

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Центр українознавства

Українознавчий альманах

Випуск 31

Київ 2022

Українознавчий альманах. Випуск 31. К.: «Міленіум», 2022. 130 с.

ISSN 2520-2626

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31>

Це число «Українознавчого альманаху» присвячене 300-річному ювілею видатного українського філософа Григорія Сковороди. Воно складається з двох тематичних блоків: «Григорій Сковорода в культурі України: минуле та сьогодення» та «Актуальні українознавчі дослідження». У виданні, зокрема, розглядаються такі питання: сучасна українська національна ідея у зв'язку з творчою спадщиною Григорія Сковороди; біблійні наративи у творчості Григорія Сковороди; гносеологічний компонент у філософії Григорія Сковороди; ідеї мандрівного філософа Григорія Сковороди у відображенні нейромереж; «сродність» (спорідненість) духу, епохи і людини в інтерсуб'єктних освітніх практиках сучасної України; роль україноцентричних еліт в контексті філософії суб'єктності України та ін.

Для науковців, викладачів, студентів.

Головний редактор

С.В. Руденко, д-р філос. н., проф.

Упорядниці

Ірина Грабовська, канд. філос. н., Світлана Кагамлик, д-р. іст. н.,
Катерина Кобченко, канд. іст. н., Людмила Сорочук, канд. філол. н.

Редакційна колегія

Т.І. Власова, д-р філос. н., проф.; І.М. Грабовська, канд. філос. н., ст. наук. співр.; С.Р. Кагамлик, д-р. іст. н., ст. наук. співр.; О.Р. Кісь, д-р іст. н., ст. наук. співр.; Р.М. Конта, д-р іст. н., проф.; М.І. Обушний, д-р політ. н., проф.; С.В. Сторожук, д-р філос. н., проф.; А.М. Тормахова, канд. іст. н., доц.; М.І. Хилько, д-р філос. н., проф.; К.С. Шевчук, д-р філос. н., проф.; Роман Сапенко, д-р філософії (габілітований), проф. (м. Зелена Гура, Республ. Польща); Кармен Шайде, д-р історії (габілітований), доцент (м. Берн, Швейцарія).

Затверджено Вченою радою філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Протокол №5 від 28 листопада 2022 року).

Зареєстровано Міністерством юстиції України
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 24897-14837Р від 17.06.2021

Видання індексується Google Scholar та Index Copernicus International.

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України «Українознавчий альманах» визнано фаховим виданням з філософських наук (наказ № 886 від 02 липня 2020 р.) та історичних наук (наказ № 1471 від 26 листопада 2020 р.) у категорії "Б".

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2022

© Центр українознавства, 2022

© Міленіум, 2022

Ukrainoznavchy Almanakh (Almanac of Ukrainian Studies). Issue 31. Kyiv: "Milenium", 2022. 130 p.

ISSN 2520-2626

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31>

This issue of the *Ukrainiznavchyj Almanakh* is dedicated to the 300th anniversary of the outstanding Ukrainian philosopher Hryhoriy Skovoroda. It consists of two thematic blocks: "Hryhorii Skovoroda in the Culture of Ukraine: Past and Present" and "Current Ukrainian Studies". The publication, in particular, addresses the following issues: modern Ukrainian national idea in connection with the creative heritage of Hryhoriy Skovoroda; biblical narratives in the works of Hryhoriy Skovoroda; epistemological component in the philosophy of Hryhoriy Skovoroda; ideas of the itinerant philosopher Hryhoriy Skovoroda in the reflection of neural networks; "kinship" of spirit, epoch and man in intersubjective educational practices in modern Ukraine; the role of Ukrainian-centric elites in the context of the philosophy of subjectivity of Ukraine, etc.

For scientists, lecturers and students.

Chef Editor

S.V. Rudenko, Full Professor, Dr. Habil

Editors of the issue

Iryna Grabovska, PhD; Svitlana Kahamlyk, Dr. Habil;

Kateryna Kobchenko, PhD, Liudmyla Sorochuk, PhD

Editorial Board

T.I. Vlasova, Full Professor, Dr. Habil.; I.M. Grabovska, Senior Research Fellow, PhD; S.R. Kahamlyk, Senior Research Fellow, Dr. Habil.; O.R. Kis, Senior Research Fellow, Dr. Habil.; R.M. Konta, Full Professor, Dr. Habil.; M.I. Obushnyi, Full Professor, Dr. Habil.; S.V. Storozhuk, Full Professor, Dr. Habil.; A.M. Tormakhova, Associate Professor, PhD.; M.I. Khylyko, Full Professor, Dr. Habil.; K.S. Shevchuk, Full Professor, Dr. Habil.; Roman Sapenko, Full Professor, Dr. Habil. (Zeliona Góra, Poland); Carmen Scheide, Professor, Dr. Habil. (Bern, Switzerland).

Approved by the Academic Council of the Faculty of Philosophy,
National Taras Shevchenko University of Kyiv
(Protocol No5 from 28 November, 2022)

Certificate of state registration KB № 24897-14837P from 17.06.2021

The publication is indexed by Google Scholar and Index Copernicus.

By the decision of the Certification Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine Almanac of Ukrainian Studies is included to the List of professional publications of Ukraine in category "B" in philosophical sciences (order No 886 from July 2, 2020) and historical sciences (order No 1471 from November 26, 2020).

© Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2022

© Center of Ukrainian Studies, 2022

© Milenium, 2022

ЗМІСТ

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА В КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ: МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ

Бродецька Юлія ГНОСЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА ФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ	8
Даниленко Сергій, Воропасва Тетяна, Дроботенко Микола СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ У КОНТЕКСТІ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ	13
Кагамлик Світлана ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ	26
Обушний Микола, Сліпушко Оксана ІДЕЙНИЙ СПЕКТР ФІЛОСОФСЬКИХ ТРАКТАТИВ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ	32
Поліщук Володимир ПОСТАТЬ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ І СКОВОРОДИНСЬКІ СМИСЛИ В ПОЕЗІЇ ОЛЕКСІЯ СОФІЄНКА	40
Стребкова Юлія, Кравченко Ірина МАНДРІВНА ФІЛОСОФІЯ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ У ВІДОБРАЖЕННІ НЕЙРОМЕРЕЖ	47
Шамсутдинова-Лебедюк Тетяна БІБЛІЙНІ НАРАТИВИ У ТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ	53
Янковська Жанна, Сорочук Людмила «ПІЗНАЙ СЕБЕ САМОГО»: НАЦІОНАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ЗВУЧАННЯ ПОЕМИ-СИМФОНІЇ П. ТИЧИНИ «СКОВОРОДА»	58
АКТУАЛЬНІ УКРАЇНОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ	
Афанасьєва Людмила, Букрєєва Ірина, Глебова Наталя, Глинська Людмила, Чичановський Ігор СОРОДНІСТЬ ДУХУ, ЕПОХИ І ЛЮДИНИ В ІНТЕРСУБ'ЄКТНИХ ОСВІТНІХ ПРАКТИКАХ СЬОГОДЕННОЇ УКРАЇНИ	66
Грабовська Ірина, Настояща Катерина, Талько Тетяна РОЛЬ УКРАЇНОЦЕНТРИЧНИХ ЕЛІТ В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФІЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ (300-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ)	72
Грабовський Сергій ПРОБЛЕМА КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ АВТОНОМІЇ В УКРАЇНІ	81
Добронравова Ірина ПРОЦЕСИ САМООРГАНІЗАЦІЇ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ НАУКИ	87

Кондратьєва Ірина МЕТОДОЛОГІЯ РОМАНА ІНГАРДЕНА У ДОСЛІДЖЕННІ РЕЛІГІЙНОГО МИСТЕЦТВА	95
Марущенко Мирослава МЕДИКО-СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ПІДТРИМКИ УКРАЇНИ МІЖНАРОДНИМ СПІВТОВАРИСТВОМ НА ТЛІ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ	100
Мештанов Андрій РЕЛІГІЙНА ЕТИКА ЯК РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ФЕНОМЕН: СПРОБА ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ	106
Мишков Віктор, Шамсутдинова-Лебедюк Тетяна СТАРООБРЯДНИЦЬКА ЦЕРКВА: АСПЕКТИ ЖИТТЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ	113
Сорочук Людмила КОНЦЕПТ СВІТОВОГО ДЕРЕВА В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОКУЛЬТУРНІЙ ТРАДИЦІЇ ТА КУЛЬТУРІ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ	118
Цюрупа Михайло АНТИЛЮДЯНИЙ СМИСЛ РОСІЙСЬКОЇ «СПЕЦОПЕРАЦІЇ ЗВІЛЬНЕННЯ»: СПРОБА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ АКЦІЇ ВИНИЩЕННЯ УКРАЇНСТВА БЕЗ ОБМЕЖЕНЬ	123

CONTENT

HRYHORIY SKOVORODA IN THE CULTURE OF UKRAINE: PAST AND PRESENT

Brodetska Yulia EPISTEMOLOGICAL HERITAGE OF HRYHORIY SKOVORODA PHILOSOPHY	8
Danylenko Serhiy, Voropayeva Tetiana, Drobotenko Mykola MODERN UKRAINIAN NATIONAL IDEA IN THE CONTEXT OF THE CREATIVE HERITAGE OF HRYHORIY SKOVORODA	13
Kahamlyk Svitlana INTELLECTUAL COMMUNICATIONS OF HRYHORIY SKOVORODA	26
Obushnyi Mykola, Slipushko Oksana IDEOLOGICAL SPECTRUM OF PHILOSOPHICAL TREATISES OF HRYHORIY SKOVORODA	32
Polishchuk Volodymyr THE FIGURE OF HRYHORIY SKOVORODA AND SKOVORODA'S SENSES IN THE POETRY BY OLEXII SOFIYENKO	40
Strebkova Julia, Iryna Kravchenko TRAVELING PHILOSOPHY OF HRYHORIY SKOVORODA IN THE REFLECTIONS OF NEURAL NETWORKS	47
Shamsutdynova-Lebedyuk Tetyana BIBLICAL NARRATIVES IN THE WORKS OF HRYHORIY SKOVORODA	53
Yankovska Zhanna, Sorochuk Liudmyla "KNOW YOURSELF": NATIONAL-PHILOSOPHICAL MEANING OF PAVLO TYCHINA'S POEM-SYMPHONY «SKOVORODA»	58

CURRENT UKRAINIAN STUDIES

Afanasieva Lyudmila, Bukrieva Iryna, Hlebova Natalia, Glyns'ka Lyudmila, Chychanovskyi Ihor THE RELATIONS OF SPIRIT, TIME AND PERSON IN THE INTERSUBJECTIVE EDUCATIONAL PRACTICES IN TODAY'S UKRAINE	66
Grabovska Iryna, Nastoishcha Kateryna, Talko Tetyana THE ROLE OF THE UKRAINE-CENTRIC ELITES IN THE CONTEXT OF THE PHILOSOPHY OF THE OF UKRAINE'S SUBJECTIVITY (DEDICATED TO THE 300th ANNIVERSARY OF BIRTH OF HRYHORIY SKOVORODA)	72
Hrabovsky Serhiy THE PROBLEM OF CRIMEA TATAR AUTONOMY IN UKRAINE	81
Dobronravova Iryna PROCESSES OF SELF-ORGANIZATION AS A TOPIC OF PHILOSOPHICAL COMPREHENSION IN THE UKRAINIAN PHILOSOPHY OF SCIENCE	87

Kondratieva Iryna THE METHODOLOGY OF ROMAN INGARDEN IN THE STUDY OF RELIGIOUS ART	95
Marushchenko Myroslava MEDICAL AND SOCIAL ASPECTS OF THE INTERNATIONAL COMMUNITY'S SUPPORT FOR UKRAINE IN THE CONTEXT OF RUSSIA'S ARMED AGGRESSION	100
Meshtanov Andrii RELIGIOUS ETHICS AS A RELIGIO-PHILOSOPHICAL PHENOMENON: AN ATTEMPT AT PHILOSOPHICAL REFLECTION	106
Myshkov Victor, Shamsutdynova-Lebedyuk Tetyana OLD BELIEVER CHURCH: ASPECTS OF LIFE IN MODERN CONDITIONS	113
Sorochuk Liudmyla THE CONCEPT OF THE WORLD TREE IN THE UKRAINIAN ETHNO- CULTURAL TRADITION AND IN THE ANCIENT INDIAN CULTURE	118
Tsiurupa Mykhailo THE ANTIHUMAN MEANING OF THE RUSSIAN "SPECIAL OPERATION OF LIBERATION": AN ATTEMPT TO CONCEPTUALIZE THE ACTION OF EXTERMINATION OF UKRAINIANS WITHOUT RESTRICTIONS	123

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА В КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ: МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.1>
УДК 1(477):001.8-Григорій Сковорода

Юлія БРОДЕЦЬКА

доктор філософських наук, професор кафедри філософії,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ORCID: 0000-0001-9186-0767
E-mail: yuliyabrod@gmail.com

ГНОСЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА ФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Анотація. Аналітика дослідження зосереджена на розгляді основних постулатів філософії серця Г.Сковороди. Кардоцентризм як напрямок релігійної філософської традиції, найбільш рельєфно торкається гносеологічних ресурсів та потенціалу філософського знання. Саме у зв'язку з цим серце, як творчий пізнавальний центр духовного життя людини, що акумулює у собі людське й трансцендентне у їх сакральному сенсі, постає фокусом української філософії кардоцентризму. І саме тому концептуалізація проблематики серця, як вчення про особливий глибинний характер пізнання – «сердешне споглядання», «слухання серця», «голос серця», – становить проблемне поле рефлексії філософської гносеології. Ці методологічні засади і стали фундаментом східно-християнської традиції, де в якості практики особливо містичного переживання, значення набуває ісихазм. Зазначається, що філософія Г.Сковороди розкриває траєкторію розвитку пізнавального процесу через оновлення серця: перехід від стану серця «старого» до «нового». В філософсько-теологічній традиції така символічність тотожна принципам «старого» й «нового» Адама, як ключовим позиціям в еволюції людства. Таким чином, спроби філософа зосередитись саме на фундаментальних засадах пізнання людиною світу, закладають в концепцію серця Г.Сковороди потужний гносеологічний потенціал.

Автор фокусує увагу на тому, що в рамках методологічної різноплановості сучасної філософії (назвемо проблему методологічної кризи так) унікальний гносеологічний потенціал серця має і епістемологічні перспективи. Оскільки є засадою синтетичного способу пізнавальної діяльності. Завдяки власній синтетичності лише цей пізнавальний орган має безпосереднє відношення до сфери сенсу (а не рацію, як звикла заявляти сучасна епістемологічна традиція у вигляді постпозитивізму). Зазначається, що практики «сердечного синтезу», спрямовані на пошук знання глибшого, ніж логічно-доказова епістема чи доха. Отже, в рамках вирішення епістемологічної проблеми сучасної філософії, звернення до філософської спадщини кардоцентризму, й безпосередньо філософії серця Г. Сковороди, є перспективним напрямком філософського пізнання.

Ключові слова: кардоцентризм, філософське пізнання, серце, ісихазм, гносеологічна та епістемологічна традиції.

Yulia BRODETSKA

Doctor of Sciences in Philosophy,
Associate Professor, Department of Philosophy
Oles Honchar Dnipro National University

EPISTEMOLOGICAL HERITAGE OF HRYHORIY SKOVORODA

PHILOSOPHY

Abstract. The research analysis is focused on the consideration of the main postulates of H.Skovoroda philosophy of the heart. Cardocentrism, as a direction of the religious philosophical tradition, most significantly affects the issues of cognition and the potential of philosophical knowledge. It is in connection with this that the heart is a creative cognitive center of a human's spiritual life. The heart accumulates in itself the human and the transcendent in their sacred sense, is the focus of the Ukrainian philosophy of cardocentrism. And that is why the analysis of the heart problem as a teaching about the special deep nature of knowledge: "heart contemplation", "listening to the heart", "voice of the heart", is a problematic field of philosophical knowledge reflection. These methodological principles became the foundation of the Eastern Christian tradition. In this tradition, hesychasm acquires importance as a practice of a special mystical experience. It is noted that the philosophy of H.Skovoroda considers the development of

the cognitive process through the renewal of the heart: the transition from the "old" to the "new" state of the heart. In the philosophical and theological tradition, such symbolism is identical to the principles of the "old" and "new" Adam, which are key positions in the evolution of humanity. Thus, the philosopher's attempts to focus precisely on the fundamental principles of human knowledge of the world lay a powerful cognitive potential in H. Skovoroda's concept of the heart.

The author focuses on the fact that within the framework of the methodological uncertainty of modern philosophy (let's call the problem of the methodological crisis so) the unique cognitive potential of the heart has epistemological perspectives. This potential is the basis of a synthetic method of cognitive activity. Due to its own synthetic nature, only this heart has a direct relation to the sphere of meaning (and not the ratio, as the modern epistemological tradition in the postpositivism form is wont to declare). It is noted that the practices of "heart synthesis" are aimed at the search for knowledge deeper than logical-evidential epistema or doxa. So, within the framework of solving the epistemological problem of modern philosophy, turning to the philosophical heritage of cardocentrism, and directly to the philosophy of the heart of H. Skovoroda, is a promising direction of philosophical knowledge.

Keywords: *cardocentrism, philosophical knowledge, heart, hesychasm, epistemological and cognitive traditions.*

У теоретичній філософській традиції концепт серця займає провідне місце в інтенціях християнських філософів, працях гуманістів, класиків. Зокрема, ця проблематика розглядається в роботах Феодосія Печерського, Ніла Сорського, Тихона Задонського, Паїсія Величковського, Серафима Саровського, О. Хомякова, І. Кіреєвського, М. Гоголя, М. Костомарова, П. Куліша, П. Юркевича, Л. Толстого, В. Соловйова, В. Розанова, Б. Вишеславцева, В. Войно-Ясенецького, С. Франка, О. Реріх, П. Флоренського, В. Ерна, І. Ільїна, М. Бердяєва, В. Лоського, Р. Рудзітіса, В. Сухомлинського, В. Зіньківського, А. Лосєва, П. Сорокіна, М. Тарєєва, С. Франка, Д. Біллінгтона, о. І. Кологринова, І.Ф. Мейендорфа, М. Шелера та ін¹. Проте найбільш ґрунтовною, проникливою, гносеологічною, на наш погляд, є концепція серця саме Г. Сковороди, який розкриває його пізнавальний потенціал через зв'язок серця з природою Бога. Отже, **метою статті** є аналіз гносеологічного потенціалу концепції серця Г. Сковороди.

В українській філософській традиції питання пізнання найбільш проникливо, глибинно, на нашу думку, відкривається в форматі *слухання серця*, єдино здатного переживати залучення, єднання з пізнаваним об'єктом². Філософія серця, як творчого

пізнавального центру духовного життя людини, що акумулює у собі людське й трансцендентне у їхньому сакральному сенсі, складає серцевину української філософії *кардоцентризму*. Серцем і в серці пізнається істина, добро, любов, тобто ті найвищі універсалії, що складають духовне життя людини, виводять її за межі фізики. Бог – завжди в серці. Саме тому концептуалізація проблематики серця, як вчення про особливий глибинний характер *пізнання* – «сердешне споглядання», «слухання серця», «голос серця», – становить проблемне поле рефлексії філософської гносеології.

«Голос» нашого серця виступає тим даром, який на шляху пізнання добра і зла допомагає людині обрати добро, наблизитися до істини. Це по суті той орієнтир наших життєвих виборів, що відчуває, або ж точніше, пам'ятає різницю між добрим та лукавим, щирим та спотвореним. Саме тому в рамках філософії проблематиці серця надається таке велике значення. Як зазначає у своїй праці «Думки» Паскаль, «розуміння» небуття, як і «розуміння» всього суцього, вимагає безмежності розуму, можливого тільки у Бога, в якому ці крайнощі тільки і можуть стикатися і зливатися. В людині ж поєднуються неоднорідні і протилежні субстанції – душа і тіло, тому вона в змозі пізнати до кінця тільки однорідні явища – тілесні чи духовні. Ось чому блаженні і тверді в переконанні ті, кому Бог дав віру через сердечне почуття; але тим, хто її не має, ми можемо її дати лише через міркування, поки Бог не дасть їм її через сердечне почуття, без чого віра залишається справою всього лише людською і марною для порятунку душі [11, с. 105]. Сердечне почуття як унікальний спосіб осягнення реальності «логікою почуттів», дає людині можливість проникнути в першооснови буття, але при цьому залишає її у невіданні щодо всієї повноти світо-

¹ Поруч з тим, спостерігається тенденція класичної західної філософії розглядати проблематику серця під ракурсом раціонально-логічного осмислення, що значно обмежує евристичні можливості концепту (окремі спроби зазірнути за логіку традиційного дослідження спостерігаємо, наприклад, в ідеях «логіки серця» Б. Паскаля, «порядку любові» М. Шелера, «ірреальності серця» Г. Гегеля, «персоналізації» або «внутрішнього самозаглиблення свідомості» Т. де Шардена).

² Слово «серце» має давню лінгвістичну традицію. Так, в апокрифах кардіа і біблійне слово *לֵב* – «серце», мають значення: 1) центрального пункту «фізичного організму»; 2) зосередження всіх етичних і духовних функцій людини (так, наприклад, вираз «Бог вимагає служби серця», *לֵב יְיָ מְלִיץ* є стійким виразом книжників). Проте, слово *לֵב* означає не тільки серце як орган людського життя, але ще «центр», «думку», «рішення», «волю»,

«інтелект». Серце є центром для почуттів, мужності, гніву, гордості і марнославства: «Серце перше почуття горе, воно ж перше відчуває радість» [2].

будови. Сила «серця» за Паскалем є запереченням всевладдя розуму [17, с. 200-202].

Отже, «сердечне пізнання», «споглядання серця», «буттєве пізнання» – способи втілення гносеологічного потенціалу серця як осереддя духовної сутності людини. Ці духовні орієнтири стали фундаментом східно-християнської традиції, де в якості практики особливого містичного переживання значення набуває ісихазм³. Природно, що говорячи про серце, мова йде не про фізичний орган людського організму, який так само, як і серце духовне, здатний тонко реагувати, відчувати навколишній світ. Йдеться про проникливий пізнавальний принцип, який відкриває людині перспективу розуміння різниці між добром і злом, дає можливість бачення світу духовного.

Вперше про серце як орган «розуміння» говориться у Святому Письмі⁴. Так, наприклад, Григорій Палама посилається на Біблію, де зазначається, що з серця виходять лихі думки, убивства, перелюби, розпуста, крадіж, неправдиві засвідчення, зневага, а також на Макарія, який говорить, що серце править усім складом людини, і якщо благодать опанує пасовиська серця, вона панує над всіма помислами і тілесними членами, бо в ньому укладені розум і всі помисли душі. У зв'язку з цим, він пише, що серце наше є скарбниця розуму і перший плотський розумний орган [7 с. 3]. Посилається теолог і на слова апостола Павла, який зазначає: ви – наш лист, написаний у наших серцях ... ви показуєте собою, що ви – лист Христа, через служіння наше написаний не чорнилом, але Духом Бога Живого, не на таблицях кам'яних, але на платтяних скрижалях серця [2] і на вчення Максима

³ Ісихазм (від грец. ήσυχία – «спокій, тиша, самота») – практика самоспостереження. Розумно-сердечною молитвою, поєднаною з тверезістю (контролем) за всіма думками, вона сприяє очищенню розуму і серця, і готує (але не призводить сама по собі) людину до богоспоглядання. Представниками ісихазму (Симон Новий Богослов, Григорій Синаїт, Григорій Палама і ін.) розвинені принципи концепції «синергії» – взаємодії божественної благодаті і вільної волі людини. Мова не йде про буквальне, фізичне споглядання, а про духовне, «внутрішнє» бачення, розуміння зв'язку між духовним світом і матеріальним.

⁴ Так, в роботі «Дух, душа, тіло» В. Войно-Ясенецький зазначає, що про серце мова мало не на кожній сторінці Біблії, ... йому надається значення не тільки центрального органу чуття, але і найважливішого органу пізнання, органу думки і сприйняття духовних впливів. І більше того, серце за Святим Письмом є орган спілкування людини з Богом, отже, воно є орган вищого пізнання [5]. Схожі судження висловили свого часу П. Юркевич в роботі «Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого», П.Флоренський у книзі «Стоп і твердження істини», І.Ільїн у книзі «Серце, що співає. Книга тихих споглядань». Філософ наділяє духовний центр людини здатністю творити «культуру серця» і вважає, що «це філософія – проста, тиха, доступна кожному, народжена головним органом Православного Християнства – споглядають серцем» [12, с. 64].

Сповідника, який говорить, що відвідавши чисте серце, Бог удостоює за допомогою Духа накреслити в ньому Свої письмена, як на Мойсеєвих скрижалях. Серце, як центр природний, протиприродний і позаприродний, створюється першим з усіх частин людського тіла. У ньому творяться як чисті, так і злі помисли людини. Проте погані думки воно народжує не по своїй природі, а тому, що пам'ятає про колишнє зло. Більшу ж частину злих помислів серце «зачиняє від злодійства демонів». Як зазначає Діадох Фотикійський, ми ж усі їхні відчуваємо наче вихідними з серця [7, с. 57-58].

Цю гносеологічну традицію в рамках української філософії найбільш цікаво й наполегливо розкриває Г. Сковорода. На думку філософа, кожна людина зобов'язана пізнати себе, своє серце, щоб з тлінної тіні перетворитися на духовну субстанцію, оскільки саме «сердце єсть зерном» [14., с. 20]. В ньому дивовижним чином виявляється згорнутим весь світ, злиті воедино всі смисли і акценти духовного життя людини. Тому дослідження цього прихованого змісту серця, розгортання тих глибин, і є процесом пізнання, який Г. Сковорода виділяє як основний напрям життєдіяльності людини.

Саме в пізнанні як процесі оновлення серця, філософ вбачає можливість перетворення людини, яка стає невід'ємною гармонійною частиною макрокосмосу. Умовою початку оновлення є доторк Духу Божого, від якого серце людське має прокинутися і прозріти: «И если подунул на твое сердце дух Божий, тогда должен ты теперь усмотреть то, что от рождения не видал» [15, с. 175]. Прозріння це по суті прояв того нового зору, що виходить з самого серця, і що здатне виявити його таємні глибини, зв'язок з Божественною істиною. Опанувавши життя власного серця, людина не може вже жити інакше, ніж її серце. Її людська сутність зливається з сутністю духовною. Тому яким би тривалим не був процес її перетворення, він завжди увінчується духовним переродженням.

Цікаво, що поняття «нове серце» й «старе серце» у Г. Сковороди символічно тотожні біблійним образам «нового» та «старого» Адама. Тобто непереродженого, гріховного стану людини, не здатного вмістити божественну істину, та очищеного покаанням, звільненням від гріха стану, що формується як результат пізнання себе. Отже, «нове серце» це стан «нового Адама», що набуває своєї відповідності «за образом та подобою». Саме тому, за Г. Сковородою людина й має стати володарем «нового» серця. «Ибо если не приблизишься и не сопряжешься з тьм, кой єсть твоей головъ головою, то останешся мертвою тьню и трупом. Если єсть тьло над телом, тогда єсть и голова над головою, и вышше старого новое сердце» [16, с. 168].

Таким чином, процес пізнання, за Г. Сковородою, передбачає набуття людиною нової якості, а її переродження починається відповідно з переродження самого серця. Треба зазначити, що в рамках методологічної різноплановості сучасної

філософії (назвемо проблему методологічної кризи так) унікальний гносеологічний потенціал серця має і епістемологічні перспективи. Оскільки є засадою синтетичного способу пізнавальної діяльності. Про що власне мова?

Як зазначають представники релігійної філософії, мислення без серця залишається, в кінцевому рахунку, байдужим. Йому все одно, за що не взятися, що не обдумати, що не вивчити. Воно виявляється бездушним, байдужим, релятивістським (Все умовно! Все відносно!), холодним і цинічним. Його головний прийом – це розумове розкладання життя, тобто розумова «вівісекція» живих явищ та істот [8, с. 297–298]. А сучасний дослідник проблематики серця А. Лебеденко в статті «Серце як засіб метанаукового пізнання космічної реальності» зазначає, що синтез – «це явище, яке належить сфері серцевої свідомості ... Синтез – це продукт енергетичної серцевої діяльності людини з розширеною свідомістю. Синтез пов'язаний з мисленням людини, пов'язаний в першу чергу з рівнем її свідомості. Чим вища і витонченіша свідомість, тим вище синтетичне сприйняття навколишньої дійсності, тим вищий підхід до пізнання світобудови як такої. Чим більш вузька, обмежена свідомість, тим внутрішній світ мислителя більш диференційований, роздрібнений на частини, які дуже важко людині з таким рівнем свідомості зібрати в єдине ціле. Тому одне з найважливіших еволюційних наукових завдань гносеології полягає в розширенні свідомості дослідника ... Тільки розширена свідомість призводить до синтезу. А синтез дає ключ від входу до брами Сокровенного Знання ... Такий синтез не існує поза людиною і може відбутися тільки на рівні високої свідомості самого індивідуума» [9, с. 185].

Саме завдяки власній синтетичності лише цей пізнавальний орган має безпосереднє відношення до сфери сенсу (а не рацію, як звикла заявляти сучасна епістемологічна традиція у вигляді позитивізму, що давно віджив себе)! У зв'язку з цим, М. Бердяєв писав, що серце є центральним органом цілісної людської істоти. Це є християнська істина. Вся оцінна сторона пізнання – емоційно-серцева. Ціннісному розумінню належить величезна роль у філософському пізнанні. Без нього не пізнається сенс. Пізнання сенсу, перш за все, сердечне. В пізнанні філософському пізнається цілісна істота людини. І тому саме в пізнанні неминуче приходить віра⁵ [3].

⁵ У якості «апарату духа» [6, с. 176], серце еволюційно наділене ієрархічним первородством перед іншими системами сприйняття знань і пізнання, про що свідчать дослідження сучасного польського вченого А. Броздяка [4]. Спираючись на дані американських вчених у сфері проблем свідомості, автор говорить про відкриття місцезнаходження «свідомої уваги» людини. Цим простором він називає синусно-передсердний вузол серця, який починає працювати вже на 21 день життя людського плоду, розсилаючи електричні імпульси набагато раніше, до того «коли утворюються нервові і мозкові канали» [13, с. 65]. Дослідник робить висновок, що саме серце (а не будь-яка

Таким чином, практики «сердечного синтезу», що отримали назву «кардіогносія» (від грец. *kardia* – серце і *gnosis* – знання, тобто сутнісне, інтуїтивне «знання серця»), спрямовані на пошук знання глибшого, ніж логічно-доказова *epistema* (концепція, теорія) чи *doxa* (загальноприйнята думка, уявлення). А оскільки всі почуття виходять з серця, то воно стало загально об'єднуючим центром любові, духовного здоров'я і гармонійної врівноваженості особистості⁶.

У Г. Сковороди основні принципи *кардіогносії* розкриваються в природі пізнання себе, свого серця, що за філософом, є шляхом до Бога, який з невидимого для оновленої людини стає проявленим, реальним. Для кардоцентризму цей аспект сквородинських міркувань особливо значний. Останній розкриває гносеологічний потенціал філософського пізнання саме як синтетичного поєднання ірраціонального способу пізнання світу – серця, та раціонального – інтелектуального споглядання, про що мова йшла раніше. Отже, перехід від «старого» до «нового» серця – це по суті перехід від суто фізичного розуміння світу, чуттєвого до інтуїтивного споглядання світу як символічної реальності, як простору, де перебуває Сам Бог: «истое существо, и сущая иста, и самая ессенция» [14, с.173]. Результатом такого переродження особистості стає формування світоглядної позиції, в якій відкривається вся глибина Всесвіту. Саме це глибинне світобачення і долучає її до Всесвіту, гармонійною, невід'ємною частиною якого вона стає.

Філософ зазначає: «...все, что осязает в наружности твоей, еще вируеши, все тое иміеш во славі и в тайности истое, твоею ж внѣшностію свидѣтельствуемое, душевным тілом духовное» [16, с. 273]. Тільки-но людина навчається бачити світ по-новому, вона ступає на шлях духовного перетворення. Новий зір дає людині змогу піднятися з праху, в якому вона перебувала, і побачити світ Самого Бога.

Проте обмеженість земного перебування не дає змоги кожному пройти шлях пізнання до кінця. Але множинність таких спроб гарантує перевагу духовності над безладдям. Утаємниченість власного серця є для людини поштовхом для нових і нових роздумів, неможливість же пізнати його до кінця робить пізнання безкінечним. «Сердце, парящее на пространство высоты небесныя, любящее свѣт и вперяющее зѣницу очей во блеск полуденных лучей, в самое солнца солншко оно: «В солнцѣ положи

частина мозку) є початком зародження і роботи свідомості людини у фізичному житті.

⁶ Так, за Феофаном Затвірником, велика справа об'єднання всього світу здійснюється у серці людини, і за допомогою серця [7, с. 302]. Надалі, основні принципи кардіогносії лягли в основу філософії серця І. Кіреєвського і О. Хомякова, П. Юркевича, В. Соловійова, М. Тареева, П. Флоренського, С. Франка, Н. Бердяєва, Б. Вишеславцева, І. Ільїна, А. Лосєва, В. Войно-Ясенецького [10].

селення своє» [15, с. 279]. Для Г. Сковороди сонце є уособленням абсолютної Божественної сили, початку, в якому духовне стає досяжним для людини на шляху її самовдосконалення. І коли людина ступає на цей шлях, вона має дотримуватися кількох сквородинівських заповідей:

берегтися від усякої нещирості і спокуси, дослухатися до власного серця, реалізуватися у «сродній праці». Лише так вона здатна досягти «веселія сердечного», а з ним і Божого спасіння. Оскільки «веселіє сердечное єсть чистый свѣтъ» [16, с. 75]. Тобто воно є станом небесної чистоти, щирості, простоти, що уособлюються в понятті «горній Адам», а тому його опанування передбачає кропітку духовну працю над собою, зусилля над очищенням своїх думок від залежностей матеріального світу. Все, що сприяє досягненню «веселія сердечного», має стати об'єктом зосередження.

Одразу хочеться зупинитися на тому, що Г. Сковорода, як і інші представники кардоцентризму, не має на увазі відречення людини від матеріального світу, її аскетичне існування. Оскільки сама методологія кардоцентризму передбачає, як уже зазначалось, відтворення зв'язків людини з навколишнім світом, а не відчуження чи ескапізм. А, отже, тут важливе розуміння того, що зв'язки не вибудовуються на залежностях: страху втрати, прагненні володіти, експлуатувати тощо. Навпаки, останні механізми виступають бар'єрами у формуванні гармонійних відносин людини зі світом та оточенням. Йдеться про заглиблення в себе, серцевину себе через пошук та розуміння того, ким я є насправді.

Висновки. Таким чином, філософська спадщина Г. Сковороди – це простір пізнання людиною своєї духовної суті, свого серця, яке не втомлюється, не зупиняється, а прагне й прагне пізнання-залучення, спів-участі з серцями інших. Серця, яке єдино здатне робити дійсно вільний добрий вибір. Серця, чий голос веде дорогою життя й говорить, коли людина намагається звернути у хащі. Серця, чий голос необхідно навчитися чути. Цей шлях пізнання навколишнього світу – серцем, формує засади етики співбуття й розкривається саме у *кардоцентризмі* – унікальному способі пізнання, що дозволяє людині проникати в саму суть світу духовного, долучитися до вічності буття своїм буттям індивідуальним.

1. Абрамов Б. Грани Агни Йоги в 13 т. Т.9. Новосибирск: Алгим, 1968. URL: <https://fiibusta.site/a/57961>
2. Біблія в перекладі Івана Огієнка. URL: <https://ukrbible.at.ua/> (Дата доступу: 23.06.22).
3. Бердяев Н. Дух и реальность. Харьков: «Фолио». 2003. 680 с. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=72380>
4. Броздяк А. Формирование смысла. Катовице. 1999.
5. Войно-Ясенецкий В.Ф. (Архиепископ Лука). Дух. Душа. Тело. Волгоград: ИИЦ Ноосфера. 1990. URL: <http://www.vehi.net/luka/oduhe.html>

6. Григорий Палама. Триады в защиту священно-безмолвствующих. М.: Канон+. 2005. 343с.
7. Диадок Фотикийский. *Добротолубие*. Т.3. 1895 URL: <http://yakov.works/acts/05/2/diadoh.htm>
8. Ильин И. Путь к очевидности. М.: Республика. 1993. 431 с.
9. Лебеденко А. Сердце как средство метанаучного познания космической реальности. *Материалы международной конференции: живая этика как творческий импульс космической эволюции*. С. 269–301.
10. Лебеденко А. Философия сердца в истории русской религиозно-философской мысли XI–XX веков: Автореф. дис. канд. филос. наук. М. 2010.
11. Паскаль Б. Мысли. М.: Изд-во им. Сабашниковых. 1995. 480 с.
12. Полторацкий Н. Иван Александрович Ильин. Жизнь, труды, мировоззрение. Тенафлай (Нью-Йорк): Эрмитаж. 1989. 320 с.
13. Рерих Е. Письма в 9 т. Т. 2. М.: МЦР, Благотворительный фонд им. Е. Рерих. 2000. 576 с.
14. Сковорода Г. Наркисс. Разглагол о том: узнай себе. *Повне зібрання творів у 2 т.* Т. I. К.: Інст-т філософії АН УРСР. 1973. 574 с.
15. Сковорода Г. Симфонія, нареченная Книга Асхань о познанні самого себе. *Повне зібрання творів у 2 т.* Т. I. К.: Інст-т філософії АН УРСР. 1973. 574 с.
16. Сковорода Г. Повне зібрання творів у 2 т. К.: Наукова думка. 1973. Т. 1. 574 с., Т.2. 571с.
17. Стрельцова Г. Паскаль и европейская культура. М.: Республика. 1994. 495 с.

References

1. Abramov B. (1996). *Grani Agni Jogi v 13 t.* [Facets of Agna Yoga. In 13 vols] Vol.9. Novosibirsk: Algim. 320 p. URL: <https://fiibusta.site/a/57961> (in Russian).
2. *Bibliia v perekladi Ivana Ohiiienka* [The Bible translated by Ivan Ogiienko]. URL: <https://ukrbible.at.ua/> (in Ukrainian).
3. Berdyaev N. (2003). *Duh i real'nost'* [Spirit and reality]. Kharkov: Folio. 680 p. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=72380> (in Russian).
4. Brozdyak A. (1999). *Formirovanie smysla* [Formation of meaning]. Katowice (in Russian).
5. Voyno-Yasenetsky V. (Archbishop Luka). (1990) *Duh. Dusha. Telo* [Spirit. Soul. Body]. Volgograd: Noosphere. URL: <http://www.vehi.net/luka/oduhe.html> (in Russian).
6. Grigory Palama (2005). *Triady v zashchitu svyashchenno-bezmolvstvuyushchih* [Triads in defense of the sacred and silent]. Moscow: Canon + 343 p. (in Russian).
7. Diadok Photikiyskyi (1895). *Dobrotolyubie* [Dobrotolyubie]. Vol. 3. URL: <http://yakov.works/acts/05/2/diadoh.htm> (in Russian).
8. Ilyin I. (1993). *Put' k ochevidnosti* [The way to obviousness]. Moscow: Republic. 431 p. (in Russian).
9. Lebedenko A. (2010). *Serdce kak sredstvo metanauchnogo poznaniya kosmicheskoy real'nosti*

- [The heart as a means of metascientific knowledge of cosmic reality]. *Materials of the international conference: living ethics as a creative impulse of cosmic evolution*. P. 269–301 (in Russian).
10. Lebedenko A. (2010). *Filosofiya serdca v istorii russkoj religiozno-filosofskoj mysli XI–XX vekov* [The philosophy of the heart in the history of Russian religious and philosophical thought of the XI–XX centuries]: Abstract of the thesis of the Candidate of Philosophical Sciences. Moscow (in Russian).
  11. Pascal B. (1995). *Mysli* [Thoughts]. Moscow: Publishing house named after Sabashnikov. 480p. (in Russian).
  12. Poltoratsky N. (1989). *Ivan Aleksandrovich Il'in. Zhizn', trudy, mirovozzrenie* [Ivan Aleksandrovich Ilyin. Life, work, outlook]. Tenafly (New York): Hermitage. 320 p. (in Russian).
  13. Roerich E. (2000). *Pis'ma v 9 t.* [Letters in 9 vols]. Vol. 2. Moscow: ICR, Charitable Fund named after E.I. Roerich, Master Bank. 576 p. (in Russian).
  14. Skovoroda G. (1973). *Narkiss. Razghlahol o tom: uznai sebe* [Narcissus The phrase is about: know yourself]. *Povna zbirka prats v 2 t.* Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka, 574 p. (in Ukrainian).
  15. Skovoroda G. (1973). *Symfonia, narechennaia Knyha Askhan o poznaniy samoho sebe* [A symphony called the Book of Askhan about self-knowledge]. *Povna zbirka prats v 2 t.* Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka. 574 p. (in Ukrainian).
  16. Skovoroda G. (1973). *Povna zbirka prats v 2 tomakh* [Complete Collection of Works in 2 Volumes] Vol. 2. Kyiv: Naukova dumka, 571 p. (in Ukrainian).
  17. Streltsova H. (1994). *Paskal' i evropejskaya kul'tura* [Pascal and European culture]. Moscow: Republic. 495 p. (in Russian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.2>
УДК 124.4(477):808.1 Григорій Сковорода

Сергій ДАНИЛЕНКО

доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних медіакомунікацій і комунікативних технологій, Інститут міжнародних відносин, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-3873-2525
Email: danylenko@knu.ua

Тетяна ВОРОПАЄВА

кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник, Центр українознавства філософського факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0001-8388-7169
Email: voropayeva-tania@ukr.net

Микола ДРОБОТЕНКО

інженер Лабораторії методичного та видавничого забезпечення навчального процесу, Інститут міжнародних відносин Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-2213-0394
Email: obdarmolod@ukr.net

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ
У КОНТЕКСТІ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ**

Анотація. Ідеологічні проблеми, як правило, актуалізуються в рамках кризи, перехідних станів суспільства, коли виникає потреба у новому самовизначенні та виборі нових політико-правових, соціально-економічних та соціокультурних моделей подальшого розвитку. Історичний досвід показує, що у світі не

існувало суспільства, яке функціонувало б без спеціально створених ідеологій чи світогляду. Відомі мислителі та вчені намагалися не лише дослідити історію ідей та ідеологій, не лише виділити найбільш загальні ціннісні пріоритети певного народу, але й запропонувати нові методологічні підходи до цієї проблеми. У цьому аналізі важливими є аксіологічні аспекти ідеологічних систем різних народів та країн світу. Для українознавства не менш важливим є аналіз суспільних уявлень про сучасну українську національну ідею. Зміни в соціокультурній та пізнавальній ситуаціях вимагають від українознавства як інтегративної науки розробки нових методів, концепцій та методологій для адекватного дослідження України та українства у складному мінливому світі. Проаналізовано проблему національної ідеї та різних підходів до її розуміння як важливого чинника, що впливає на формування та розвиток національної ідентичності. У статті проаналізовано уявлення громадян України про сучасну українську національну ідею (виявлені у 1993–2022 роках), а також їх базові цінності. Виявлені ціннісні пріоритети, які дають коротку «формулу» сучасної національної ідеї – Гідність, Розвиток, Свобода. Респонденти та аналітики вважають, що ідея утвердження України та формула «Гідності, розвитку, свободи» – це не просто система духовних орієнтирів, цивілізаційних основ та екзистенційних принципів сучасної української нації, що формується, а український різновид відомого девізу «Liberte, Egalite, Fraternite» (де поняття «Гідність», «Розвиток», «Свобода» є загальнонаціональними ціннісними пріоритетами, що передбачають різні виміри та рівні їх реалізації). У статті йдеться про стан досліджень української ідеї у творчій спадщині Григорія Сковороди (концептів Гідності, Розвитку, Свободи і теорії себепізнання). Аналізується проблема української ідеї з точки зору Григорія Сковороди. Акцентується увага на тому, що на даний момент проблема вивчення сучасної української національної ідеї у контексті творчої спадщини Григорія Сковороди є окремою темою, яка ще не була предметом досліджень у сфері українознавства.

Ключові слова: ідеологія, українська національна ідея, творча спадщина, Григорій Сковорода, Гідність, Розвиток, Свобода.

Serhiy DANYLENKO

Doctor of Sciences in Political Studies, Professor,
Head of the department of international media communications
and communication technologies, Institute of International Relations,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Tetiana VOROPAYEVA

Ph.D. in Psychology, Associate Professor, Senior Research Associate,
Centre of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Mykola DROBOTENKO

Engineer of the Laboratory of methodical and publishing support
of educational process, Institute of International Relations,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

**MODERN UKRAINIAN NATIONAL IDEA IN THE CONTEXT
OF THE CREATIVE HERITAGE OF HRYHORIY SKOVORODA**

Abstract. Ideological problems are usually updated within the crisis, the transition of society, when there is a need for a new society of self-determination and choice of new political-legal, socio-economic and socio-cultural models. Historical experience shows that in the world there was no society that have functioned without specially made ideologies or worldviews. Famous thinkers and scientists have tried to not only explore the history of ideas and ideologies, not only to isolate the most common value priorities of a people, but also offer new methodological approaches to this problem. In the present analysis socio-humanities axiological aspects of ideological systems of different peoples and countries of the world is important. For Ukrainian studies equally important is the analysis of public perceptions of modern Ukrainian national idea. The changes in the socio-cultural and cognitive situations require from Ukrainian study as integrative science the development of new methods, concepts and methodologies to adequately investigating Ukraine and ukrainianness in a complex changing world. The problem of national idea and different approaches to understanding as an important factor that influences the formation and development of national identity are analyzed. The article analyzes the representation of citizens of Ukraine on the modern Ukrainian national idea (revealed in 1993–2022 years), as well as their basic values. Identified value priorities, which provide a brief «formula» of the modern national idea – the Dignity, Development, Freedom.

Respondents and analysts consider the idea of strengthening Ukraine and the formula of «Dignity, Development, Freedom» is not just a system of spiritual reference points, civilizational foundations and existential principles of modern Ukrainian nation which is being formed, but a Ukrainian kind of the next motto «Liberte, Egalite, Fraternite» (where the concept of «Dignity», «Development», «Freedom» is a nationwide value priorities that involve different dimensions and levels of its implementation). The article deals with the state of research of the Ukrainian idea in the creative heritage of Hryhoriy Skovoroda. The problem of the Ukrainian idea is analysed from the view of Hryhoriy Skovoroda (the concepts of Dignity, Development, Freedom and the theory of self-knowledge). The attention is focused on the fact that at the moment the problem of studying the modern Ukrainian national idea in the context of the creative heritage of Hryhoriy Skovoroda is a separate topic that has not yet been the subject of research in the field of Ukrainian studies.

Keywords: ideology, Ukrainian national idea, creative heritage, Hryhoriy Skovoroda, Dignity, Development, Freedom.

Постановка проблеми. Проблема духовної своєрідності народів, націй і цивілізацій гостро стояла упродовж всього історичного шляху розвитку соціогуманітаристики і мала найрізноманітніші способи вирішення. Видатні мислителі й вчені намагались не тільки дослідити історію ідей та ідеологій, не тільки вичленувати найбільш типові ціннісні пріоритети того чи іншого народу, але й запропонувати нові теоретико-методологічні підходи до цієї проблеми. Історичний досвід показує, що у світі не було жодного суспільства, яке б функціонувало без спеціально вироблених ідеологій або світоглядів. Ідеологічна проблематика, як правило, актуалізується у рамках кризових, перехідних періодів розвитку суспільства, коли виникає необхідність нового самовизначення соціуму, а також вибору нових політико-правових, соціально-економічних та соціокультурних моделей подальшого розвитку. У зв'язку з цим перехідні й кризові періоди можна розглядати як особливий поворотний пункт у розвитку суспільства та особистості, коли не тільки відбуваються кардинальні трансформації у багатьох сферах, але й починається пошук нової ідентичності для великих соціальних груп – етносів, націй і країн, що обумовлює створення елементів нової ідентичності й на рівні особистості. Для українознавства надзвичайно актуальним є аналіз уявлень громадян України про сучасну українську національну ідею, а також дослідження **ціннісно-сміслових витоків** цих уявлень у творчій спадщині багатьох українських мислителів, адже національна ідея знаходить своє оригінальне втілення у творчості найвидатніших представників кожної нації (науковців, митців, інтелектуалів, політичних та державних діячів). Одним з таких мислителів є **Григорій Сковорода** (1722–1794 рр.) – видатний український філософ, просвітитель другої половини XVIII ст., гуманіст, богослов, письменник, поет, педагог, музикант і композитор, який має неординарну філософську, етичну, художньо-естетичну, педагогічну й літературну спадщину.

Сьогодні в інтелектуальному просторі багатьох країн світу (зокрема, в Австрії, Бразилії, Велико-британії, Вірменії, Грузії, Іспанії, Італії, Канаді, Молдові, Німеччині, Польщі, Сербії, Словаччині, США, Угорщині, Хорватії, Чехії та ін.) відомі десятки тисяч досліджень, присвячених життю й творчості Григорія Сковорода, який став

одним з найцікавіших **представників і носіїв незламного українського духу.**

Ми відзначаємо 300-ту річницю від дня народження Григорія Сковорода в умовах російсько-української неоімперської війни 2014–2022(?) років. Але під час цієї війни **актуальність сковородознавчих досліджень тільки посилюється.** А те, що в ніч проти 7 травня 2022 р. приміщення Літературно-меморіального музею Г.С. Сковорода у селі Сковородинівка Харківської області було зруйновано внаслідок прямого влучання російської ракети, лише **загострило увагу** багатьох країн світу до постаті видатного українського мислителя та його творчої спадщини.

Аналіз наукових публікацій. Відомо, що Григорія Сковорода називали «**мандрованим філософом**», «**мандрівним університетом**», «**останнім визначним представником києво-могилянської традиції**». Його творча спадщина захоплює своїм різноманіттям, адже йому належать філософські діалоги, трактати, переклади, листи, притчі, поезії, байки, пісні й афоризми.

Життя і творчість Григорія Сковорода вивчали Д. Багалій, В. Білецький, П. Бузук, М. Булда, Є. Васильєв, Г. Верба, Е. Вінтер, М. Возняк, Л. Гнатюк, В. Горський, Е. Грігораш, Г. Данилевський, І. Драч, В. Ерн, С. Єфремов, П. Житецький, Ф. Зеленогорський, Т. Зуб, Г. Коваленко, Т. Кондратьєва, Т. Кононенко, С. Кримський, М. Култаєва, В. Лахненко, О. Лосєв, О. Марченко, Л. Махновець, О. Мишанич, І. Мірчук, А. Ніженець, В. Нічик, В. Олексюк, В. Петров, І. Пільгук, Ф. Поліщук, М. Попович, В. Стадниченко, І. Стогній, Л. Ушкалов, Н. Федорак, А. Хаждеу, Г. Хоткевич, Т. Чернега, Д. Чижевський, Ю. Шевельов, В. Шевчук, В. Шинкарук, М. Шлемкевич та інші науковці [6; 10; 11; 14; 17; 19; 21; 22; 23; 24; 29; 30; 31; 33; 34; 35; 36; 42].

Сучасні дослідники вивчали складний життєвий і творчий шлях Г. Сковорода, життя його батьків Сави та Палажки (які походили з козацького роду), особливості його спілкування з учителями, друзями та односельчанами, перші мандрівні дороги молодого Григорія, роки його навчання в Київській Академії, а також творчу діяльність у столичній капелі [14]. Були проаналізовані численні зустрічі філософа з видатними людьми того часу, висвітлена специфіка його педагогічної праці [22]. Науковці досліджували соціально-політичні, філософські, етичні та естетичні погляди Г. Сковорода, його новаторські ідеї та

концепти [23], пам'ятні місця перебування Г. Сковороди, пов'язані з Україною, Австрією, Італією, Німеччиною, Польщею, Росією, Словаччиною та Угорщиною [21; 23; 24].

У рамках сквородинознавства були висвітлені й проаналізовані філософські роздуми Г. Сковороди, його діалоги й трактати, в яких роз'яснюється Святе письмо, розуміння Бога, Всесвіту, Людини [21]. Значна увага приділялась Г. Сковороді (котрого називали поетом громадського пафосу, мудрим байкарем і викривачем суспільних недоліків) як фундатору української літературної байки [11]. У своїх творах Г. Сковорода проголошує демократичні й гуманістичні ідеї, виступає проти тиранії, висловлює волелюбні помисли і сподівання простого народу, утверджує віру у світле майбутнє своєї країни [25; 27; 28; 29].

Основою філософської спадщини Г. Сковороди була проблема сутності людини, її щастя. Вчений розглядає людину, як репрезентанта «малого світу» (мікрокосмосу), прагне інтерпретувати людину, виходячи з її духовної сутності, закликаючи її до самопізнання [6]. Л. Ушкалов підкреслює, що у творчості Г. Сковороди «людина постає центром світу, вмістилищем і вінцем всієї Богом створеної природи, при цьому її самоцінність визначається мірою самопізнання: "А что такое человек? Что бы оно ни было: дело ли, действие ли, или слово – всё то пустая пустошь, если оно не получило события своего в самом человеке...Познай себя!"» [26, с. 226]. Людина мусить пізнати свою природу і особливості свого щастя, а суспільна діяльність має бути спрямована на благо громади та відповідати природним нахилам і задаткам людини до виконання певної праці. Адже тільки гармонійне поєднання суспільних та індивідуальних інтересів може забезпечити спільне благо. Отже, **самопізнання своєї суті** – це пізнання «сродної» природи, без якої неможливо зрозуміти своє природне призначення і утвердитися у сфері суспільно-корисної діяльності [33; 34; 35]. Тим самим Григорій Сковорода закликає людину до самореалізації і наголошує на необхідності розуміння людиною власного призначення в соціумі. При цьому необхідно з'ясувати власну спорідненість («сродність») певному виду суспільно-корисної діяльності. Таким чином, пізнання своєї сутності допомагає знайти шлях до власного щастя й відданого служіння людству [33; 34; 36]. Найвищим ідеалом для Григорія Сковороди була «справжня людина». А людина, яка не змогла знайти власне призначення в житті, не здатна зрозуміти й сенсу щасливого життя. Адже корисним як для себе, так і для соціуму буде тільки та особа, яка пізнала свою природу. Саме тоді людина розуміє власне покликання і обирає для себе такий спосіб життя, в основі якого лежить «споріднена праця». Саме у такий спосіб людина може самореалізуватися і стати щасливою [27; 28]. Творча спадщина Г. Сковорода вражає своєю **глибиною і багатоаспектністю**: антропологія, що поєднується з онтологією та

гносеологією; етика (моральна філософія, християнська філософія, практична філософія); історіософія; Біблійна герменевтика; Христологія тощо. Враховуючи цю глибину й багатоаспектність, Л. Ушкалов вважає найбільш обґрунтованими й переконливими спроби **розглядати філософію Сковороди в річищі християнського неоплатонізму** [33].

Дослідження філософської, етичної, педагогічної, літературної і музичної спадщини Григорія Сковороди показали, що він увійшов в історію світової культури як видатний філософ-гуманіст, письменник-демократ і мудрий педагог, багато його ідей і концептів стали надбанням світової наукової думки [22; 23; 24; 25; 29; 30; 33; 35]. Відомо, що Григорій Сковорода **увійшов до списку 100 найвідоміших філософів світу**, разом із Конфуцієм, Сократом, Лао-Цзи, Епікуром, Коперником, Джордано Бруно, Дені Дідро й Людвігом Фейєрбахом [33]. Але, незважаючи на досить великий доробок багатьох науковців, ще не була досліджена специфіка сучасної української національної ідеї у контексті творчої спадщини Г. Сковороди.

Метою даної статті є вивчення **ціннісно-сміслових особливостей** уявлень громадян України про сучасну українську національну ідею в контексті творчої спадщини Григорія Сковороди, зокрема таких її фундаментальних концептів, як **Гідність, Розвиток і Свобода** (які маніфестовані в сучасній українській національній ідеї).

Виклад основного матеріалу. Відомо, що ідеологія (як система концептуально оформлених ідей, уявлень, поглядів і переконань, що виражають інтереси певних соціальних груп) здатна «об'єднувати людей заради спільного життя та спільних дій» [37, с. 235]. Відомо, що поняття «ідеологія» в науковий обіг увів французький філософ Дестют де Трассі в кінці XVIII ст. На його думку, «наука про ідеї» мала базуватися на освітянській парадигмі мислення і створити фундамент для реформування суспільства на наукових засадах. У сучасному світі існують різні ідеології: релігійні, політичні, національні тощо. Ідеологічній проблематиці присвятили свої праці К.-О. Апель, Р. Барт, Р. Бекон, Д. Белл, Ф. Енгельс, К. Мангейм, К. Маркс, Ф. Ніцше, Ж. Сорель, Ю. Хабермас, Х. С. Хьюз, А. Шюц та ін. В ідеологіях завжди присутній «людський час» (Ф. Бродель), хоча ідеологія поєднується, в першу чергу, із втіленням ключових життєвих цінностей (М. Блок). Фундаментальною основою ідеологій стають різні філософські доктрини, що постійно змінюються в процесі історичного розвитку людства. Найважливішими є ті філософські доктрини, які формують ідейну основу ідеології, артикулюючи її базові цінності й смисли [44, с. 55]. Г. Лебон, Х. Ортега-і-Гассет і З. Фройд наголошували, що ідеології можна вважати певними «локомотивами історії», що народні маси може об'єднати як вождь, так і спільні ідеї, які спонукають людей до активних дій, що ідея, час якої

настав, може навіть замінити вождя [7, с. 127–134; 38, с. 344–345].

Відомо, що «ідея» – це одне з основних понять філософії, яке розробляли ще Аристотель і Платон, а також Р. Декарт і Дж. Локк. Цей філософський термін (тісно пов'язаний з категоріями «мислення» і «буття») означає «сутність речі, її прототип», «образ речі, створюваний духом», «смісл», «уявлення, яке ще не існує у досвіді», «прообраз», що має форму-утворююче значення і є джерелом сили; «уявну рушійну силу історії» [37, с. 234–237]. Ідея є відображенням речей та явищ, які перебувають в процесі розвитку; це не тільки одна з форм і способів пізнання, смисл яких полягає у формулюванні узагальнених теоретичних принципів, що пояснюють сутність явищ, але й творча сила, яка формує і трансформує дійсність. Більшість філософів підкреслювали великий вплив ідей (що «володіли масами») на розвиток матеріальної дійсності з метою її перетворення. Будь-які ідеї (правові, політичні, релігійні, філософські, економічні, моральні, художні) народжуються в контексті історичного духу певної епохи, вони виникають і розвиваються на основі людських прагнень, потреб та практичної діяльності. Отже, ідея – це те «начало» і аристотелівське «те, для чого», без якого неможлива поява жодної речі у світі, тим більше, розгортання таких складних структур, якими є національна культура, національна держава і політична нація [37, с. 234–237].

Інститут держави, на думку Г. Гегеля, реалізує ідеї розуму, свободи і права [9, с. 284]. Е. Дюркгейм зазначав, що будь-яке суспільство базується «...перш за все, на ідеї, яку воно саме для себе і про себе створює» [16, с. 12]. Е. Фромм підкреслював: «Ніщо так не об'єднує людей (не обмежуючи при цьому їхньої індивідуальності), як ... спільність ідей» [39, с. 33–34]. К. Леві-Стросс, порівнюючи міфологію та політичну ідеологію, довів, що ідеї свободи, рівності, справедливості, порядку в рамках різних ідеологій здобувають своєрідне історичне й політико-правове звучання [20, с. 186]. Ю. Габермас, проаналізувавши процес становлення західних демократій, запропонував новим незалежним державам принцип «конституційного» патріотизму, інтеграцію навколо економічних інтересів, культурних, спортивних та інтелектуальних досягнень країни [40; 41].

Отже, національна ідея – це основа функціонування нації, квінтесенція її духовних інтересів і соціально-політичних устремлень, певний проект «спільного майбутнього», це той духовний принцип, реалізація якого може мати великі практичні наслідки. Національна ідея не є абстрактним поняттям, це абсолютно реальна сила, що збуджує енергію суспільних рухів, це підґрунтя для загальнонаціонального об'єднання, для утвердження державності, для зростання сили й могутності народів і країн. Як зазначив один з найвидатніших мислителів ХХ ст. М. Бубер, «ми говоримо про національну ідею, коли який-небудь народ помічає свою єдність, свій внутрішній зв'язок, свій історичний

характер, свої традиції, своє становлення і розвиток, свою долю і призначення, робить їх предметом своєї свідомості, мотивуванням своєї волі» [5, с. 259]. Сучасні філософи часто наголошують, що жодна країна світу не досягла передових позицій у загальнолюдській цивілізації без власної національної ідеї. Відомий американський соціолог Д. Белл (який у 1960-х роках виступив як автор концепції деідеологізації, тобто краху ідеологічних систем) зазначав, що звернення громадян у кризові періоди саме до національної ідеї пояснюється тим, що вона є **найпростішою і найдоступнішою формою соціальної ідентичності** людей та підґрунтям для консолідації суспільства, оскільки без неї неможливо залучити широкі верстви населення у процес глобальних перетворень [43, с. 212].

В. Горський зазначав, що «історія філософії національної ідеї певним чином завершує процес становлення української національної культури та філософії як її духовної квінтесенції. Під філософією національної ідеї ми розуміємо всі форми рефлексії над ідеєю нації. Національна ідея являє собою синтетичний погляд на власну націю, етнічну спільність як коло, що визначає обрій світу, в межах якого здійснюється самовизначення людини, і разом з тим як суб'єкт всесвітньо-історичного процесу. Отже, реалізація філософії національної ідеї передбачає подвійну модифікацію докорінного світоглядно-філософського співвідношення людини й світу, яке, з одного боку, знаходить свій вияв через проблему «Я і нація», з іншого – «нація і світ людства». Зміст філософії національної ідеї утворює рефлексію над сутністю і сенсом існування рідного народу, усвідомлення етносом своєї «самості» [10, с. 107].

Таким чином, жодна людська спільнота не може обійтися без спільних ідей, які є **нормативно-ціннісними і цільовими регуляторами**, а також **смысловими орієнтирами** її життєдіяльності. Природа цих смислових орієнтирів полягає в тому, що вони не стільки створюють конкретний образ самої мети або остаточного результату, скільки окреслюють загальну перспективу доцільного напрямку руху. Роль таких смислових орієнтирів у європейській історії відігравали **ідеали свободи й справедливості, рівності й братерства, незалежності й солідарності** [8].

Проблему «українська національна ідея» (у широкому розумінні) досліджували О. Бочковський, М. Грушевський, Д. Донцов, М. Драгоманов, М. Костомаров, Ю. Липа, М. Міхновський, Л. Ребет, С. Рудницький, М. Сціборський, а також сучасні вчені Ю. Вільчинський, С. Вовканич, В. Горський, Я. Грицак, В. Жмир, О. Забужко, Ф. Кирилюк, М. Коберник, А. Колодій, І. Кресіна, В. Лісовий, Р. Лях, Ф. Медвідь, М. Михальченко, М. Попович, М. Розумний, Ю. Руденко, В. Сергійчук, О. Соскін, В. Таран, О. Тимошенко, М. Томенко, Ю. Шайгородський, О. Шморгун, Л. Шкляр та ін. У 1992–1993 роках до цих науковців долучились і українознавці

Київського національного університету імені Тараса Шевченка, проводячи теоретико-емпіричне дослідження **«Українська національна ідея: теоретико-емпіричні аспекти»**.

Наша дослідницька група розуміла, що будь-яка національна ідея виникає в результаті культурно-історичного розвитку відповідної національної спільноти, внаслідок сукупної дії значної кількості чинників. Отже, будь-яка національна ідея не може існувати поза історією і поза культурою. Розвиток української національної ідеї в період переходу українського суспільства від індустріального до постіндустріального (інформаційного) етапу цивілізаційного поступу **неможливий без аналізу уявлень громадян України** щодо неї. Адже сучасний рівень розвитку українознавства як інтегративної науки дає можливість громадянам України колективно сформулювати сучасну загальнонаціональну ідею як підставу для утворення нової колективної ідентичності, наповнивши традиційну, омріяну у віках українську ідею, новим змістом.

У 1992–1993 рр. наша науково-дослідна група, у складі якої працювали науковці, аспіранти й студенти Київського національного університету імені Тараса Шевченка, почала вивчення уявлень громадян України про сучасну українську національну ідею в рамках науково-дослідного проекту «Українська національна ідея: теоретико-емпіричні аспекти» (1993–2021 рр.). Представники нашої науково-дослідної групи розуміли, що треба виявити ті спільні для всіх громадян України ціннісні пріоритети і духовні принципи, які б не тільки могли стати прийнятними та переконливими для багатьох верств населення, але й могли б використовуватися в інформаційній політиці держави замість забороненої Конституцією України державної ідеології. Відомо, що у статті 15 чинної Конституції України проголошується, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Але, разом з тим, суттєвою перешкодою на шляху розвитку сучасного українського суспільства є відсутність адекватної об'єднуючої ідеології, а також національної ідеї, без яких неможливий подальший цивілізаційний розвиток держави. Сьогодні Україні необхідна чітко артикульована ідеологія, яка маніфестувала б об'єднання всіх верств і груп населення в єдину політичну націю, без утиску культурних, етнічних, релігійних, гендерних та інших відмінностей. Україна потребує конструювання такої національної ідеї, яка б змогла консолідувати як титульну націю і корінні народи, так і національні й етнічні меншини. Саме тому у нашому дослідженні були враховані загальнонаукові вимоги до національної ідеї: вона має бути **суспільно-інтегруючою** (тобто такою, що спроможна «загасити» усі форми протистоянь та вкорінити цінності, спільні для переважної більшості громадян), **мобілізуючою** (тобто такою, що нівелює

соціальну апатію та стимулює творчу активність) та **перетворюючою** (тобто такою, яка обґрунтовує здійснювані зміни та орієнтує на перспективу); крім цього національна ідея повинна бути не тільки досить масштабною, щоб мотивувати спільну діяльність великих соціальних груп, але й базуватися на внутрішній потребі людей у подібній об'єднуючій ідеї, що б зумовило відповідну мотиваційну активність. Сучасна дослідниця Н. Авер'янова слушно зазначила, що національна ідея «є суспільно-політичним, морально-етичним та соціально-психологічним феноменом національного буття» [1, с. 41].

У 1992 р., на попередньому етапі дослідження, нами було проаналізовано праці відомих українських мислителів, учених, дослідників національної ідеї та інші джерела (літописи, свідчення арабських, візантійських і західноєвропейських мандрівників про Україну й українців тощо). За допомогою методів контент- та інтент-аналізу були виявлені провідні ідеї, які містяться у даних творах. У колі таких українських мислителів був і Григорій Сковорода. Нами були також проведені експертні опитування для з'ясування переліку тих ідей, гасел та цінностей, які **не просто циркулюють** в соціумі, **але й «резонують»** в сучасному українському суспільстві, знаходять підтримку й розуміння громадян України. Респондентам були запропоновані не тільки найголовніші ідеї та гасла, зафіксовані в літописах, історичних документах, українській літературі та історіософії, але й пропозиції сучасних дослідників української ідеї. Адже думки й помисли кращих представників сучасної української еліти, які «орють і боронять» українську «духовну ниву», чітко зорієнтовані на проблему українського майбуття, на пошук **проекту спільного майбутнього** (а спрямованість у майбутнє є однією з важливих ознак нації, на відміну від етносу) для продовження цивілізаційного поступу й життєутвердження української політичної нації, яка перебуває в процесі становлення і здатна досягти демократії та процвітання.

Упродовж 1993–2021 рр. було опитано **56300 респондентів** від 18 до 89 років (мешканці усіх регіонів України, які брали участь у кількох Всеукраїнських репрезентативних опитуваннях, загалом відтворюють структуру населення України за основними соціально-демографічними ознаками). У 2022 р. опитування проводилось у Києві, Дніпропетровську та Львові, де було опитано 300 місцевих мешканців, а також 150 вимушених переселенців із східних областей України та 150 вимушених переселенців із південних областей України (усього **600 респондентів**).

Аналіз уявлень громадян України про сучасну українську національну ідею дозволив виявити перелік тих ідей, які могли б об'єднати українське суспільство і стати базою для сучасної української національної ідеї: 1) Ідея утвердження людської, громадянської й національної гідності та достойного

життя українських громадян; 2) Ідея утвердження України як сильної й розвинутої європейської держави, яку б поважало світове співтовариство; 3) Ідея стабільного демократичного розвитку (українського суспільства і держави, економіки і технологій, права і культури, моралі й духовності, науки й освіти); 4) Ідея повернення України до європейської цивілізації (паритетна співпраця й інтеграція з європейськими країнами та входження в загальноєвропейські структури); 5) Ідея опори на власні сили (за 2014–2021 роки ця ідея перемістилася з 10 місця на п'яте); 6) Ідея створення правової держави, утвердження законності, прав і свобод усіх громадян України; 7) Ідея відродження і процвітання держави, нації й суспільства; 8) Ідея соціокультурного, економічного й технологічного прориву України до вершин сучасної цивілізації (поєднання досвіду світової цивілізації, передових технологій та власних традицій, джерел і ресурсів); 9) Ідея утвердження незалежності України в політичній, правовій, економічній, соціальній і духовній сферах; 10) Ідея конкурентоспроможності української держави і нації (перетворити Україну на технологічно розвинену країну, виховати нове покоління, здатне добиватися успіхів у сучасному світі). У 2014–2021 роках у першу «двадцятку» увійшла **ідея відновлення територіальної цілісності України**. Використання математико-статистичних методів дозволило з'ясувати, що: а) найбільш значущими для респондентів стали концепти «гідності», «свободи», «розвитку», «справедливості», «прав людини», «патріотизму», «європейського вибору», «відродження», «процвітання», «утвердження України як європейської держави, а українців як європейської нації», «повернення України до Європи», «громадянської солідарності», «громадянськість та працьовитість», «верховенства права» та ін.; б) більшість респондентів підтримують гасло, яке можна було б накреслити на гербі України – **«Од Відродження до процвітання: державність, законність, праця, права людини»** та стислу формулу загальнонаціональної ідеї **«Гідність, розвиток, свобода»**, яка є не просто декларацією, а акумулює в собі як суто українські ідеологічні та духовно-культурні надбання, так і загальнолюдські цінності. У 2022 році **Ідея утвердження України** була розширена респондентами і тепер вона звучить так: **Ідея визволення й утвердження України**.

Використані методи дозволили узагальнити всі домінуючі в опитуванні варіанти, врахувати палкі прагнення наших громадян до утвердження України на міжнародних спортивних аренах та мистецьких заходах (ці почуття завжди об'єднують усіх українців) і сформулювати сучасну українську національну ідею: **визволення й утвердження України та українців як самобутньої й процвітаючої нації європейського типу, яка реалізує свою цивілізаційну місію і творче призначення, захищає свої надбання за допомогою сильної правової держави та ґрунтує свою солідарність на принципах: гідність, розвиток,**

свобода (це розгорнуте формулювання може бути сформульоване й коротше). Необхідно зауважити, що і респонденти, і аналітики вважають **ідею визволення й утвердження України** та формулу **«Гідність, Розвиток, Свобода»** не просто системою духовних орієнтирів, цивілізаційних засад та екзистенційних принципів української політичної нації, що формується, але й своєрідним **українським «Liberte, egalite, fraternite»** (де концепти «Гідність», «Розвиток», «Свобода» є не тільки складовими сучасної української ідеї, а й загальнонаціональними ціннісними пріоритетами, які передбачають різні рівні своєї реалізації – **індивідуальний, суспільний, державний**, наприклад: гідність людини, гідність суспільства, гідність України, а також різні виміри – розвиток демократичний, економічний, духовний, інтелектуальний тощо). Отже, змістом сучасної української ідеї є головна мета поступу української нації й держави – **цивілізаційне «повернення України до Європи, її визволення та утвердження в колі цивілізованих народів**, а шляхами досягнення цієї мети є Європеїзація, Демократизація та Відродження України.

Перші проміжні результати нашого дослідження були оприлюднені у квітні 2001 р. на Круглому столі Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка і на Всеукраїнській конференції «Національна ідея – відповідь на виклик часу». Ці результати вперше були опубліковані 7 липня 2001 р. на шпальтах газети «Голос України», а 12 липня 2001 р. – на шпальтах газети «Україна молода». Доволі прикметним був той факт, що журналісти газети «Голос України» 7 липня 2001 р. прокоментували результати нашого дослідження таким чином: «Напевно буде точніше, якщо ми визнаємо, що тільки рушили в європейському напрямку. Бо “гідність–розвиток–свобода” – ще тільки задекларована мрія українців, а не реальність. Хоча, звичайно, приємно, що мріємо ми саме про ці цінності».

На початку 2004 р. результати нашого дослідження були опубліковані у Календарі-щорічнику «Українознавство» [7]. А у жовтні – листопаді 2004 р., а також у листопаді 2013 р. саме життя підтвердило **прогностичні можливості сучасного українознавства**. Адже формула **«Гідність, Розвиток, Свобода»** чітко виявилась і під час Помаранчевої Революції, і під час Революції Гідності, де громадяни, які вийшли на Майдан, не просто декларували ці принципи й пріоритети, а **обстоювали і захищали їх, домагаючись** їхнього визнання й виконання з боку влади (результати опитувань учасників цих двох революцій були опубліковані на сайтах «Обозреватель» та «Радіо Свобода»). Потрібно мати на увазі, що **ключові цінності українства (маніфестовані на рівні національної ідеї)**, які були зневажені й поставлені під загрозу певними обставинами, завжди стають джерелом ще більш потужної енергії нації. Українське суспільство продемонструвало цю закономірність під час кількох революцій: 1) **Революції на граніті**

(жовтень 1990 р.), яку можна вважати першою Революцією за Свободу й Демократію; 2) **Помаранчевої Революції** (листопад – грудень 2004 р.), яку можна вважати другою Революцією за Свободу й Демократію; 3) **Революції Гідності** (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.), яку можна вважати Революцією за Гідність, Свободу, Демократію та європейський шлях Розвитку України. Отже, у 1990 р., 2004 р. та 2013–2014 рр. були актуалізовані не тільки людська гідність, самоповага та взаємоповага, але й громадянське пробудження всього суспільства, його вихід зі стану непритомності та його здатність боротися за Свободу, Гідність і Розвиток у руслі Європейської цивілізації та відповідально дивитися у майбутнє. Саме ці **ключові цінності та сучасна українська національна ідея** консолідували наше суспільство й у 2022 р. під час повномасштабного російського вторгнення в Україну.

У процесі дослідження **ціннісно-смислових витоків** сучасної української національної ідеї ми з'ясували, що для Г. Сковороди надзвичайно важливим був **концепт людської Гідності**. Оскільки філософія Г. Сковороди має яскраво виражений етико-гуманістичний характер, то він вважав, що шлях до щастя пролягає через моральне самовдосконалення людини, через осмислений розвиток у себе гідних навичок і особистих якостей. Мислитель наголошував, що у людини, в першу чергу, потрібно формувати любов до вітчизни і праці, чесність і любов до ближнього, почуття людської гідності й честі, справедливості і силу волі, добropорядність і готовність до щирої дружби, мужність і милосердя, прагнення жити сумлінно тощо. Г. Сковорода вважав, що гідність людини детермінується не зовнішніми, а внутрішніми якостями, адже гідність людей визначається не родом, не титулами, не чинами і не маєтностями, а їхніми ділами [25]. В системі етичних «координат» Г. Сковороди чільне місце посідає **культ людського розуму та гідності**, адже, на думку мислителя, саме освічена людина може досягти успіхів, прожити своє життя гідно і стати прикладом для наслідування. Ці настанови Г. Сковороди перекликаються з християнською мораллю, оскільки вибір гідного життєвого шляху й досягнення особистого щастя поєднуються із самопізнанням і богопізнанням [25; 26]. У своїх творах і листах філософ пропонує поговорити про життя гідної особи і негідника; «про достойні речі» [25, с. 1137]; розмірковує про те, хто «гідний довіри, а хто – ні»; адже «достоинство в силѣ: сила в природѣ, природа в Богѣ, яко дуб в зернѣ, пребывает во вѣки» [25, с. 1042]; а «мир сей и голубый свод его не Божій ли есть, святѣйший всѣх храмов храм его? В сей храм от чрева матери вводится человек...воистину достойно и праведно» [25, с. 1051]. Мислитель прагнув, щоб люди знаходили гідне для себе місце на власному життєвому шляху. Відомо, що Г. Сковорода не тільки у своїх творах, але й у своїй повсякденній діяльності

активно виступав **проти приниження людської гідності**.

У 2014 р. М. Култаєва проаналізувала філософські ідеї Канта і Сковороди у контексті сучасного дискурсу гідності та українських реалій [19]. У 2017 р. Т. Кондратьєва дослідила концепт людської гідності у вченні Г. Сковороди [17].

Аналіз творчої спадщини Григорія Сковороди показав, що в ній чільне місце посідає також **Ідея Розвитку і саморозвитку** людини.

Творча спадщина Г. Сковороди, як видатного виразника ідей гуманізму, доводить, що він активно обстоював **природне право людини на свободу і розвиток**. Філософ вважав, що батьки та вчителі повинні «розвивати природні здібності дитини, тобто бути помічниками природи» [33, с. 436]. І вчитель, і лікар є тільки «служники природи, єдиної справжньої лікувальниці та навчительки» [33, с. 436]. Г. Сковорода вважав «добре виховання неодмінною умовою гармонійного розвитку людини та досконалого суспільного ладу» [33, с. 439]. Для мислителя дуже важливим був **принцип природовідповідності**, адже справжнє виховання перебуває в гармонії з природою, тобто з Божим промислом, чи «сродністю» [33, с. 439]. Ідея природовідповідного виховання була центральною в системі педагогічних поглядів Г. Сковороди, а «сродна» праця – основним інструментом розвитку творчої особи [33, с. 439]. Попри поширену в ті часи практику зубріння, мислитель прагнув, щоб його учні вміли мислити, аналізувати й робити власні висновки. Саме тому головна мета виховання полягає в тому, щоб допомогти розкрити в дитині її природні задатки та покликання, спрямувавши її діяльність на шлях служіння суспільству [27; 29; 33]. У своєму творі «О Чтеніи в Ползу Душевну» філософ підкреслив, що «Слово Боже ... развиваётся в разныя ФОРМЫ» [25, с. 802]. Отже, Г. Сковорода турбувався про **духовний розвиток людини**, вважаючи, що треба навчити людей долати зло і обирати достойний спосіб життя.

У творчості Г. Сковороди чітко простежується маніфестація **Ідеї Свободи**.

У 2003 р. І. Стогній опублікував свою розвідку «Сковорода про свободу і справедливість», в якій чітко окреслив значення ідейної спадщини філософа для українського сьогодення [31]. У 2007 р. М. Попович опублікував надзвичайно цікаву книгу «Григорій Сковорода: філософія свободи» [24], в якій був всебічно проаналізований **концепт Свободи** видатного українського мислителя. І вже під час російсько-української неоімперської війни 2014–2022(?) років у Харкові вийшла книга Л. Ушкалова (1956–2019 рр.) «Філософія свободи Григорія Сковороди» (Видавництво «Фоліо», 2022), в якій глибоко досліджений ідейно-світоглядний вимір творчої спадщини видатного українського мислителя.

Отже, Григорій Сковорода шанував **свободу як найвищу цінність людського життя**, яка є більш вартісною за золото: «Что то за волность? / Добро в ней какое? / Ины говорят, будто золотое. / Ах, не

златое, если сравнить злато, / Против волности еще оно блато» [33, с. 589]. Подвиг, на його думку, є «правильное употребление свободной воли» [25]. Така **глюоризація свободи** (що репрезентується концептами свободи волі, свободи вибору, особистої духовної свободи людини) пов'язана як з виявом «європейськості нашої старої культури» [33, с. 589], з лицарськими ідеалами українського козацтва, так і з головними рисами української ментальності, де свободолюбність є однією з фундаментальних характеристик.

Мислитель інтерпретував свободу як властивий для мудрої людини «душевний спокій (“О дуброва! О свобода! В тебе я начал мудреть, / До тебе моя природа, в тебе хочу и умереть”), а також як глибинний сенс християнської релігії» [24; 25, с. 63; 26, с. 70; 33, с. 589–590]. Оспівуючи Різдво Христове, Г. Сковорода згадує Дух свободи («Печать нового завита / Дух свободы внутрь нас родит, / Веселитесь, яко с нами Бог!»), [25, с. 54; 33, с. 589–590]. Мислитель підкреслював, що «краще коритися Богові, ніж людям» [25].

У своїх поезіях «Сковорода звертався здебільшого до тих мотивів, які були характерні для українського літературного бароко: життя як дорога, життя як театр, море світу, свобода, людське різнопуття» [25, с. 16; 33, с. 225]. Мотиви свободи й вольності звучать у багатьох його піснях, зокрема, у написаній 1760 р. пісні про духовний спокій, де наголошується на важливості духовної свободи людини [24; 25]. Тема вольності також звучить у поезії Г. Сковороди «De libertate», яка була написана, очевидно, наприкінці 1757-го або впродовж 1758 р. [25, с. 116], і присвячена Богдану Хмельницькому. Г. Сковорода оспівує його як «**отца вольности**», пов'язуючи концепт Волі з Визвольною війною на чолі з Б. Хмельницьким. М. Попович та Л. Ушкалов наголошують, що Г. Сковорода розробляє тут мотив «золотої вольності» («aurea libertas») [24; 25, с. 116; 33, с. 224], який набув популярності у вітчизняній бароковій літературі «ще в 1620-х роках (“Вірші на жалісний потреб славного лицаря Петра Конашевича Сагайдачного” Касіяна Саковича, “Юстифікації невинності” Мелетія Смотрицького тощо)» [25, с. 116; 33, с. 224]. Уславляючи **боротьбу України за Свободу**, Сковорода «змальовує гетьмана Богдана Хмельницького як “батька вольности”, Божого обранця, що, неначе той старозаповітний Мойсей, оружно виводить свій народ із чужинецької неволі» [25, с. 17; 33, с. 224].

Уславляючи свободу, Г. Сковорода засуджує жорстокість, аморальність, зажерливість, паразитизм і пихатість панівних верств тогочасного суспільства. Філософ був противником кріпосного права і засуджував суспільні порядки, які несли ницість духу і приводили до занепаду духовних цінностей [11]. Г. Сковорода не був лояльним до церковної та світської ієрархії, відкидав будь-який примус, віддаючи перевагу особистій духовній свободі [11; 25]. Він підкреслював, що ніщо не потребує такої

внутрішньої свободи, як мистецтво [25]. Його байки збагачені народною мудрістю і спрямовані на засудження панської сваволі, несправедливості, зажерливості й хабарництва. Автор описує безправне становище бідняків, їхні мрії та сподівання на краще життя, підтримуючи кмітливість та дотепну вдачу українського народу [11]. У своєму творі «Жаби» мислитель показав, що сліпе прагнення до багатства пов'язане з небезпеками і клопотами, які, не приносячи справжнього щастя, призводять до втрати людиною своєї внутрішньої свободи [11].

Відомо, що Григорій Сковорода ніколи не мріяв про багатство, славу й почесі. Найважливішим життєвим завданням для нього було збереження **людської гідності й особистої свободи**. Мислитель підкреслював, що бідність – це свобода від влади речей, багатства та приватної власності. Сам Григорій Сковорода був носієм багатьох рис тодішнього українства, зокрема, він був розумним, спокійним, здатним до самопожертви, толерантним до інших релігій, прагнув до свободи, справедливості й гідного життя. Науковці називають Г. Сковороду «Поборником Правди і Свободи», «Співцем Свободи» [33, с. 289], але він був також і «справжнім утіленням свободи та вищих християнських чеснот» [33, с. 455]. Відомо, що Катерина II, прагнучи ізолювати Г. Сковороду й уникнути поширення його ідей, запрошувала мислителя до Санкт-Петербурга на постійне проживання при дворі, але отримала дуже показову відповідь: «Я не покину Батьківщини. Мені моя сопілка і вівця дорожчі царського вінця» [25].

Л. Ушкалов у своїй статті «“Пізнай себе”. Українська ідея Григорія Сковороди» підкреслює: «не підлягає сумніву те, що ідея самопізнання в українській традиції і до Сковороди, і після нього справді передбачала “пізнання свого народу і себе в ньому”». Адже сквородинське «Пізнай себе» передбачало «пізнання свого народу й себе в ньому» вже хоча б тому, що на противагу просвітницькому гаслу: «Всі люди рівні» – наш філософ стверджував: «Усі люди різні» [34, с. 52]. Л. Ушкалов зазначає, що гасло «Пізнай себе» означає для українця, зокрема, усвідомити своє добре серце, щоб не стати чужим своєму роду, бо, як каже філософ, «кожен народ..., мов та пшениця, може час від часу вироджуватись» [34, с. 53].

Л. Ушкалов зараховує до учнів Сковороди І. Котляревського, кирило-мефодіївських братчиків, М. Костомарова, Г. Квітку-Основ'яненка, А. Товкачевського, І. Костецького, В. Барку та інших. Автор згадує також Ліну Костенко з її гаслом «від Маркса до Сковороди», в якому «можна вбачати коріння культурного й політичного резистансу українських шістдесятників» [34, с. 54].

Праці Л. Ушкалова дозволяють реконструювати **філософсько-світоглядну й онтологічну основу** для утворення поняття «українство», а також **суб'єктно-діяльнісне підґрунтя** для розуміння цього поняття, яке заклав Г. Сковорода у своїй **теорії «себепізнання»**. Л. Ушкалов наводить

красномовну цитату А. Хаждеу з твору Г. Сковороди «Симфонія про народ» (яку Хаждеу подав у своєму нарисі «Григорій Варсава Сковорода» (1835)): «Кожен мусить пізнати свій народ і себе в ньому. Чи ти рус?... Будь ним... Чи ти лях? Будь ляхом. Чи ти німець? Німечествуй. Француз? Французствуй. Татарин? Татарствуй. Усе добре на своєму місці й своєю мірою...» [35, с. 118–119]. Отже, суб'єктно-діяльнісне бачення етнічності різних народів світу («німечествуй», «французствуй», «татарствуй») Григорієм Сковородою дозволяє нам сконструювати за його прикладом і слово «**українствуй**», хоча в умовах тогочасного потужного імперського тиску подібний висновок був неможливим. (Цікаво, що сучасні громадяни України пропонують наступні тлумачення слова «українствуй»: продовжуй виконувати місію українського народу; захищай Україну і Європу від наступу тоталітарної орди; обстоюй незалежність України, здобуту батьками й дідами; будь справжнім громадянином України; борись проти імперських зазіхань і деукраїнізації; розвивай українську мову, культуру, науку і техніку та ін.).

Для розвитку **проблемного поля сучасного українознавства** (як репрезентанта **наукового Себезнавства**, тобто єгиптознавства, японознавства, американістики, полоністики тощо) наважливішими у творчості Григорія Сковороди є такі **концептуальні лінії**: 1) себепізнання, 2) філософії (теології) серця, 3) «сродної» праці, 4) внутрішньої людини, 5) двох натур, 6) трьох світів, 7) нерівної рівності, 8) «горней республіки» («горній» світ будується на чотирьох засадах: на любові, спільності всього, рівності та республіканських громадських засадах; він є протилежністю світові зла). Ці концептуальні лінії також мають бути враховані у дослідженнях, присвячених формуванню цілісної особистості у рамках системи національного виховання [1; 2; 3; 4].

В умовах нинішньої російсько-української неоімперської війни, а також для подолання **деструктивних наслідків тривалої інформаційної війни** РФ проти України дуже актуальними є наукові дослідження С. Даниленка, О. Добржанської, М. Дроботенка, В. Копійки та інших вчених [12; 13; 15; 18]. Адже для оптимального подолання негативних наслідків **інформаційно-психологічної війни** (яка може розгортатись як когнітивна, ідеологічна та смислова війна) громадянам України вкрай необхідні знання про **ціннісно-смислові витoki** української національної ідеї. Такі знання та українознавча компетентність в цілому мають бути **важливою складовою сучасних стратегічних комунікацій**, які сприятимуть формуванню й підтримці почуття колективної самоповаги громадян України, розвитку їхньої суб'єктності, патріотизму, критичного мислення, навичок інформаційної гігієни, медіаграмотності та позитивної національної ідентичності.

Висновки. Отже, **ціннісно-смисловий простір** сучасної української національної ідеї представлений у творчій спадщині Григорія

Сковороди концептами Гідності, Розвитку і Свободи. Історія показала, що творча спадщина видатного філософа є невичерпним аксіологічним джерелом для наступних поколінь українців. Г. Сковорода був **геніальним попередником, предтечею**, тобто особою, що своєю творчою діяльністю підготувала ґрунт, умови й шляхи розвитку української національної ідеї. Саме він заклав **перші ціннісно-смислові підвалини** для сучасної національної ідеї. Саме тому Г. Сковороду можна вважати **передвісником майбутнього українського національного Відродження, Прекурсором Українського національного Відродження**, адже у його творчості були актуалізовані ідеї, які у подальшому стали фундаментом для національно-визвольних рухів. Ідеї **Гідності, Розвитку і Свободи**, які обстоював Г. Сковорода, **виникли саме в лоні української духовності**. Ці ідеї продовжували циркулювати в українському суспільстві, репрезентуючись у творчості М. Костомарова, Т. Шевченка, П. Куліша, П. Юркевича, М. Грушевського, М. Драгоманова, І. Франка, Лесі Українки, В. Винниченка, В. Липинського, Д. Донцова, М. Міхновського, Ю. Липи, І. Багряного, І. Лисяка-Рудницького, Є. Сверстюка та багатьох інших українських мислителів. Таким чином, сучасні загальнонаціональні ціннісні пріоритети (Гідність, Розвиток, Свобода), які **були окреслені ще у творчості Григорія Сковороди**, дають можливість консолідувати українське суспільство, не заперечуючи принцип ідеологічного плюралізму. Ці ціннісні пріоритети можуть стати аксіологічною основою для продовження формування **української політичної нації європейського типу**.

1. Авер'янова Н. Українська національна ідея в творчості В'ячеслава Липинського та її роль у сучасному державотворенні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство»*. К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. Вип. 12. С. 40–43.
2. Авер'янова Н. Національна ідея в філософському культурно-історичному процесі. *Українознавство: навч. посіб. для студ. вищ. нав. закл.* К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. С. 490–495.
3. Авер'янова Н. Громадянська активність особистості у контексті консолідації сучасного українського суспільства. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Одеса, 2017. Вип. 20. С. 7–9.
4. Авер'янова Н., Воропаєва Т. Становлення і розвиток цілісної особистості в контексті сучасних трансформацій українського суспільства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство»*. К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. Вип. 10. С. 47–51.
5. Бубер М. Народ и его земля. *Избранные произведения*. Без М.И., 1979. 420 с. С. 257–345.
6. Булда М. Мудрець з Чорнухинського краю. Київ: Кобза-Інтернешнл, 2002. 44 с.

7. Воропаєва Т., Піскун В. Сучасна українська національна ідея: теоретико-емпіричне дослідження. *Українознавство. Календар-щорічник–2004*. К.: Українська видавнича спілка, 2004. С. 127–134.
8. Воропаєва Т.С. Специфіка уявлень громадян України про сучасну українську національну ідею: ціннісний вимір (1993–2015 рр.). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія*. 2015. № 10. С. 31–44.
9. Гегель Г. *Філософія права* / Пер. с нем. / ред. Д.А. Керимов и В.С. Нерсисянц. М.: Мысль, 1990. 534 с.
10. Горський В.С. Історія української філософії. Курс лекцій. Київ: Наук. думка, 1996. 285 с.
11. Григорій Сковорода. Пісні. Вірші. Байки. Діалоги. Прозові переклади. *Листи* / За ред. В.І. Шинкарука. Київ: Наукова думка, 2003. 542 с.
12. Даниленко С.І., Добржанська О.Л. Трансформації суспільної сфери сучасних міжнародних відносин. *Глобальні тренди міжнародних відносин. Монографія*. К.: Вадекс, 2020. 523 с. С. 399–436.
13. Даниленко С., Копійка В. та ін. Стратегічні комунікації у міжнародних відносинах. Монографія. К.: Вадекс, 2019. 442 с.
14. Драч І.Ф. Григорій Сковорода: біографічна повість. Київ: Молодь, 1994. 216 с.
15. Дроботенко М. Постколоніальний вплив на політичні реалії сучасної України. *Українознавчий альманах*. 2017. Вип. 20. С. 31–34.
16. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни. *Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения: Антология* / Ред.: А. Н. Красников. М.: Наука, 1998. С. 174–231.
17. Кондратьєва Т. Про людську гідність у вченні Г. С. Сковороди. *Вітчизняні педагоги у світлі підготовки сучасного вчителя: матеріали наук.-практ. конф. асп. і студ.* Харків: Харків. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, 2017. С. 24–28.
18. Копійка В.В., Грубов В.М., Даниленко С.І. Homo informaticus епохи постіндустріалізму: витоки, ідеї, ризики (соціо-комунікативний вимір). Монографія. Київ: Вадекс, 2019. 498 с.
19. Култаєва М.Д. Філософські ідеї Канта і Сковороди і сучасний дискурс гідності у контексті українських реалій. *Освіта і доля нації. І. Кант та Г. Сковорода: уявний діалог у сучасних соціокультурних контекстах: матеріали XV Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 26–27 верес. 2014 р.* Харків: ХНПУ, 2014. С. 10–17.
20. Леви-Стросс К. Структурная антропология. М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. 512 с.
21. Ніженець А.М. Григорій Сковорода. *Пам'ятні місця на Україні*. Київ: Наукова думка, 2000. 95 с.
22. Пільгук І. Григорій Сковорода: художній життєпис. Київ: Дніпро, 1991. 260 с.
23. Поліщук Ф.М. Григорій Сковорода. Київ: Дніпро, 1989. 261 с.
24. Попович М.В. Григорій Сковорода: філософія свободи. Київ: Майстерня Білецьких, 2007. 256 с.
25. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Л. В. Ушкалова. Харків: Майдан, 2010. 1400 с. URL: https://kharkiv-nspu.org.ua/wp-content/uploads/2014/05/Skovoroda_povn_z_portretom_opt.pdf
26. Сковорода Г. Повне зібрання творів. У 2 т. Т. 1. К.: Дніпро, 1973. 531 с.
27. Сковорода Г.С. Пізнай в собі людину. Львів: Світ, 1995. 528 с.
28. Сковорода Г.С. Розмова про істинне щастя. Харків: Прапор, 2009. 280 с.
29. Спадщина Григорія Сковороди і сучасність: матеріали читань до 200-річчя з дня смерті Г. Сковороди 21-22 грудня 1994 року / за ред. В. Лахненко. Львів: Видавництво «Світ», 1996. 190 с.
30. Стадниченко В.Я. Садівник щастя. Сковорода як дзеркало України: нариси, спогади, поезії, світлини. Київ: Криниця, 2012. 496 с.
31. Стогній І.Г. Сковорода про свободу і справедливість. *Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність: зб. наук. пр.* Київ: Ін-т філософії Г.С. Сковороди, 2003. С. 179–193.
32. Українська ідея. Перші речники / Голов. ред. І.Ф. Курас. К.: Тов-во «Знання» України, 1994. 183 с.
33. Ушкалов Л.В. Григорій Сковорода: семінарій. Харків: Майдан, 2004. 876 с.
34. Ушкалов Л. «Пізнай себе». Українська ідея Григорія Сковороди. *Український тиждень*. 2012. № 50(267). С. 52–54. URL: <https://tyzhden.ua/History/67626>
35. Ушкалов Л. Три завваги про українськість Сковороди. *Філософська думка*. 2002. № 5. С. 108–127.
36. Федорак Н. Вінець і вирій українського бароко. Сім наближень до Григорія Сковороди. Харків: Акта, 2020. 172 с.
37. Філософський енциклопедичний словник / Голов. ред. В.І. Шинкарук. К.: Абрис, 2002. 742 с.
38. Фрейд З. Психологія мас и анализ человеческого «Я». *Психологія толпы: социальные и политические механизмы воздействия на массы*. СПб.: Terra Fantastica, 2003. С. 340–355.
39. Фромм Э. Бегство от свободы. М.: Прогресс, 1995. 256 с.
40. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности: философские и политические статьи. Донецк: Донбасс, 1999. 123 с.
41. Хабермас Ю. Техника и наука как «идеология». М.: Праксис, 2007. 208 с.
42. Шевчук В.О. Пізнаний і непізнаний сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима: розмисли. Київ: Пульсари, 2008. 528 с.
43. Bell D. The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties. N.Y.: Free Press, 1965. 501 p.
44. Lewis S. Feuer, Irving Louis Horowitz (Introduction). *Ideology and the Ideologists*. Publisher: Transaction Publishers, 2010. 236 p.

References

- Averianova N. (2008). *Ukrainska natsionalna ideia v tvorchosti Vyacheslava Lypynskoho ta yii rol u suchasnomu derzhavotvorenni* [Ukrainian national idea in the work of Vyacheslav Lypynsky and his role in the modern creation of the state]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya «Ukrainoznavstvo»*. K.: VPTs «Kyivskyi universytet». Vyp. 12. Pp. 40–43. (in Ukrainian).
- Averianova N. (2008). *Natsionalna ideia v filosofskomu kulturno-istorychnomu protsesi* [National idea in the philosophical cultural and historical process]. *Ukrainoznavstvo: navch. posib. dlia stud. vyshch. nav. zakl.* K.: VPTs «Kyivskyi universytet». Pp. 490–495. (in Ukrainian).
- Averianova N. (2017). *Hromadianska aktyvnist osobystosti u konteksti konsolidatsii suchasnoho ukrainskoho suspilstva* [Civil activity of the individual in the context of the consolidation of modern society]. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii*. Odesa. Vyp. 20. Pp. 7–9. (in Ukrainian).
- Averianova N., Voropayeva T. (2006). *Stanovlennia i rozvytok tsilisnoi osobystosti v konteksti suchasnykh transformatsii ukrainskoho suspilstva* [Formation and development of a holistic personality in the context of modern transformations of society]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya «Ukrainoznavstvo»*. K.: VPTs «Kyivskyi universytet». Vyp. 10. Pp. 47–51. (in Ukrainian).
- Buber M. (1979). *Narod i ego zemlya* [The people and their land]. *Izbrannyye proizvedeniya*. 420 p. Pp. 257–345 (in Russian).
- Bulda M. (2002). *Mudrets' z Chornukhynskoho krayu* [A sage from the Chornukhynsky region]. Kyiv: Kobza-International. 44 p. (in Ukrainian).
- Voropayeva T., Piskun V. (2004). *Suchasna ukrajins'ka natsional'na ideya: teoretyko-empyrychne doslidzhennya* [Modern Ukrainian national idea: theoretical and empirical research]. *Ukrainoznavstvo. Kalendar-shchorichnyk – 2004* [Ukrainian Studies. Annual Calendar – 2004]. Kyiv: Ukrayins'ka vydavnycha spilka. Pp. 127–134 (in Ukrainian).
- Voropaeva T.S. (2015). *Spetsyfika uyavlen' hromadyan Ukrayiny pro suchasnu ukrajins'ku natsional'nu ideyu: tsinnisnyy vymir (1993–2015 rr.)* [The specificity of the ideas of Ukrainian citizens about the modern Ukrainian national idea: the value dimension (1993–2015)]. *Bulletin of the Mariupol State University. Series: Philosophy, cultural studies, sociology*. No. 10. Pp. 31–44 (in Ukrainian).
- Hegel G. (1990). *Filosofiya prava* [Philosophy of Law] / Per. s nem. / ed. D.A. Kerimov and V. S. Nersesyants, Moscow: Mysl'. 534 p. (in Russian).
- Gorsky V.S. (1996). *Istoriya ukrajins'koyi filosofiyi. Kurs lektsiy* [History of Ukrainian philosophy. Course of lectures]. Kyiv: Nauk. dumka. 285 p. (in Ukrainian).
- Hryhoriy Skovoroda (2003). *Pisni. Virshi. Bayky. Dialohy. Prozovi pereklady. Lysty* [Songs Poems. Fables Dialogues. Prose translations. Letters] / edited by V.I. Shinkaruk. Kyiv: Naukova dumka. 542 p. (in Ukrainian).
- Danylenko S.I., Dobrzhanska O.L. (2020). *Transformatsii suspilnoi sfery suchasnykh mizhnarodnykh vidnosyn* [Transformations of the social sphere of modern international relations]. *Hlobalni trendy mizhnarodnykh vidnosyn. Monograph*. Kyiv: Vadeks. 523 p. Pp. 399–436 (in Ukrainian).
- Danylenko S., Kopyyka V. and others (2019). *Stratehichni komunikatsii u mizhnarodnykh vidnosynakh. Monohrafiia* [Strategic communications in international relations. Monograph]. Kyiv: Vadeks. 442 p. (in Ukrainian).
- Drach I.F. (1994). *Hryhoriy Skovoroda: biohrafichna povist'* [Hryhoriy Skovoroda: a biographical story]. Kyiv: Molod'. 216 p. (in Ukrainian).
- Drobotenko M. (2017). *Postkolonialnyi vplyv na politychni realii suchasnoi Ukrainy* [Postcolonial Influence on the Political Realities of Modern Ukraine]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vyp. 20. Pp. 31–34 (in Ukrainian).
- Dyurkgeym E. (1998). *Elementarnyye formy religioznoy zhizni* [Elementary forms of religious life]. *Mistika. Religiya. Nauka. Klassiki mirovogo religiovedeniya: Antologiya* / Ed.: A.N. Krasnikov. M.: Nauka. Pp. 174–231 (in Russian).
- Kondratieva T. (2017). *Pro lyuds'ku hidnist' u vchenni H.S. Skovorody* [About human dignity in the teaching of H.S. Skovoroda]. *Vitchyznyani pedahohy u svitli pidhotovky suchasnoho vchytelya: materialy nauk.-prakt. konf. asp. i stud.* Kharkiv: Kharkiv. national ped. H.S. Skovoroda University. Pp. 24–28 (in Ukrainian).
- Kopyyka V.V., Hrubov V.M., Danylenko S.I. (2019). *Homo informaticus epohi postindustrializmu: vitoki, ideyi, riziki (socio-komunikativnij vimir)*. *Monografiya* [Homo informaticus of the post-industrial era: origins, ideas, risks (socio-communicative dimension). Monograph]. Kyiv: Vadeks. 498 p. (in Ukrainian).
- Kultaeva M.D. (2014). *Filosofs'ki ideyi Kanta i Skovorody i suchasnyy dyskurs hidnosti u konteksti ukrajins'kykh realiy* [Philosophical ideas of Kant and Skovoroda and the modern discourse of dignity in the context of Ukrainian realities]. *Osvita i dolya natsiyi. I. Kant ta H. Skovoroda: uyavnyy dialoh u suchasnykh sotsiokul'turnykh kontekstakh: materialy XV Mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Kharkiv, 26–27 veres. 2014 r.* Kharkiv: KhNPU. Pp. 10–17 (in Ukrainian).

20. Levi-Stross K. (2001). *Strukturnaya antropologiya* [Structural Anthropology], Moscow: Publishing House EKSMO-Press. 512 p. (in Russian).
21. Nizhenets A.M. (2000). *Hryhorii Skovoroda. Pam'yatni mistysya na Ukraini* [Hryhorii Skovoroda. Memorable places in Ukraine]. Kyiv: Naukova dumka. 95 p. (in Ukrainian).
22. Pilguk I. (1991). *Hryhorii Skovoroda: khudozhnii zhyttyepys* [Hryhorii Skovoroda: artistic biography]. Kyiv: Dnipro. 260 p. (in Ukrainian).
23. Polishchuk F.M. (1989). *Hryhorii Skovoroda* [Hryhorii Skovoroda]. Kyiv: Dnipro. 261 p. (in Ukrainian).
24. Popovych M.V. (2007). *Hryhorii Skovoroda: filozofiya svobody* [Hryhorii Skovoroda: philosophy of freedom]. Kyiv: Maysternya Bilets'kykh. 256 p. (in Ukrainian).
25. Skovoroda Hryhorii. (2010). *Povna akademichna zbirka tvoriv* [Complete academic collection of works] / Ed. Prof. L.V. Ushkalov. Kharkiv: Mайдan. 1400 p. (in Ukrainian).
26. Skovoroda H. (1973). *Povne zibrannya tvoriv* [Complete collection of works]. In 2 t. T. 1. Kyiv: Dnipro. 531 p. (in Ukrainian).
27. Skovoroda H.S. (1995). *Piznay v sobi lyudynu* [Get to know the person in you]. L'viv: Svit. 528 p. (in Ukrainian).
28. Skovoroda H.S. (2009). *Rozмова pro istynne shchastya* [Talk about true happiness]. Kharkiv: Prapor. 280 p. (in Ukrainian).
29. Lakhnenko V., ed. (1996). *Spadshchyna Hryhoriya Skovorody i suchasnist': materialy chytan' do 200-richchya z dnya smerti H. Skovorody 21-22 hrudnya 1994 roku* [The legacy of Grigory Skovoroda and modernity: materials of readings for the 200th anniversary of the death of H. Skovoroda on December 21-22, 1994]. L'viv: Vydavnytstvo «Svit». 190 p. (in Ukrainian).
30. Stadnychenko V.Ya. (2012). *Sadivnyk shchastya. Skovoroda yak dzerkalo Ukrainy: narysy, spohady, poeziyi, svitlyny* [Gardener of happiness. Skovoroda as a mirror of Ukraine: essays, memories, poetry, photos]. Kyiv: Krynytsia. 496 p. (in Ukrainian).
31. Stognii I.H. (2003). *Skovoroda pro svobodu i spravedyvist'* [Skovoroda about freedom and justice]. *Skovoroda Hryhorii: ideyna spadshchyna i suchasnist': zb. nauk. pr.* Kyiv: H.S. Skovorody Institute of Philosophy. Pp. 179–193. (in Ukrainian).
32. Kuras I.F., ed. (1994). *Ukrayins'ka ideya. Pershi rechnyky* [The Ukrainian idea. The first spokespersons]. Kyiv: Tov-vo «Znannya» Ukrayiny. 183 p. (in Ukrainian).
33. Ushkalov L.V. (2004). *Hryhorii Skovoroda: seminariy* [Hryhorii Skovoroda: seminary]. Kharkiv: Mайдan. 876 p. (in Ukrainian).
34. Ushkalov L. (2012). «Piznay sebe». *Ukrayins'ka ideya Hryhoriya Skovorody* [«Know Yourself». The Ukrainian idea of Hryhorii Skovoroda]. *Ukrayins'ky tyzhden'*. №50(267). Pp. 52–54. URL: <https://tyzhden.ua/History/67626> (in Ukrainian).
35. Ushkalov L. (2002). *Try zavvahy pro ukrayins'kist' Skovorody* [Three notes on Skovoroda's Ukrainity]. *Philosophical thought*. No. 5. Pp. 108–127. (in Ukrainian).
36. Fedorak N. (2020). *Vinets' i vyriy ukrayins'koho baroko. Sim nablyzhen' do Hryhoriya Skovorody* [Ukrainian Baroque wreath and wreath. Seven approaches to Grigory Skovoroda]. Kharkiv: Akta. 172 p. (in Ukrainian).
37. Shynkaruk V.I., ed. (2002). *Filosofs'kyi entsyklopedychnyy slovnyk* [Philosophical encyclopedic dictionary]. Kyiv: Abrys, 742 p. (in Ukrainian).
38. Freyd Z. (2003). *Psikhologiya mass i analiz chelovecheskogo «YA»* [Psychology of the masses and the analysis of the human «I»]. *Psikhologiya tolpy: sotsial'nyye i politicheskiye mekhanizmy vozdeystviya na massy*. St. Petersburg: Terra Fantastica. Pp. 340–355 (in Russian).
39. Fromm E. (1995). *Begstvo ot svobody* [Escape from freedom], Moscow: Progress, 256 p. (in Russian).
40. Khabermas YU. (1999). *V poiskakh natsional'noy identichnosti: Filosofskiy i politicheskiy stat'i* [In Search of National Identity: Philosophical and Political Articles]. Donetsk: Donbass. 123 p. (in Russian).
41. Khabermas YU. (2007). *Tekhnika i nauka kak «ideologiya»* [Technique and science as an «ideology»]. Moscow: Praxis. 208 p. (in Russian).
42. Shevchuk V.O. (2008). *Piznanyy i nepiznanyy sfinks: Hryhorii Skovoroda suchasnymy ochyma: rozmysly* [Known and unknown sphinx: Hryhorii Skovoroda through modern eyes: reflections]. Kyiv: Pul'sary. 528 p. (in Ukrainian).
43. Bell D. (1965). *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. N.Y.: Free Press. 501 p.
44. Lewis S. Feuer, Irving Louis Horowitz (Introduction). (2010). *Ideology and the Ideologists*. Publisher: Transaction Publishers. 236 p.

Світлана КАГАМЛИК

доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-4732-1410

Email: kagam@i.ua

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Анотація: У статті проаналізовано особливості інтелектуальних комунікацій Григорія Сковороди на матеріалах його листування зі світською та церковною елітами. Зазначено, що епістолярна спадщина діяча, вихованця Києво-Могилянської академії, віддзеркалює основні засади освітньо-виховного процесу навчального закладу. Відома на сьогодні кореспонденція письменника включає понад 125 листів, найбільшу частину яких складає листування з М. Ковалинським (79 листів). Аналіз листування Г. Сковороди дозволяє виокремити його певні особливості: 1). У листах незначне місце займають побутові деталі та біографічні аспекти, а основний їх зміст становлять філософсько-етичні ідеї та настанови-повчання. 2). В листах присутня практично вся давньогрецька міфологія. Мислитель часто порівнював своїх друзів з античними персонажами. 3). Кореспонденція просвітника містить чимало віршованих вставок, які пізніше увійшли до складу окремих збірок. 4). Листи написані, як правило, змішаною (гібридною) мовою, найчастіше це поєднання руської, латини і грецької мови. Наголошено, що епістолярна спадщина Г. Сковороди демонструє діяльність Харківського колегіуму як промовистий приклад активних контактів між українською церковною та світською елітами. Джерела виявляють тісне особисте й письмове спілкування Г. Сковороди з багатьма духовними особами, причетними до колегіуму: архимандритом Гервасієм Якубовичем, ректором Іовом Базилевичем, префектом Лаврентієм Кордетом, а особливо — із самим белгородським преосвященним, єпископом Белгородським і Обоянським Іоасафом Миткевичем. Загалом листування Г. Сковороди з світськими і духовними особами, представниками академічної школи Києво-Могилянської академії, є показовим виявом функціонування «могилянського інтелектуального простору».

Ключові слова: Григорій Сковорода, інтелектуальні комунікації, Києво-Могилянська академія, епістолярна спадщина, листування, церковна еліта.

Svitlana KAHAMLYK

Doctor of Sciences in History, Senior Researcher,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

INTELLECTUAL COMMUNICATIONS OF HRYHORIY SKOVORODA

Annotation: The article analyzes the peculiarities of Hrihorii Skovoroda's intellectual communications, based on the materials of his correspondence with secular and church elites. It is noted that the epistolary legacy of Skovoroda as a student of the Kyiv-Mohyla Academy, reflects the basic principles of the educational process of this institution. The writer's correspondence known today includes more than 125 letters, the largest part of which is correspondence with M. Kovalynskiy (79 letters). Analysis of H. Skovoroda's correspondence allows us to single out certain features of it: 1). Household details and biographical aspects occupy an insignificant place in the letters, their main content is philosophical and ethical ideas and instructional instructions. 2). Almost all ancient Greek mythology is present in the letters. The thinker often compared his friends with ancient characters. 3). The educator's correspondence contains a lot of poetical inserts, which later became part of separate collections. 4). Letters are written, as a rule, in a mixed (hybrid) language, most often it is a combination of Russian, Latin and Greek. It is emphasized that the epistolary heritage of H. Skovoroda demonstrates the activities of the Kharkiv Collegium as an eloquent example of active contacts between Ukrainian church and secular elites. Sources reveal close personal and written communication of H. Skovoroda with many spiritual persons involved in the collegium: Archimandrite Hervasii Yakubovych, Rector Iov Bazylevych, Prefect Lavrentii Kordet and especially with the Bishop of Belgorod and Oboyan Ioasaf Mytkevych. In general, H. Skovoroda's correspondence with secular and spiritual persons, representatives of the academic school of the Kyiv-Mohyla Academy, is an indicative manifestation of the functioning of the "Mohyla intellectual space".

Keywords: *Hrihorii Skovoroda, intellectual communications, Kyiv-Mohyla Academy, epistolary legacy, correspondence, secular elite, church elite.*

Постановка проблеми. Творча спадщина Григорія Сковороди — першого українського філософа й письменника, незмінно привертає увагу як науковців різного профілю, так і широкого загалу громадськості. Цьому причиною є могутній загальнолюдський зміст творчого доробку мислителя, близького як його сучасникам, так і нинішньому поколінню. Як Петро Могила, якого називають людиною багатьох світів, так і Григорій Сковорода постає перед нами яскравою і багатогранною особистістю, наділеною численними талантами. Недарма його ще називали символом старої України, останнім великим письменником доби бароко.

Творчість Григорія Сковороди як вихованця Києво-Могилянської академії віддзеркалює основні засади освітньо-виховного процесу навчального закладу, зокрема вивчення й тлумачення біблійних текстів та античної літератури. Академія з її просвітницькими установками та відповідною системою виховання формувала світогляд тогочасної української світської і духовної еліти, водночас створювала особливе середовище, яке гуртувало всіх її вихованців. У цьому зв'язку можна говорити про існування віртуального «могилянського інтелектуального простору» в особистісному та колективному вимірі. В особистісному вимірі він об'єднував вихованців Академії різних поколінь і рівнів — від студентів-початківців до найвищого, ієрархічного. В колективному — охоплював окремі осередки («могилянські інтелектуальні співтовариства») на рівні Київської Академії, Києво-Печерської лаври, колегіумів у Чернігові, Харкові, Переяславі, на базі яких гуртувалася українська церковна та світська еліта [20]. Одним із виявів функціонування «могилянського інтелектуального простору» є листування Григорія Сковороди, яке дозволяє простежити його інтелектуальні комунікації з іншими представниками могилянської академічної школи.

Аналіз наукових публікацій і джерельна база.

Творча спадщина Григорія Сковороди склала предмет міждисциплінарних досліджень і перебувала об'єктом уваги науковців різного профілю — філософів, істориків, літературознавців, культурологів. Наукове вивчення постаті та доробку мислителя як мандрівного філософа започаткував Д. Багалій [1]. Упродовж XX – XXI ст. творчість Г. Сковороди досліджували В. Бонч-Бруєвич, О. Білецький, М. Возняк, Л. Гнатюк, Н. Горбач, І. Іванько, П. Кононенко, С. Кримський, Л. Махновець, А. Ніженець, В. Нічик, Ф. Поліщук, П. Попов, П. Тичина, Л. Ушкалов, Т. Чернега, В. Шевчук та ін. Значну увагу творчій спадщині Г. Сковороди приділяли й українські вчені за кордоном, головним чином Д. Чижевський, котрий аналізував діяча як барокового поета і філософа європейського рівня [19].

Водночас епістолярна спадщина Г. Сковороди, як правило, не перебувала в полі зору дослідників. Певним винятком є коментарі до

опублікованого листування письменника, представленого в окремих виданнях його творів (1973 і 2011 років). Згадки про спілкування Г. Сковороди з окремими особами містяться у присвячених поету і філософу збірках академічних студій [3; 6; 7; 9; 15; 17]. Важлива у даному контексті праця А. Ніженець, в якій описується перебування і викладання просвітника у Харківському та Переяславському колегіумах [12]. Чи не єдиною спробою охарактеризувати приватну кореспонденцію Г. Сковороди загалом можна назвати розвідку проф. Г. Мазохи, яка осмислює епістолярну спадщину мислителя в контексті європейської традиції [11]. Такий стан вивчення проблеми інтелектуальних комунікацій Г. Сковороди спонукає до її окремого детального розгляду.

Відповідно до заявленої теми головним джерелом її дослідження є опублікована епістолярна спадщина Григорія Сковороди, що, як правило, входила до складу зібрання його творів. Найпершою спробою видання творів письменника можна вважати вихід у 1861 р. книги «Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды», у складі якої було декілька листів. Утім, власне першою академічною збіркою творів Сковороди, до складу якої увійшла майже сотня листів, стало харківське видання 1894 р., підготовлене Д. Багалієм [18]. Черговим етапом публікації творчої спадщини письменника стало «Собрание сочинений Г.С. Сковороды М.И. Ковалинского» з примітками В. Бонч-Бруєвича (СПб., 1912), однак друком вийшов лише перший том, а другий том, де мали бути листи, так і не було оприлюднено. 1961 р. у видавництві АН УРСР вийшла двотомна збірка творів Г. Сковороди, куди, щоправда, увійшло лише декілька листів. На основі цього видання науковці Інституту філософії АН УРСР видали у 1973 р. повне зібрання творів Г. Сковороди у двох томах за головною редакцією В. Шинкарука, в якому було широко представлено відомі та нововіднайдені епістолярії діяча (всього 125 листів), яким користуються донині [16]. 1994 р. у третій серії «Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства» за редакцією О. Прицака вийшов двотомник творів Г. Сковороди сучасною українською мовою, однак у його складі листів не було. Нарешті, 2011 р. за редакцією Л. Ушкалова вийшла перша повна академічна збірка творів в одному томі [4; 5]. Щодо корпусного епістолярію, то він містив на 1 лист більше, ніж у виданні 1973 р.

Мета дослідження, що впливає із стану розробки проблеми та репрезентативності її джерельної бази, — з'ясувати особливості інтелектуальних комунікацій Г. Сковороди на матеріалах його листування зі світською та церковною елітами.

Виклад основного матеріалу. Як засвідчує опублікована епістолярна спадщина Г. Сковороди, коло його спілкування було досить широким. Відома на сьогодні кореспонденція письменника включає на

нинішній день понад 125 листів (125 у виданні творів 1973 р., 126 – у виданні Л. Ушкалова). Найбільшу їх частину складає листування з М. Ковалинським (79 листів) та Я. Правицьким (14), решту складають листи до різних відомих і невідомих осіб. Не всі листи збереглися, позаяк існують згадки про листування Г. Сковорода з багатьма іншими особами.

Про роль листування у спілкуванні з друзями Г. Сковорода в одному з своїх листів до М. Ковалинського висловився так: «Подібно до того, як музичний інструмент, як ми його слухаємо здалеку, здається для нашого слуху приємним, так бесіда з відсутнім другом звичайно буває набагато приємнішою, ніж із присутнім... Тоді ніяка відстань і ніяке пересичення не зменшує приємності, а навпаки, її збільшує, насолода все більше зростає...». Тобто, бажання висловити свої думки й почуття та обмінятися ними з своїми адресатами Г. Сковорода втілював у листуванні і це давало йому справжню насолоду [16, Т. 2, с. 306].

Аналізуючи листування Г. Сковорода загалом, можна виокремити його певні особливості: 1). У листах незначне місце займають побутові деталі та біографічні аспекти, а основний їх зміст становлять філософсько-етичні ідеї та настанови-повчання. 2). В листах Г. Сковорода присутня практично вся давньогрецька міфологія. Мислитель часто порівнював своїх друзів з античними персонажами. 3). Кореспонденція просвітника містить чимало поетичних вставок, якими він ділився з своїми близькими і знайомими. Пізніше ці вірші увійшли до складу окремих збірок. 4). Листи Г. Сковорода написані, як правило, змішаною (гібридною) мовою, найчастіше це поєднання руської, латини і грецької мови, окремі з листів були повністю латиномовними. Вкраплення з інших мов вживалися автором для більшої образності і вказували на його інтелектуальний рівень. Сам Г. Сковорода у цьому зв'язку висловлювався так: «Хто не поєднує грецького письма з латинським, того не можна назвати вченою людиною» [16, Т. 2, с. 525].

Побутування в епістолярному жанрі гібридної (змішаної) мови було прикметним явищем для XVII – XVIII ст. Поєднання руської мови з грецькою, а особливо з латинню часто зустрічаються в листуванні світської та церковної еліти. Такі вкраплення присутні в листуванні Дмитрія Туптала, Стефана Яворського, Антонія Стаховського та ін. церковних діячів [8, с. 344–345]. Італійська дослідниця Джованні Беркофф на прикладі Стефана Яворського аргументує вибір ним латини для окремих вставок: «Справді, ця мова давала йому стилістичне багатство і широку семантичну різноманітність, чого не було у церковнослов'янській мові, особливо для ліричного виразу найбільш особистих думок і почуттів, пов'язаних з інтелектуальною культурою західного книгодрукування...» [2, с. 344]. Аналогічно зауважила й Л. Посохова, зазначаючи, що характерною рисою кореспонденції викладачів Харківського колегіуму (йшлося про

Григорія Сковороду, Іова Базилевича та Лаврентія Кордета) були часті вкраплення латини для посилення деяких описань [14, с. 269].

Для окреслення інтелектуальних комунікацій Г. Сковорода доцільно розподілити його кореспонденцію на дві групи: листування зі світською і церковною елітами, причому пріоритетнішими є аспекти спілкування з церковними діячами, які порівняно менше висвітлені в літературі.

Листування зі світською елітою

За кількістю листів (125) видно, що найбільше Г. Сковорода листувався з Михайлом Ковалинським. М.І. Ковалинський (1745–1807) був сином священика, здобув освіту в Харківському колегіумі, залишився там викладачем і читав у 1766–1769 роках поетику. Згодом був вихователем дітей К. Розумовського, служив у канцелярії князя Г. Потьомкіна, управителем Рязанського намісництва. Саме йому належить створення першої біографії Сковороди. Про тісні дружні стосунки між ними свідчить те, що Сковорода, звертаючись до нього, називав його «друже з Аттики» [16, Т.2, с. 245]. Очевидно, він мав на увазі красномовність, зважаючи на те, що жителі Аттики (область у Греції) славилися красномовством.

Листування велося переважно латинською мовою, насичене образами і висловами з античної міфології, віршованими вставками. Прикметно, що саме в листах до М. Ковалинського збереглося найбільше відомих афоризмів Сковороди. В одному з листів йшлося про торжество, влаштоване керівництвом Харківського колегіуму з нагоди прибуття новопризначеного белгородського єпископа Порфирія Крайського для інспекції навчального закладу [16, Т.2, с. 329].

Як свідчить кореспонденція Г. Сковорода, спілкувався він також з Яковом Долганським — художником з міста Острогозька на Воронежчині, генерал-губернатором Слобідсько-Української губернії Дмитром Норовим, де йшлося про влаштування Сковорода у Харківський колегіум вчителем Додаткових класів, харківським купцем Сергієм Курдюмовим, який був одним із ініціаторів збору коштів для відкриття Харківського університету, та ін. особами, зокрема учнями і вихованцями Харківського колегіуму.

Комунікації з церковною елітою

Григорій Сковорода підтримував тісні стосунки з багатьма церковними діячами, які були переважно вихованцями Києво-Могилянської академії. Варто зазначити, що, окрім оприлюднених на сьогодні його листів до духовних осіб, таких, насправді, було значно більше. Зокрема, існує згадка про листування Г. Сковорода з єпископом Могильовським із українців Георгієм Кониським [16, Т.2, с. 523].

Варте уваги спілкування Г. Сковорода з Кирилом Ляшевецьким (пізніше єпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський), з яким він познайомився 1755 р. ще як із намісником Троїце-Сергієвої лаври і ректором Троїцької семінарії. У листах Г. Сковорода

звертається до нього як до одного з найкращих друзів: «Щирий друже, найдорожчий Кириле». Відомо про 4 листи до адресата, отже, кореспонденція велася досить активно. Як керівник семінарії, Ляшевецький намагався залучити до викладання в ній Г. Сковороду, який на той час перебував у Москві. В одному з листів до Ляшевецького (орієнтовно 1761 р.) письменник висловив свої головні ціннісні пріоритети: «Як на мене, то нехай інші дбають про золото, про почесні, про Сарданапалові бенкети, про ниці насолоди, нехай шукають народної прихильності, слави, ласки вельмож; нехай одержать вони ці, як вони гадають, скарби, — я їм не заздрю, аби лиш я мав духовні багатства й той хліб духовний, і той одяг, без якого не можна увійти у вельми прикрашені чертоги небесного жениха» [5, с. 1263].

Одним із просвітницьких осередків активності Г. Сковороди був Переяславський колегіум, куди діяч потрапив після перебування в освітніх закордонних мандрівках, що було доброю традицією тогочасної української еліти. За словами М. Ковалинського, Сковорода в таких подорожах намагався познайомитися з особами, які славилися знаннями і вченістю [12, с. 186]. У Переяславі Сковороді було доручено викладання курсу пітики, проте його перебування на вчительській посаді було недовгим. Саме в цьому колегіумі Г. Сковорода познайомився з ігуменом Гервасієм Якубовичем, з яким пізніше його поєднують тісні контакти уже на теренах Харківського колегіуму.

Епістолярна спадщина Г. Сковороди демонструє діяльність Харківського колегіуму як найпоказовіший приклад активних контактів між українською церковною та світською елітами. Завдяки діяльності архієреїв, очільників Белгородської єпархії, колегіум став головним просвітницьким центром Слобожанщини, культурно-освітнім осередком, де гуртувалася українська світська й церковна еліта.

З листування та інших джерел відомо про тісне особисте й письмове спілкування Г. Сковороди з багатьма духовними особами, причетними до Харківського колегіуму: белгородським архімандритом Гервасієм Якубовичем, який запросив його викладачем до Харкова, ректором Івом Базиле-вичем, префектом Лаврентієм Кордетом, який водночас був ігуменом Святогорського монастиря, а особливо із самим белгородським преосвященним, єпископом Белгородським і Обоянським Іоасафом Миткевичем. На честь дня народження єпископа Г. Сковорода написав окремий вірш, присвятив йому 27 пісню із збірки «Сад божественних пісень» [16, Т.1, с. 84–85], казку про музиканта Вовка, в якій зазначив, що «пастир добрий Іоасаф Миткевич більше як сорок отроків та юнаків звільнив від училищного іга на шлях їхньої природи, наслідуючи людинолюбству — не марнославству. Цьому і я наслідуючи, написав книжицю “Алфавіт миру”» [16, Т.1, с. 463–464]. Йдеться про те, що єпископ Іоасаф після знайомства з твором Г.

Сковороди «Басня Есопова» виключив із Харківського колегіуму 40 «недорослей», які не могли й не хотіли навчатися. Ці обставини спонукали Сковороду написати інший твір — «Алфавіт миру». Отже, це свідчить про тісні взаємозв'язки обох діячів та взаємовпливи їхньої діяльності.

Під згадану вище пісню із збірки «Сад божественних пісень» Г. Сковорода помістив таку характеристику Іоасафа Миткевича: «пастир освічений, покірливий, милосердний, незлобивий, правдолюбчець, престол чуття, любові світильник» [16, Т.1, с. 85]. Така висока оцінка діяльності єпископа з вуст Г. Сковороди заперечує стереотипне твердження щодо його критичного ставлення до усіх духовних осіб, яке базувалося на загальновідомій фразі, яку мислитель висловив у Києво-Печерській лаврі на пропозицію прийняти чернечий постриг: «Досить вже вас, стовпів неотесаних».

Збереглися свідчення, які дають підстави припустити, що крім зв'язків із Харківським і Переяславським колегіумами, просвітник мав контакти і з Чернігівським осередком. Так, на одному з томів 4-томної історії Риму Тіта Лівія, надрукованій у Чернігівській друкарні (пізніше відійшли на зберігання в Московську патріаршу бібліотеку), було виявлено автограф Г. Сковороди, який свідчить про придбання ним цієї книги за 8 алтин [10, с. 722-723].

В контексті дослідження комунікацій Г. Сковороди з церковною елітою доцільно зауважити на близькість його поглядів з тими чи іншими духовними діячами, з якими він контактував чи які мали вплив на творчість мислителя. Як довела В. Нічик, у Києво-Могилянській академії, яка репрезентувала всю вітчизняну філософську думку XVII — XVIII ст., впродовж її існування досить чітко вирізняються два основні напрями [13, с. 22-23]. Перший із цих напрямів дослідниця умовно назвала «науково-освітній», представники якого, переважно західної орієнтації, вважали головним важелем поступу суспільства й людської особистості розвиток науки, освіти, виховання, ремесел і мистецтв, й відносила до нього Іоасафа Кроковського, Феофана Проколовича, Георгія Кониського, Інокентія Гізеля, Михаїла Козачинського, Іоанікія Галятівського та ін.

Представники другого напрямку, який у В. Нічик має умовну назву «етико-антропософський», цікавилися передусім внутрішнім світом людської особистості і єднанням з Богом. Такими були, за визначенням дослідниці, серед духовних осіб — Петро Могила, Ісайя Копинський, Лазар Баранович, Димитрій Туптапо, Стефан Яворський, а зі світських — Паїсій Величковський, Семен Гамалія, а також Григорій Сковорода. Їх поєднували також мотиви засудження багатства й ідеалізація бідності. Як свідчать сучасні філософські дослідження, Григорій Сковорода творчо успадкував досвід образного символізму, притаманний творам Лазаря Барановича [15, с. 162]. І. Захара довів близькість етичних поглядів Сковороди і Стефана Яворського [7, с. 185], а М. Кашуба обґрунтувала спільність

етичних поглядів мислителя з Георгієм Кониським в питаннях взаємозалежності розуму й духовного вдосконалення людини [9, с. 188–195], хоча, за В. Нічик, ці діячі належали до різних течій філософської думки.

Висновки. Епістолярна спадщина Г. Сковороди, вихованця Києво-Могилянської академії, віддзеркалює основні засади освітньо-виховного процесу навчального закладу. Аналіз листування просвітника дозволяє виокремити його певні особливості щодо змісту, характеру та мовних аспектів, простежити певні комунікативні ланцюжки. Кореспонденція Г. Сковороди демонструє діяльність Харківського колегіуму як промовистий приклад активних контактів між українською церковною та світською елітами. Загалом листування Г. Сковороди з світськими і духовними особами, представниками академічної школи Києво-Могилянської академії, є показовим виявом функціонування «могилянського інтелектуального простору».

- Багалій Д.І. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. Харків: Державне видавництво України, 1926.
- Беркоф Дж. Аспекти української епістолярної прози у літературній традиції епохи Бароко. *Україна між Заходом та Сходом Європи. Матеріали 1-го українсько-італійського симпозиуму 13–16 вересня 1994 р.* Київ—Венеція, 1996. С. 298-348.
- Від Вишеньського до Сковороди : з історії філософської думки на Україні XVI – XVIII ст. К. : Наукова думка, 1972.
- Григорій Сковорода. *Повна академічна збірка творів; за ред. Л. Ушкалова*; НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди [та ін.]. Едмонтон; Торонто: Вид-во Канад. ін-ту укр. студій ; Харків: Майдан, 2011.
- Григорій Сковорода. *Повна академічна збірка творів; за ред. проф. Леоніда Ушкалова.* 2-ге вид. Харків : Видавець Савчук О. О., 2016.
- Дем'янчук В.М. З історії Переяславського колегіуму. *Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали.* К.: Наукова думка, 1992. С. 364–376.
- Захара І.С. Близькість етичних поглядів Стефана Яворського та Григорія Сковороди. *Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали.* Київ: Наукова думка, 1992. С. 181–188.
- Кагамлик С.Р. Українська православна ієрархія XVII – XVIII ст.: інтелектуальний та духовний виміри. К., 2018.
- Кашуба М. Етика Г. Кониського і Г. Сковороди. *Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали.* К.: Наукова думка, 1992. С. 188–195.
- Лиховицкий А. Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский. *Черниговские епархиальные известия.* 1897. № 20. С. 716–729.
- Мазоха Л. Епістолярна спадщина Григорія Сковороди в контексті європейської епістолярної традиції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія.* 2018. №36. Т.1. С. 41-48.
- Ніженець А.М. Діяльність Г.С. Сковороди в Переяславському і Харківському колегіумах. *Педагогічні ідеї Г.С. Сковороди.* К.: Вища школа, 1972. С. 185–212.
- Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. К.; Український Центр духовної культури, 2001.
- Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох. Православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011.
- Сігов К.Б. Гра та «Веселие сердечное» у філософській антропології Г.С. Сковороди. *Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали.* Київ: Наукова думка, 1992. С. 18–33.
- Сковорода Г. Твори у двох томах / Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка, Т. 1, 2. К.: Наукова думка. 1973.
- Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали. К.: Наукова думка, 1992.
- Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794-1894 г.). Харьков: Типография губернского правления, 1894.
- Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. Т. 1: Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія Сковороди. К. : Смолоскип, 2005.
- Kagamlyk S. "Kyiv-Mohyla Academy Intellectual Space" as a Manifestation of Intercultural Communications (on the Basis of the Ukrainian Hierarchs' Epistolary Legacy). *Kyiv-Mohyla Humanities Journal.* 2018. № 5. S. 61–82.

References

- Bahalii D.I. (1926). *Ukrainskyi mandrovanyi filosof Hr. Sav. Skovoroda* [Ukrainian traveling philosopher Hr. Sav. Skovoroda]. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy (in Ukrainian).
- Berkof Dzh. (1996). *Aspekty ukrainskoi epistolarnoi prozy u literaturnii traditsii epokhy Baroko* [Aspects of Ukrainian epistolary prose in the literary tradition of the Baroque era]. *Ukraina mizh Zakhodom ta Skhodom Yevropy. Materialy 1-ho ukrainsko-italiiskoho sympoziumu 13–16 veresnia 1994 r.* Kyiv—Venetsiia. P. 298-348 (in Ukrainian).
- Vid Vyshenskoho do Skovorody : z istorii filosofskoi dumky na Ukraini XVI – XVIII st.* [From Vyshenskyi to Skovoroda: from the history of philosophical thought in Ukraine of the 16th – 18th centuries]. Kyiv : Naukova dumka, 1972 (in Ukrainian).
- Ushkalov L., red. (2011). *Hryhorii Skovoroda. Povna akademichna zbirka tvoriv* [Hryhorii Skovoroda. Complete academic collection of works]. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute named after T. G. Shevchenko, Institute of Philosophy named after H.S. Skovorody [etc.]. Edmonton; Toronto: View

- Canada. in-tu Ukrainian studios; Kharkiv: Maidan (in Ukrainian).
5. Ushkalov L., red. (2016). *Hryhorii Skovoroda. Povna akademichna zbirka tvoriv* [Hryhorii Skovoroda. Complete academic collection of works]. 2-he vyd. Kharkiv : Vydavets Savchuk O. O. (in Ukrainian).
  6. Demianchuk V.M. (1992). *Z istorii Pereiaslavskoho kolehiumu* [From the history of the Pereiaslav collegium]. *Skovoroda Hryhorii. Doslidzhennia, rozvidky, materialy*. Kyiv: Naukova dumka. P. 364-376 (in Ukrainian).
  7. Zakhara I.S. (1992). *Blyzkist etychnykh pohliadiv Stefana Yavorskoho ta Hryhorii Skovorody* [The closeness of the ethical views of Stefan Yavorskii and Hryhorii Skovoroda]. *Skovoroda Hryhorii. Doslidzhennia, rozvidky, materialy*. Kyiv: Naukova dumka. P. 181–188 (in Ukrainian).
  8. Kahamlyk S.R. (2018). *Ukrainska pravoslavna ierarkhia XVII – XVIII st.: intelektualnyi ta dukhovnyi vymiry* [Ukrainian Orthodox hierarchy of the XVII – XVIII centuries: intellectual and spiritual dimensions]. Kyiv (in Ukrainian).
  9. Kashuba M. (1992). *Etyka H. Konyskoho i H. Skovorody* [Ethics of G. Konyskyi and H. Skovoroda]. *Skovoroda Hryhorii. Doslidzhennia, rozvidky, materialy*. Kyiv: Naukova dumka. P. 188–195 (in Ukrainian).
  10. Likhovitskiy A. (1897). *Antoniy Stakhovskiy, arkhiepiskop Chernihovskiy* [Antony Stakhovsky, archbishop of Chernihiv]. *Chernihovskie eparkhialnye yzvestiya*. №20. P. 716–729 (in Russian).
  11. Mazokha N. (2018). *Epistoliama spadshyna Hryhorii Skovorody v konteksti Yevropeiskoi epistoliarnoi tradytsii* [Epistolary heritage of Hryhorii Skovoroda in the context of the European epistolary tradition]. *Naykovyi visnuk Mishnarodnogo Humanitarnogo univesytetu. Seriya: Philologia*. №36. T.1. P. 41-48 (in Ukrainian).
  12. Nizhenets A.M. (1972). *Diiialnist H.S. Skovorody v Pereiaslavskomu i Kharkivskomu kolehiumakh* [Activities of H.S. Skovoroda in Pereiaslav and Kharkiv collegiums]. *Pedahohichni idei H.S. Skovorody*. Kyiv: Vyshcha shkola. P. 185–212 (in Ukrainian).
  13. Nychyk V.M. (2001). *Kyievo-Mohylianska akademiia i nimetska kultura* [Kyiv-Mohyla Academy and German culture]. Kyiv, Ukrainyski Tsentrik dukhovnoi kultury (in Ukrainian).
  14. Posokhova L. Yu. (2011). *Na perekhresty kultur, tradytsii, epokh. Pravoslavni kolehiumy Ukrainy naprykintsi XVII – na pochatku XIX st.* [At the crossroads of cultures, traditions, eras. Orthodox collegiums of Ukraine at the end of the 17th - at the beginning of the 19th century]. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina (in Ukrainian).
  15. Sihov K.B. (1992). *Hra ta «Veselye serdechnoe» u filosofskii antropologii H.S. Skovorody* [Game and "Merry Heart" in philosophical anthropology of H.S. Skovorody]. *Skovoroda Hryhorii. Doslidzhennia, rozvidky, materialy*. Kyiv: Naukova dumka. P. 18–33 (in Ukrainian).
  16. Skovoroda H. (1973). *Tvory u dvokh tomakh / Instytut literatury imeni T.H. Shevchenka* [Works in two volumes / Institute of Literature named after T.G. Shevchenko]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
  17. Bagalei D. I., ed. (1894). *Sochineniya Grigoriya Savvicha Skovorody, sobrannyye i redaktirovannyye prof. D. I. Bagaleyem. Yubileynoye izdaniye (1794-1894 g.)* [Works by Grigory Savvich Skovoroda, collected and edited by prof. D. I. Bagalei. Jubilee edition (1794-1894)]. Kharkov: Tipografiya gubernskogo pravleniya (in Russian).
  18. Skovoroda Hryhorii (1992). *Doslidzhennia, rozvidky, materialy* [Research, intelligence, materials]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
  19. Chyzhevskiy D. (2005). *Filosofski tvory. U 4 t. T. 1: Narysy z istorii filosofii na Ukraini* [Philosophical works. In 4 vols. Vol. 1: Essays on the history of philosophy in Ukraine]. Kyiv : Smoloskyp (in Ukrainian).
  20. Kagamlyk S. (2018). "Kyiv-Mohyla Academy Intellectual Space" as a Manifestation of Intercultural Communications (on the Basis of the Ukrainian Hierarchs' Epistolary Legacy). *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. № 5. P. 61–82 (in English).

Микола ОБУШНИЙ

доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології
директор Центру українознавства філософського факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-9121-5095

Email: mobushnyy@gmail.com

Оксана СЛІПУШКО

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри історії української літератури,
теорії літератури та літературної творчості,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-7401-7492

Email: oksana-slipushko@ukr.net

ІДЕЙНИЙ СПЕКТР ФІЛОСОФСЬКИХ ТРАКТАТІВ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Анотація. У статті досліджуються ідейний спектр філософських трактатів Григорія Сковороди у контексті його творчої спадщини. Важливе місце у творчості мислителя займає теоретичне вчення про три світи – макрокосм (Всесвіт), мікркосм (людина) та Біблію як окремий світ символів. Ця вчення тісно пов'язане з концепцією про дві людські натури: видиму і невидиму, матеріальну й духовну, через які реалізується все у світі. Ідеї самопізнання, богопізнання, істинного щастя в житті, сродної праці, теорія Біблії як світу символів і концепція трьох світів реалізуються у трактатах філософа на різних ідейно-тематичних рівнях. Окрему увагу приділено питанню самопізнання людини, у якому йдеться про можливість зрозуміти інших крізь призму розуміння себе. Людина серцем пізнає себе, і любить та вірить у те, що вона пізнала. Аналізується ключова для творчості письменника загалом філософія серця з образом-символом серця, тобто ідея кордоцентризму. У статті також представлено філософське тлумачення концептів Бог і віра, де віра сполучається з любов'ю Божою. Представлено розуміння моделі життя Григорія Сковороди, а саме – «життя за натурою». Утверджується думка, що людина може стати по-справжньому щасливою, якщо зможе знайти свій шлях і покликання. Відмежовуючись від матеріального й вищості посади, за переконанням письменника, праця повинна відповідати природі людини, тоді в неї буде бажання працювати, а робота буде в задоволення. Для того, щоб знайти працю за покликанням, необхідно прислухатися до себе й пізнати свою сутність, не шукаючи порад від когось, адже тільки сама людина знає, що їй дійсно потрібно. Також йдеться про ідею «сродної праці», що заснована на пізнанні і використанні природних нахилів людини, і фактично є запорукою її щастя і найважливішою передумовою розвитку суспільства.

Ключові слова: Григорій Сковорода, філософські трактати, концепт, самопізнання, сродна праця, богопізнання, щастя.

Mykola OBUSHNYI

Doctor of Sciences in Political Studies, professor, director
of the Centre of Ukrainian Studies of
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Oksana SLIPUSHKO

Doctor of sciences in Philology, professor,
Head of the Department of History of Ukrainian Literature,
Theory of Literature and Literary Creativity,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

IDEOLOGICAL SPECTRUM OF PHILOSOPHICAL TREATISES OF HRYHORIY SKOVORODA

Abstract. The article examines the philosophical treatises by Hryhoriy Skovoroda in the context of the writer's creative heritage, in particular his prose. An important role in his work plays the theoretical teaching about three worlds -

the macrocosm (Universe), the microcosm (human) and the Bible as the unique world of symbols. This teaching is closely related to the concept of two human natures: visible and invisible, material and spiritual, through which everything is realized in the world. The ideas of self-knowledge, God-knowledge, true happiness in life, kindred work, the theory of the Bible as a world of symbols and the concept of three worlds are realized in the treatises of the thinker at different ideological and thematic levels. Particular attention is paid to the issue of self-knowledge of a person, which deals with the possibility of understanding others through the prism of self-understanding. A person knows himself/herself with his/her heart, and loves and believes in what he/she has come to know. The philosophy of the heart with the image-symbol of the heart, i.e. the idea of cordocentrism, which is key to the writer's creativity in general, is analyzed. The article also presents a philosophical interpretation of the concepts of God and faith, where faith is combined with the love of God. Understanding of Hryhoriy Skovoroda's life model, namely "life according to nature", is presented. The opinion is asserted that a human can become truly happy if he/she can find their path and vocation. Dissociating themselves from material things and the superiority of the position, according to the writer's opinion, work should correspond to the nature of a person, then he/she will have desire to work, and the work will be pleasure. In order to find a job people need to listen to themselves and get to know their essence, not looking for advice from someone. The reason is that the person himself/herself knows what he/she really needs. It is also about the idea of "related work", which is based on the knowledge and use of a person's natural inclinations, and in fact is a guarantee of his/her happiness and the most important prerequisite for the development of society.

Keywords: Hryhoriy Skovoroda, philosophical treatises, concept, self-knowledge, related work, knowledge of God, happiness.

Постановка проблеми. Григорій Сковорода у філософських трактатах піднімає значний спектр ідей, пов'язаних із питаннями самопізнання людини, віри і життєвих переконань, аналізу сенсу життя та шляхів досягнення істинного щастя. Проте праці, у яких системно було б представлено основні домінуючі ідеї, що містяться у його філософських трактатах, ще недостатньо представлено у вітчизняній соціогуманітаристиці.

Аналіз наукових публікацій. Окремі аспекти питання домінуючих ідей філософських трактатів Г. Сковорода досліджували Л. Ушкалов, В. Шевчук, О. Мишанич, І. Ісиченко, Т. Кононенко, П. Білоус та інші.

Мета статті – систематизувати і узагальнити основні філософські ідеї Григорія Сковорода, представлені у філософських трактатах.

Виклад основного матеріалу. Філософські трактати Григорія Сковорода репрезентують насамперед життєвий і творчий світогляд мислителя і письменника, його погляди на світ і життя. Філософія Сковорода системно і через систему образів подається у низці філософських трактатів. Зокрема, філософ міркує на тим, що таке «сродна» праця, самопізнання і богопізнання, щастя та ін.

На думку Ф.М. Поліщука, творчість Г. Сковорода кореспондувала з філософією і богослов'ям, але мислитель сформував і проніс через усе життя власне ставлення до релігії та церкви як суспільного інституту. Воно суттєво відрізняється від тогочасного становища у духовному житті країни: «Український мислитель жив і діяв у добу, коли безроздільно панувала релігійна ідеологія, яка виправдувала самодержавство і кріпосницькі порядки, всіляко перешкождала поширенню наукових знань серед народу, насаджувала віру в потойбічний світ... Сковорода твердив, що не православна віра і церква, а тільки «споріднена» праця, заснована на пізнанні і використанні природних нахилів людини, є запорукою її щастя і найважливішою передумовою розвитку суспільства» [8, с. 12]. Згідно з філософією Сково-

роди, суспільство обмежує здатність людини до вільного вияву, що зафіксувалося в афоризмі, який став утіленням життєвої концепції письменника: «Світ ловив мене, але не спіймав». Для Г. Сковороди характерним було прагнення втекти від обмежень, які диктує суспільство, що спонукало його до постійних пошуків власної внутрішньої свободи, прагнень реалізувати головні призначення людини – пізнати себе й Бога, знайти щастя і «сродну» працю. Загалом ідея і поняття свободи набуває у філософа глобальних вимірів. А особиста свобода еволюціонує в національну свободу, через індивідуальну волю реалізується суспільна: «Ментальність феномену свободи у філософії Г. Сковорода полягає не лише у вимозі звільнення людини від усього, що сковує її духовне та соціальне єство, але через свободу конкретної особи й звільнення усього народу, бо шлях до свободи народу йде через свободу особистості» [7, с. 406].

Вагоме місце у філософії Г. Сковорода займає теоретичне вчення про три світи. Всесвіт він бачить як макрокосм, а людина є мікркосмом. Біблія становить окремий світ символів. Ця концепція тісно пов'язана з ідеєю про дві людські натури: видиму і невидиму, матеріальну й духовну, через які реалізується все у світі. Г. Сковорода, як пише Л.Ушкалов, був одночасно релігійним реформатором і філософом, тобто «релігія, але без догматів, цебто релігія була для нього філософією, а філософія релігією» [1, с. 423]. Біблія для Сковорода стала не тільки головною книгою християнства, а й світоглядним джерелом. Життя і творчість мислителя були присвячені пізнанню Христа, Божої сили і Божої премудрості: «Знехтуй земним, дивись на нематеріальне, з видимого пізнай невидиме» [10, с. 262]. Г. Сковорода не був радикалом, а вчив дотримуватися міри. «Ти уникаєш юрби? – писав філософ. – Дотримуйся міри в усьому. Хіба ж не дурень той, хто уникає людей так, що зовсім ні з ким ніколи не розмовляє? Така людина божевільна, а не свята.

Дивись, із ким ти маєш справу. Ти постиш? Хіба не здається тобі несповна розуму той, хто геть нічого не дає тілу або подає йому тільки щось отруйне?» [10, с. 281]. За Г. Сковородою, святою є не та людина, яка уникає всіх інших людей, а та, яка уникає недобрих. Проте філософ любив перебувати на самоті, адже так він міг пізнати себе, а отже й Бога, ушляхетнити власну душу: «Важко уявити, наскільки це приємно, коли душа вільна й відречена від усього, неначе той дельфін, мчить у небезпечному, але не безумному русі. Це щось велике й властиве лиш найвеличнішим мужам та мудрецам» [10, с. 231].

Миті на самоті Г. Сковорода віддавав своїм почуттям і навчав серце, аби вони «не сміли панувати над порядком Божого промислу, а корилися йому з усією смиренністю». Г. Сковорода любив світ, вважаючи, що це прокладає шлях людини до Бога. Водночас він не пішов шляхом повної аскези і відречення. Філософ стояв на тому, що людина має «утекти в гори», вийти із системи земних пристрастей, залишити печалі світу. А статися це може шляхом очищення людини, шляхом єднання з Богом. В. Шевчук пише, що втечу, про яку пише Г. Сковорода, варто розуміти символічно: «Оця символічна втеча в гори, до небес є втечею від злотворного світу, який зветься «темним Адам», отож, ходячи по землі, людина душею має поселення в небесах» [16, с. 431]. Колосального значення надавав філософ вірі, надії і «найвеличнішій з усіх і безкінечній любові», що є чеснотами, адже їх творцем і господарем виступає Бог. Любов, на думку мислителя, лежить в основі союзу між Богом і людьми, це той невидимий вогонь, яким серце палає до Бога та його волі, тому Бог є любов. Віра в Г. Сковороди стоїть поряд із надією і любов'ю. «Властивість віри, – пише Г. Сковорода, – помічати або розуміти, а чим більше хто помічає, тим більше плакає надії, а чим більше плакає надії, тим полум'яніше любить, з радістю творить добро, безмежно і безмірно наскільки це можливо» [10, с. 281]. Для осягнення чеснот, до яких належить віра, вважає Сковорода, необхідно втекти від юрби і земних справ, відмовитися від багатства, дотримуватися міри в усьому. На думку Г. Сковороди, віра може побачити Бога й сама є божественною. Філософ пише, що «Бог – життя або смерть» [10, с. 330], «Бог – усьому початок, Бог – засіб, Бог і кінець усьому; ніщо не може від Бога народитися краще, як він сам, тим він і Бог, що кращий за все» [10, с. 416], «Бог для мене розум, скеля, надія та любов» [10, с. 360]. Г. Сковорода пише, що Бог захищав його від відчаю, ненависті й заздрощів до людей. На думку філософа, «хто бажає вдихати аромат, повинен бути живим, життя наше – Бог, який зігриває нас для чеснот, привабливіше і величніше яких нічого нема. Треба терпіти, треба молитися, і ніколи зло не буде мати більше сили, ніж мудрість. Чим більше ми терпимо заради Христа, тим ближче він стоїть до нас, щоб зробити чудовою в нас свою чесноту» [10, с. 330-331]. У категорію «Бог» філософ вкладає поняття життя, смерть, мудрість,

розум, правду, надію, любов. Бог для Г. Сковороди є універсальним і всеохопним розумом, силою, здатною рухати цілий всесвіт.

У трактаті «Вступні двері до християнської добронравності» бачимо філософське тлумачення концептів Бог і віра. Г. Сковорода стоїть на тому, світ складається з двох натур – видимої і невидимої: «В тілі нашій дві храмини: одна земна, друга небесна. Видима зветься створіння, невидима – Бог» [9, с. 218]. Бог забезпечує рух у всьому світі, «начебто машиністова вправність годинникову машину на башті і, за прикладом дбалого батька, сам є буттям кожному творінню. Сам надихає, годує, розпоряджує, лагодить, захищає і за своєю-таки волею, яка зветься всезагальним законом чи статутом, знову перетворює у грубу матерію чи болото, а ми те звемо смертю» [9, с. 147].

Бог, за Сковородою, дав нам мудрості й мистецтво провадження життя, що «нічим йому не зобов'язаний так кожен народ, як тим, що він дав найвищу свою премудрість, яка є природний його портрет і печать» [9, с. 147]. А віра, визначальна екзистенційна домінанта кожної людини, основа для розуміння й осягнення Божої істини. Через віру пізнається Бог, висловлюється любов до нього. Віра це заховане блаженство, що «ніби здаля проглядає у підзорну трубу, з якою і зображується». За Г. Сковородою, віра не може існувати без надії, що втримує людське серце у вірі й не дає відмовитися від неї. Де закінчуються межі розуму, повинна починатися віра, адже «віра є око прозоре, серце чисте, уста відкриті. Вона єдина бачить світло, що світить у стихійній пітьмі. Бачить, любить та віщує прихід його... Віра всю цю тінь, що проминає, як воду непостійну, переходить» [9, с. 316]. Філософ обстоює тезу про те, що все робиться з волі Божої. Для того, щоб досягти щастя, потрібно злити свою волю з Божою волею, зробити його волю своєю власною. Відтак, Г. Сковорода зазначає, що, чим більше згоди з Богом, то більше душевного миру, а тому більше й щастя. Очиститися, на думку філософа, можна тільки через найсвятішу Біблію. Г. Сковорода перекоаний, що життя та душевний мир неможливі без Бога, а Бог – у нематеріальних думках та в чистому серці. «Віддатися на волю Божу» означає жити по натурі, але треба йти не за сліпою натурою, а за своїм внутрішнім блаженним духом. Навіть до певної праці людину призначає Бог, що свідчить про те, що царство Боже всередині нас і, на думку філософа, треба слухати його, а не власних бажань, що можуть повести на непевний шлях. Г. Сковорода пише, що царство Боже легке, а Бог є «веселіє» та радість, мир та спокій у серці людини.

Біблію Сковорода трактує як книгу символів, це для нього «богонатхненна» книга, що становить єдність Старого і Нового Завітів. В одному з листів Г. Сковорода стверджував, що народився власне задля того, щоб тлумачити Біблію, і називав себе «любителем священної Біблії». Для нього Біблія більше, ніж свята книжка, «це, можна сказати, єдина книжка пізнання, це сам Бог, що говорить тут до людей живою мовою» [1,

с. 435]. На думку філософа, Біблія вчить, як ушляхетнювати людське серце, вона вчить богопізнанню, найголовнішому, без якого ніхто не може обійтися. Саме в цьому полягає її універсальний характер. Л. Ушкалов наголошує на особливій любові Г. Сковороди до Біблії, яка є символічним відтворенням макро- і мікрокосмосу: «Сковородинівський метафізичний Ерос постає у формі любові до Біблії. Природно, отож, що літературні тексти філософа набувають характеру різножанрових «схोलій» до «символічного світ», який, за Сковородою, віддзеркалює софійність суцього: макро- та мікрокосм отримують власне інобуття у символічній природі слова та образу». На думку дослідника, Г. Сковорода «виокремив її в особливу онтологічну сферу («символічний світ»), мавши на думці, що саме цей текст є надійним провідником людського серця на терени Святого Духа» [14, с. 44]. Тому Біблія є «альфа» і «омега», початок і кінець, усієї науки філософа. Для Г. Сковороди Біблія становила окремий світ символів, який не стосується прямо «обительного мира» і відповідно, за допомогою якого можна збагнути мудрість невидимої природи. Філософ використовував її тлумачення як один із засобів викладу й унаочнення свого філософського вчення. Г. Сковорода до Біблії ставився як до книги, що «трактує невидиму мудрість», і тому припускав, що в ній «можливі й допустимі речі, які в реальному світі неможливі» [3, с. 224]. Святе Письмо, на думку мислителя, неможливо уявити без віри, адже «как тело без духа мертво, так и Святое Писание без веры; вера же есть невидимых извещение».

Загалом Г. Сковорода пропонує богословське тлумачення віри, яке відрізняється від трактування цього поняття більшістю українських богословів XVII-XVIII ст. На думку Н. Левченко, Г. Сковорода подав власну інтерпретацію біблійних текстів, основується на античній філософії й бароковому світогляді: «Отже, використавши досвід античних філософів, патристів Олександрійської школи, німецьких мистиків та українських барокових авторів, Г. Сковорода виробив оригінальну систему інтерпретації текстів Святого Письма. Він відкидає можливість чотири-сенсової біблійної герменевтики як хибну, зламуючи тим самим староукраїнську екзегетичну традицію, намічає нові шляхи тлумачення біблійних текстів у межах матричної системи... Тому Сковорода ніколи не шукав буквального сенсу в Біблії, його цікавило лише містичне й духовне тлумачення» [5, с. 306].

Саме в Біблії, на думку Г. Сковороди, можна пізнати Бога, але не тільки в Новому, але й у Старому Завіті. Філософ переконаний, що, діставшись до самого осередку свого серця, ми знаходимо там справжнього богочоловіка: «Страх Божий вводить у внутрішню Біблії завісу, а Біблія, тебе ж самого взявши за руку, вводить у твій же внутрішній чертог, якого ти зроду не бачив» [9, с. 249]. Адже всередині кожного з нас, на думку філософа, є Бог: «Бог біля тебе, з тобою, в тобі... всередині нас – священний дух, який стежить за нашими добрими і злими ділами й береже нас... Добрий муж без Бога ніхто» [10, с. 385]. Відтак, Г.

Сковорода вважав, що збагнувши сенс Святого Письма, можна водночас збагнути природу всіх речей, зокрема пізнати себе, тобто збагнути Бога, адже «істинна людина та Бог є те саме».

Філософський трактат «Наркіс. Розмова про те: Пізнай себе» було написано протягом 1769-1671 рр. Г. Сковорода назвав цей твір своїм «першородним сином», тобто першим філософським твором. Провідною у трактаті є ідея самопізнання, утілена через символічний образ Наркіса. Автор подає власну інтерпретаційну модель цього образу, запозиченого з давньогрецької міфології. Відповідно до міфу красивий юнак Наркіс, який був сином річкового бога Кефіса і наяди Ліріопи, побачивши своє відображення в річці, закохався в нього. Через самозакоханість боги перетворили Наркіса на квітку. Відтак, у міфології образ Наркіса є символом самозакоханості. Однак Г. Сковорода подав власну оригінальну інтерпретацію міфологічного сюжету, переакцентувавши увагу з традиційного тлумачення Наркіса як символу самозакоханості на ідею самопізнання, а відтак, ключовою є теза «Пізнай себе». Л. Ушкалов пояснює, що ця ідея репрезентувала світогляд епохи Бароко загалом: «Вчиняючи ідею «Пізнай себе» наріжним каменем власної філософії, Григорій Сковорода продовжував традиції українського барокового богомислення, де себепізнання зазвичай поставало провідною формою сходження людини до Бога...» [15, с. 142]. Композиційно твір складається з двох вступних розділів: «Пролог» і «Чудо, явлене Нарцисові у водах», семи «розмов» про себепізнання (шість розмов мають назву «Про те саме: знай себе», сьома – «Про істинну людину або про воскресіння») та «Симфонії», яка складається зі вступу, хору й чотирьох симфоній. Спочатку розмови ведуться між трьома персонажами: Лукою, його Другом і Сусідом, потім - з Клеопою та іншими.

Так, у Пролозі до трактату Г. Сковорода подає власну інтерпретацію Наркіса як символу самопізнання людини: «Наркісів образ благовістить це: "Пізнай себе!" Нібито сказав: чи хочеш бути задоволений собою і залюбитися в самого себе? Тоді пізнай себе! Поспитуй себе міцно. Атож! Як це можна залюбитися в невідоме? Не горить сіно, не захоплене вогнем... Воістину, блаженна є самолюбність, коли вона свята; гей, свята, коли вона істинна, гей, кажу, істинна, коли знайшла та уздріла одну таку істину та красу» [9, с. 151]. Однією з ключових у Пролозі є думка Г. Сковороди: «Подяка ж бо блаженному Богові. Це є невимовна його милість і влада, що зробила безкорисне неможливим, а можливе корисним» [9, с. 153]. За переконанням письменника, для всього по-справжньому необхідного й корисного для людини в житті, Богом буде дана можливість, а що не дається, то не вважається таким. Г. Сковорода зазначає, що людина ділиться тим, чим наповнена: «У що хто залюбився, в те перетворився. Кожен є тим, чиє серце є в ньому. Кожен є тим, де серцем сам» [9, с. 152]. Наркіс постає як символ любові, адже лише полюбивши себе, він може любити інших:

«Наркіс мій справді палиться, розпалюючись вугіллям любові, ревнючи, рветься, мечеться й мучиться, ласкаво дбає, печеться і мовить усіма мовами, але не про багато що, не про порожнє що, але о собі, про себе і в себе. Печеться тільки про себе. Це єдине, що є йому в потребу» [9, с. 151]. Філософ зазначає, що все минуше, а натомість, любов є вічним джерелом, яке не зникає, щоразу розгорається з більшою силою. Г. Сковорода вибудовує складні алегоричні конструкції, переосмислюючи Наркіса як любов, через яку відбувається процес самозаглиблення, а відтак, самопізнання, що йменується вічним джерелом.

Так, приводом для ведення першої полеміки між Лукою, його Другом і Сусідом, став напис «Той зітре твою голову, ти ж берегтимеш його п'яту». У тлумаченні цих слів філософ апелює до Святого Письма, зазначає, що воно є для нього «райський харч та ліки думок» [9, с. 155]. Автор зазначає, що існування людського тіла, тобто зовнішнього, неможливе без душі, тобто внутрішнього. Форма, не наповнена нічим, позбавлена сутності й змісту, свідчить про її відсутність. Так і тіло стає невидимим, тінню без душі: «Не зовнішня наша плоть, але наша думка – головна наша людина. В ній ми й перебуваємо. А вона є нами» [9, с. 157]. Насамперед потрібно пізнати й зрозуміти себе, адже без цього, як наголошує філософ, життя втрачає сенс: «А не зрозуміти себе самого – це те ж таки, слово в слово, що згубити себе... Отже, пізнати самого себе, і відшукати себе самого, і знайти людину – одне і те ж» [9, с. 155]. Зрозумівши себе, людина отримує можливість зрозуміти іншого. Людина серцем пізнає себе, любить і вірить у те, що вона пізнала. Г. Сковорода апелює до філософії серця, тобто кордоцентризму, яка, з образом-символом серця, є ключовою для творчості письменника загалом. Так, формується, на думку філософа, поняття віри, що набуває в цьому випадку концептуального значення, і сполучається з любов'ю Божою: «Віра – світло, що в темряві бачить страх Божий, що пронизує плоть, міцна, наче смерть, любов Божа – ось єдині двері до райського смаку» [9, с. 158]. Віра зміцнює людське пізнання й надає йому виняткової сутності. До другої розмови приєднується Клеопа. Показовим є те, що автор переносить співрозмовників з однієї розмови до іншої, додаючи до кожної наступної одного персонажа, таким чином створюється ефект продовження тлумачення головної ідеї самопізнання.

Четверта розмова починається з думки про те, що найважливішим і найважчим трудом у житті людини є пізнати себе й Бога, що веде до пізнання всього, адже Бог є в усьому: «Один труд у цим обох – пізнати себе і збагнути Бога, пізнати і збагнути точну людину, весь труд і оману від її тіні, на якій усе зупиняється. Адже істинна людина і Бог є те саме» [9, с. 168]. На думку Сковороди, істинною людиною є серце в людині, а її сутність ховається в душі, без якої тіло мертве: «Душа – це справжнє єство, і суцзя справжність, і сама есенція (як кажуть), і зерно наше,

і сила, в якій тільки і є життя та існування наше, а без неї ми є мертва тінь» [9, с. 169].

У п'ятій розмові обґрунтовано й поглиблено філософську концепцію Г. Сковороди про дві натури – видиму й невидиму, які існують у світі загалом: «Увесь світ складається із двох натур, одна видима, а друга невидима. Видима зветься жива істота, а невидима – Бог» [9, с. 175].

Шоста й сьома розмови наповнені закликами «Пізнай себе», «Знай себе», «Зрозумій людину в собі», «Розчини серце своє, щоб пізнати віру». Пізнавши справжню істинну людину в собі, вона здобуває внутрішню силу і знаходить істину: «Пізнаєш ти уже в собі людину, і сила її безмежна. Уповай же на неї, коли пізнала її і точно знаєш її» [9, с. 178]. У сьомій розмові «Про істинну людину або про воскресіння» до Друга приєднуються старець Памво, Антон, Квадрат та інші. Власне, полеміка починається зі слів, сказаних Памвою: «Пильнувати я буду дороги свої...» Філософські роздуми зосереджено навколо вічних питань життя і смерті, часу, любові, душі, вічності. Ідея самопізнання тут переростає в ідею богопізнання. Г. Сковорода міркує над поняттям премудрості: «Початком премудрості – зрозуміти Господа. Хто не знає Господа, наче в'язень, кинений у темницю... Найголовніший і найначальніший пункт премудрості – це знання про Бога» [9, с. 180]. Він вибудовує власну концепцію, за якою реалізується процес богопізнання, що проходить через пізнання, віру, страх і любов: «Знання Боже, віра, страх і любов до Господа – один ланцюг. Знання – у вірі, віра – у страхі, страх – у любові, любов – у виконанні заповідей, а дотримання заповідей – в любові до ближнього, любов же не задрить тощо» [9, с. 180].

Л. Ушкалов зазначає, що «художній час діалогу розшаровується на час емпіричний (дія розгортається впродовж семи днів, від понеділка до неділі), символічний («страсна сідмиця» та тиждень перед Різдом), архетипічний (сім днів притчі, що її розповідає Памва на початку «Симфонії»), літургійний» [12, с. 207-208]. Філософський трактат завершує частина «Симфонія, тобто погодження священних слів», написана у формі розмови Памви, Антона, Луки та інших. Памва розповідає притчу, яка завершується хором. Лука зупиняє на цьому моменті Памву й запрошує всіх співати. Після хору вони обговорюють тлумачення притчі, далі подано чотири симфонії з підсумком із усіх розмов. І нарешті звучить заклик продовжувати пізнавати себе і Бога для пізнання істини: «Ввійшли ми трохи у внутрішність плоті нашої, начебто в надра земні. Знайшли, чого не бачили. Людей ми знайшли нових, які мають руки, ноги і все нове. Але ще не кінець. Продовжуємо шлях до досконалого світу нашого. Зневаж, о душе моя, цілковито всю плоть видиму і невидиму! Відходь од неї і наближайся до Господа. Вірою відходь, а не видінням. Віра риє й рухає гори. Ось світильник стежкам твоїм, язиче новий!» [9, с. 195]. Г. Сковорода так визначив тему філософського трактату: «Про те,

що кінцем життя нашого є мир, а вождь до нього – Бог, і про людське різнопуття» [9, с. 413].

«Алфавіт, або Буквар миру» написано у формі діалогу між п'ятьма співрозмовниками. Як зазначає І. Ісіченко, структура твору є бароковою, чим пояснюється її складність і багатоманітність: «Структура твору мотивується бароковим прагненням до відтворення в дискурсі багатоманітності й прихованої логіки внутрішніх зв'язків довколишнього світу» [4, с. 341]. Автор апелює до цитат із Біблії й античних філософів, подаючи власне тлумачення й включаючи в структуру твору, додає байки для підтвердження наведених аргументів, які сприяють практичній репрезентації ідейних положень. На початку трактату подано Пісню, в якій центральними є барокові образи тиші й вічності, внутрішнього спокою: «Життя безпечно! Дорогий спокій! Тебе тримаю завжди в собі До тебе вічно компас тягне мій – Ти край і гавань у моїй плавбі» [9, с. 413]. Г. Сковорода переосмислює життя як плавання, в якому письменник зберігає внутрішній спокій і гармонію, що відображає цілком барокову картину світу. Зі способу життя філософа зрозуміло, що життя для нього було своєрідною мандрівкою, на чому наголошує П. Білоус: «Мандрівка в осмисленні Сковорода асоціюється передусім із християнським тлумаченням життєвої дороги, визначеної наперед Законом Божим» [2, с. 383]. Учений наголошує, що проведення життя в мандрівці було особистим вибором Г. Сковорода, його рухом до свободи й «сродної» праці: «Для Сковорода вирушити у мандрівку – це здійснити вільний вибір, що впливає із прагнення до свободи і «сродності»» [2, с. 384]. Мандрівка була рухом до самого себе, досягнення душевного спокою і гармонії. Як пише В. Шевчук, провідним у цьому трактаті зокрема, і у творчості Г. Сковорода загалом, є поняття «душевного миру», яке «поєднується з постулатами: «спокій», «пристань», «гавань» – звідси всі ці поняття треба розуміти алегорично» [16, с. 431]. Дослідник зазначає, що ідея «душевного миру» поєднувалася з провідною ідеєю щастя: «Власне, Григорій Сковорода мав дві ідеї, не підрядні одна до одної, а взаємопов'язані, тобто душевний мир мав похідним щастя, а щастя – душевний мир як передумову – ріка, яка втікає в ріку і стає однією» [16, с. 431]. Відтак, символічною є назва трактату, що відповідає бароковому способу мислення й погляду на навколишню дійсність. Світ переосмислюється як алфавіт чи буквар, тобто впорядкована система символів і кодів, які спонукають людину до пізнання.

Після Пісні подано присвяту «Милостивому пану Володимирі Степановичу, його благородію, Тев'яшову», де розповідається про твір, подається його загальна характеристика й ідейні доміанти. Провідним є заклик «Пізнай себе», який шанували єгиптяни. Фактично Г. Сковорода розмірковує над проблемою самопізнання як процесу, що переходить у богопізнання: «Очевидно, від пізнання себе самого входить у душу світло відання Божого, а з ним шлях мирний щастя. Що компас на кораблі, те Бог у

людині» [9, с. 415]. Автор згадує Наркіса, який зміг пізнати в собі людину, спростовуючи помилкове трактування образу як символу самозакоханості. За переконанням філософа, через Біблію наскрізно проходить ідея «Пізнай себе». За основу для роздумів письменник узяв вислови, які репрезентують ідею пізнання себе, серед яких «Я є альфа і омега», «Почуй, Ізраїлю, слухай себе, збagni себе», «Ті, що знають себе, мудрі є», «Коли не пізнаєш самого себе... відійди», «Пізнай самого себе» [9, с. 415]. У трактаті Г. Сковорода апелює до ідеї «сродної» праці, наголошуючи на тому, що кожна людина має знайти своє покликання в житті. Окрім того, за переконанням письменника, пошук життєвого призначення вибудовується на самопізнанні. Щастя людини полягає в праці, але за умови, що вона «споріднена», тобто відповідає природним нахилам і приносить задоволення. Якщо людина зосереджена на улюбленій справі й вкладає в неї душу, то почуває себе щасливою. Надаючи перевагу насамперед духовному, Г. Сковорода стверджував, що потрібно шукати щастя в собі, а не в матеріальних речах: «Щастя людини, підкреслював Сковорода, у ній самій; воно не в почестях, а в задоволенні найнеобхідніших речей. Філософ обстоював звичайне земне щастя людини, вчив шукати його не за морем, а у себе дома, у буденному житті і щоденній праці» [6, с. 19].

У «Дружній розмові про душевний мир» беруть участь Афанасій, Яків, Логвин, Єрмолай і Григорій. Варто зазначити, що в образі Григорія бачимо автора твору, адже у висловлюваннях простежуються провідні ідеї філософа. Власне, Григорій виступає тим, хто дає відповіді на запитання своїх співрозмовників і тлумачить основні ідейні положення. Насамперед Яків розповідає історію про суперечку між людьми через те, що кожен захоплюється своєю справою, пов'язаною з різними сферами діяльності. Натомість, Григорій пропонує полемізувати мирно й наголошує на тому, що потрібно «жити за натурою», знайти свій шлях і покликання, лише за цієї умови людина може стати по-справжньому щасливою: «Це і є бути щасливим, пізнати себе чи свою природу, взятися за своє споріднене діло і бути з ним у злагоді із загальною потребою» [9, с. 418]. Відмежовуючись від матеріального й вищості посади, за переконанням письменника, праця повинна відповідати природі людини, тоді в неї буде бажання працювати, а робота буде в задоволення: «Природа всьому початкова причина і рушійна сила. Вона і є матір'ю бажання. Бажання ж – започаткування, схильність і рух... Воно прагне до праці і радіє з неї, як зі свого сина. Праця – живий і невсипущий рух усієї машини, доки не довершиться справа, що справляє творцеві своєму вінець радості. Коротко кажучи, природа наснажує до діла і зміцнює до праці, роблячи її солодкою» [9, с. 419]. Для того, щоб знайти працю за покликанням, необхідно прислухатися до себе, не шукаючи порад від когось, адже тільки сама людина знає, що їй дійсно потрібно: «Чи не ліпше сам про це

можеш взнати? Справся ж сам і з собою. Взнай себе. Прислухайся до себе і послухай Господа свого. Є в тобі цар твій, отець і наставник. Прислухайся до себе, пошуйай його і послухай його. Він один знає, що тобі споріднене, тобто корисне. Сам він і поведе до цього, запалить бажання, звеселить до праці, увінчає вінцем і благословенням голову твою. Будь ласка, друже, не починай нічого без цього царя у житті твоїм» [9, с. 420]. Коли людина займається не своєю справою, робить щось через силу, то це не принесе ніякої користі, не сприятиме розвитку: «Зовсім мертва душа людська, позбавлена природної своєї справи подібно до каламутної та смердючої води, що замкнена в темряві» [9, с. 422].

У наступній розмові «Кілька крихот і зерен із поганського богослов'я» автор висуває тезу про те, що в кожній людині є божественна сила, яка спонукає її до пошуку спорідненості. Бог при народженні дає людині певне обдарування, яким визначається її життєве призначення. Праця не за покликанням є боротьбою з собою і своєю природою. Про людей, які працюють без спорідненості, Г. Сковорода писав так: «Тож є вони вбивцями самих себе, адже борються із природою. Яка мука – працювати в неспорідненій праці!» [9, с. 430] Для підтвердження своєї думки філософ подає байку про котів. Один кіт має багатство, визнання й високу посаду. Його називають великим Катonom. Він займався рибальством, тобто справою, яка не була для нього спорідненою. Інший кіт на це сказав, що неспоріднена праця гірша за бідність: «Коли б ти притримувався своєї природи, яку безневинно звинувачуєш, був би цілком задоволений однією тушкою на добу. Прощай із своїм щастячком! Мої злидні ліпші» [9, с. 431]. Показовим є те, що Г. Сковорода, окрім самої байки, подає її тлумачення, зазначаючи, що слава й прибутки нічого не значать, якщо справа не приносить людині задоволення: «Прибуток не є утіха, але мусить слугувати для задоволення тілесних потреб, а коли це й утіха, то не для серця; утіху для серця матиме у спорідненій праці. Тим ця праця приємніша, чим спорідненіша... Багатством живиться лише тіло, а душу звеселяє споріднена праця» [9, с. 432].

Розмова «Картина, що зображує біса, званого смутком, тугою та нудьгою» також починається з філософських міркувань про спорідненість праці: «Коли відняти від людини споріднене діяння, тоді їй – смертельна мука» [9, с. 432]. Г. Сковорода стверджує, що від народження людині дається схильність до певної справи, що визначає її природу, з чим не варто сперечатися. Саме в цій справі й визначається її спорідненість і життєве призначення. Філософ доводить свою думку через розмову Логвина й Афанасія щодо життєвого призначення другого. Так, Логвин пропонує йому три види природженості: до землеробства, військового ремесла та богослов'я. Спочатку Афанасій говорить про свою любов до садів, полів і лісів, на основі чого Логвин робить висновок про його призначення в землеробстві, закликає реалізувати себе в цій справі, адже це покликання дано Богом при народженні, чому не можна суперечити: «Це Боже Царство: не

сперечайся. Берися орати землю... Не бійся, праця в самому діянні буде тобі солодша, ніж запашне повітря... Коли ж не скоряєшся Господові, знай, що смуток загризе твою душу серед позолочених палат і заплачеш, згадавши зелені поля» [9, с. 438]. Натомість, Афанасій стверджує, що справжнім землеробом був тільки його батько.

У розмові «Природженість до військового» Логвин пропонує Афанасію військове ремесло. На запитання Логвина «Може, ти народився воїном?» Афанасій заперечує це, зазначаючи: «Не хочу... Я не воїн. Я законник. Моя справа знати цивільні закони» [9, с. 439]. Єрмолай закликає Афанасія прислухатися до себе і якщо він відчуває призначення у військовому ремеслі, то потрібно ставати воїном, тоді Бог спрятиме й даватиме можливості для реалізації спорідненості. «Несродна» праця дорівнюється до душевної смерті: «Відняти від душі споріднене діяння – значить позбавити її живності своєї. Ця смерть є люта. Знаю, що збережеш тіло, але вбиваєш душу. Ця заміна є погана» [9, с. 440]. Натомість, рух за природою і спорідненістю, приведе до щастя, яке є всередині людини: «Щастя наше всередині нас... Нехай ніхто не сподівається щастя ні від високих наук, ні від шановних посад, ні від багатства... Немає його ніде. Воно залежить від серця, серце – від миру, мир – від звання, звання – від Бога» [9, с. 441]. Розмова «Природженість до богослов'я» засвідчує переконання Г. Сковороди в тому, що богопізнання є можливим для кожного, адже реалізується через віру, яка є всередині людини: «Дбай передусім зрозуміти, що значить віра. Немає потрібніше її. Але знай, що ніде її не знайдеш, коли не викопаєш іскри її передусім всередині себе» [9, с. 442]. Окрім того, філософ переконаний, якщо людина хоче вчити інших, вона спочатку має сама здобути необхідні знання. У «Хорі природних добровісників» Г. Сковорода наголошує на негативних наслідках неспорідненості, яка не лише не принositиме користі суспільству, а й становитиме шкоду для людини: «Хто потворить і розтліває всіляку посаду? – Неспорідненість. Хто умертвлює науки й мистецтва? – Неспорідненість. Хто обезчестив чин священничий та чернечий? – Неспорідненість. Вона кожному званню внутрішня отрута і вбивця» [9, с. 447].

Провідною ідеєю розмови «Кілька символів, тобто гадальних чи тасмничих образів з поганського богослов'я» є «життя – це мандрівка», а «дружня розмова – візок, що полегшує мандрівку». Світ спонукає людину до пізнання душі й водночас переосмислюється філософом як буквар, який вчить цьому самопізнанню: «Шуйай себе всередині себе» [9, с. 452]. Через тлумачення основних образів-символів, зображених на картинах, письменник повторює основні ідейні переконання трактату, які стали афоризмами: «Пізнай себе, зазирни всередину», «Веселе серце – життя для людини», «Господь права створить течії твої», «Той, що пристає до Господа, єдиний духом із Господом», «Все перемагає любов». Загалом варто звернути увагу на те, що мовлення співрозмовників у трактаті

афористичне, сповнене цитатами зі Святого Письма, праць античних філософів. Завершується трактат Езоповою байкою і приказкою. Однак Г. Сковорода не копіює текст Езопа, а натомість, подає власну інтерпретацію відомого сюжету. Філософ так пояснив мету написання цієї байки: «Перетворена на новий лад малоросійськими фарбами для учнів поетики 1760 року в Харкові. А написано її через те, що багато учнів навчаються, хоч до того нітрохи не зроджені» [9, с. 462]. Таке рішення Г. Сковорода додати до твору байку є свідченням того, що в ній письменник вбачав насамперед повчальну мету, що сприяє швидшому засвоєнню знань учнями, оскільки має практичний характер утілення основних ідейних положень. Окрім того, наголошено на важливості природних нахилів людини під час вивчення чогось. У творі Вовк почав грати на флейті, тобто займався «несродною» працею, а отже, головна думка байки полягає в тому, що потрібно робити те, у чому відчувається спорідність, до чого спонукає природа, лише за цієї умови людина буде щасливою.

Висновки і пропозиції. Загалом філософські трактати Григорія Сковорода репрезентують багатогранну систему його філософських поглядів, принципи його практичної життєвої філософії, яких сам мислитель послідовно дотримувався. Ідеї самопізнання, богопізнання, істинного щастя в житті, сродної праці, теорія Біблії як світу символів і концепція трьох світів реалізуються у трактатах мислителя на різних ідейно-тематичних рівнях.

1. Багалій Д. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. Київ: Юрій, 1992. 472 с.
2. Білоус П. Григорій Сковорода як мандрівник: текст і контекст. Літературна медієвістика. *Вибрані студії: в 3-х т.* Том 1/ за ред. П. Білоуса. Житомир: Рута, 2012. С. 383–391.
3. Іванько І. Філософія і стиль мислення Г. Сковорода. Київ: Наукова думка, 1983. 269 с.
4. Ісиченко І. Історія української літератури: епоха Бароко (XVII-XVIII ст.). *Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.* Львів: Святогорієць, 2011. 568 с.
5. Левченко Н. Біблійна герменевтика в давній українській літературі: монографія. Харків: Майдан, 2018. 392 с.
6. Мишанич О. Передмова. Григорій Сковорода *Твори у 2 томах. Том 1/* за ред. Н. Ішиної, Н. Кравченко. Київ: Обереги, 1994. С. 9–35.
7. Пашук А. Проблема свободи у філософії Григорія Сковорода. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історико-філософської секції. Том ССХХVІІІ/* за ред. О. Купчинського. Львів, 1994. С. 405–423.
8. Поліщук Ф. Григорій Сковорода. Життя і творчість. Київ: Дніпро, 1978. 264 с.
9. Сковорода Г. Твори у двох томах. *Том. 1.* Київ: АТ "Обереги", 1994. 527 с.
10. Сковорода Г. Твори у двох томах. *Том. 2.* Київ: АТ "Обереги", 1994. 479 с.

11. Ушкалов Л. Григорій Сковорода: семінарій. Харків: Майдан, 2004. 776 с.
12. Ушкалов Л. Нариси з філософії Г. Сковорода. Харків: Основа, 1993. 152 с.
13. Ушкалов Л. Сковорода та інші: Причинки до історії української літератури. Київ: Факт, 2007. 552 с.
14. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення: сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків: Акта, 2001. 221 с.
15. Шевчук В. Пізнаний і непізнаний Сфінкс. Григорій Сковорода сучасними очима: розмисли. Київ: Пульсари, 2008. 528 с.

References

1. Bahalii D. (1992). *Ukrainskyi mandrovanyi filosof Hryhorii Skovoroda* [Ukrainian itinerant philosopher Hryhoriy Skovoroda]. Kyiv: Yurii. 472 p. (in Ukrainian).
2. Bilous P. (2012). *Hryhorii Skovoroda yak mandrivnyk: tekst i kontekst* [Hryhoriy Skovoroda as a traveler: text and context.] *Literaturna mediievistyka. Vybrani studii: v 3-kh t. Tom 1/* za red. P. Bilousa. Zhytomyr: Ruta, pp. 383–391. (in Ukrainian).
3. Ivano I. (1983). *Filosofia i styl myslennia H. Skovorody* [Philosophy and thinking style of H. Skovoroda]. Kyiv: Naukova dumka. 269 p. (in Ukrainian).
4. Isichenko I. (2011). *Istoria ukrainskoi literatury: epokha Baroko (XVII-XVIII st.). Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchikh navchalnykh zakladiv* [History of Ukrainian literature: the Baroque era (XVII-XVIII centuries). Study guide for students of higher educational institutions]. Lviv: Sviatohorets. 568 p. (in Ukrainian).
5. Levchenko N. (2018). *Bibliina hermenevtyka v davnii ukrainskii literaturi: monohrafiia* [Biblical hermeneutics in ancient Ukrainian literature: a monograph]. Kharkiv: Mайдан. 392 p. (in Ukrainian).
6. Myshanych O. (1994). *Peredmovna* [Preface]. *Hryhorii Skovoroda Tvory u 2 tomakh. Tom 1/* za red. N. Ishynoi, N. Kravchenko. Kyiv: Oberehy, pp. 9–35. (in Ukrainian).
7. Pashuk A. (1994). *Problema svobody u filosofii Hryhorii Skovorody* [The problem of freedom in the philosophy of Grigory Skovoroda]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi Istoryko-filosofskoi sekti. T. ССХХVІІІ /* za red. O. Kupchynskoho. Lviv, pp. 405–423. (in Ukrainian).
8. Polishchuk F. (1978). *Hryhorii Skovoroda. Zhyttia i tvorchist* [Hryhoriy Skovoroda. Life and creativity]. Kyiv: Dnipro. 264 p. (in Ukrainian).
9. Skovoroda H. (1994). *Tvory u dvokh tomakh. Tom 1* [Works in two volumes. Volume. 1]. Kyiv: AT "Oberehy". 527 p. (in Ukrainian).
10. Skovoroda H. (1994). *Tvory u dvokh tomakh. Tom 2* [Works in two volumes. Volume. 1]. Kyiv: AT "Oberehy". 479 p. (in Ukrainian).
11. Ushkalov L. (2004). *Hryhorii Skovoroda: seminarii* [Hryhoriy Skovoroda: seminary]. Kharkiv: Mайдан. 776 p. (in Ukrainian).
12. Ushkalov L. (1993). *Narysy z filosofii H. Skovorody* [Essays on the philosophy of H. Skovoroda]. Kharkiv: Osнова. 152 p. (in Ukrainian).
13. Ushkalov L. (2001). *Skovoroda ta inshi: Prychynky do istorii ukrainskoi literatury* [Skovoroda and others:

- Reasons for the history of Ukrainian literature]. Kharkiv: Akta. 552 p. (in Ukrainian).
14. Ushkalov L. (2001). *Ukrainske barokove bohomyslennia: sim etiudiv pro Hryhoriia Skovorodu* [Ukrainian Baroque Divine Thought: Seven Etudes about Hryhoriy Skovoroda]. Kharkiv: Akta. 221 p. (in Ukrainian).
15. Shevchuk V. (2008). *Piznanyi i nepiznanyi Sfinks. Hryhoriy Skovoroda suchasnymy ochyma: rozmysly* [Known and unknown Sphinx. Hryhoriy Skovoroda through modern eyes: reflections]. Kyiv: Pulsary. 528 p. (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.5>
УДК 821.162.2-1Соф:1-051Сков(045)

Володимир ПОЛИЩУК

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української літератури і компаративістики,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0002-9090-8324
E-mail: kaflit@ukr.net

ПОСТАТЬ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ І СКОВОРОДИНСЬКІ СМИСЛИ В ПОЕЗІЇ ОЛЕКСІЯ СОФІЄНКА

Анотація. У цій розвідці проаналізовано твори зі сквородинівською тематикою, написані талановитим поетом із Канева Олексієм Софієнком (1952-2011). З огляду на відносну малознаність цього письменника, в студії вміщено основні біографічні відомості про нього. Достатньо детально проаналізовано поетичну мову О. Софієнка на основі всіх шести його збірок, відзначено її метафоричну насиченість і ускладненість, інтелектуальність, проблемно-тематичне багатство, версифікаційну розмаїтість і майстерність. Особливо наголошено на формально-змістовому експериментаторстві поета, на своєрідності його візуальної поезії як відлунні барокової стилістики, що певною мірою зближує Софієнкову творчість із бароковими рисами у творах Григорія Сковороди. Зауважено на інших можливих типологічних збіжностях творів Сковороди й Софієнка – філософічності й виразній насиченості поетичних текстів митця-сучасника біблійною, релігійно-духовною образністю та символікою. Зазначено й те, що семантично та образно ускладнена поезія О. Софієнка вимагає активної читацької співпраці та співпереживання. Означено інші смислові контексти, зокрема стильові, творів цього поета.

У статті найбільше уваги приділено аналізу поеми О. Софієнка «Апостол волі», написаної з нагоди 200-річчя з часу смерті Григорія Сковороди (1994) й надрукованої тільки в посмертній збірці поета «Співаю кров» (2013). Звернута детальна увага на структурування поеми та її версифікаційний малюнок, на реалізацію в ній ключової ідеї твору – ідеї волі (у Г. Сковороди – свободи), на семантику концепту волі у світі хаосу («пекло волі») та в гармонізованому світі («безмежжя волі»). Відзначено, що, за О. Софієнком, світова гармонія значною мірою реалізовується сповіданням гуманістичних цінностей, зокрема й духовно-релігійних, через ідею Бога. Простежено еволюцію образності й тональності поеми. Значна увага приділена в студії аналізу інших «сквородинівських» віршів у збірках О. Софієнка («Сковорода», «Істина», «Щастя», «Сотвори себе» та ін.), на художньо відтворену в них семантику, а також на епіграми та інтертексти «від Сковороди» у творах сучасного поета.

Ключові слова: Олексій Софієнко, Григорій Сковорода, поезія, поема, філософізм, духовно-релігійна семантика, версифікація.

Volodymyr POLISHCHUK

Doctor of Sciences in philology, professor,
Head of the department of Ukrainian Literature and Comparative Studies,
Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University

THE FIGURE OF HRYHORIY SKOVORODA AND SKOVORODA'S SENSES IN THE POETRY BY OLEXII SOFIYENKO

Abstract. In this research, the works with the Skovoroda theme were analyzed, written by the talented poet from Kaniv, Olexii Sofiyenko (1952-2011). Considering the relative little-known status of the writer, the study contains basic biographical information about him. O. Sofiyenko's poetic language is analyzed in sufficient detail based on all

six of his collections; its metaphorical saturation and complexity, intellectuality, problem-thematic richness, versification variety and mastery are noted. The poet's formal and substantive experimentation, the originality of his visual poetry as an echo of baroque stylistics, is especially emphasized, which to some extent brings Sofiyenko's work closer to baroque features in the works of Hryhorii Skovoroda. Other possible typological similarities between the works of Skovoroda and Sofiyenko are noted, namely, the philosophical and expressive saturation of the contemporary artist's poetic texts with biblical, religious, and spiritual imagery and symbolism. It is also noted that O. Sofiyenko's semantically and figuratively complicated poetry requires active reader cooperation and empathy. Other semantic contexts, particularly stylistic ones, of this poet's works are indicated.

The article focuses on the analysis of O. Sofiyenko's poem "Apostle of Freedom", written on the occasion of the 200th anniversary of the death of Hryhorii Skovoroda (1994) and published only in the poet's posthumous collection "Singing Blood" (2013). Detailed attention is paid to the structuring of the poem and its versification pattern, to the realization of the key idea of the work in it - the idea of will (in H. Skovoroda's - freedom), to the semantics of the concept of will in the world of chaos ("hell of will") and in the harmonized world ("infinity of will"). It is noted that, according to O. Sofiyenko, world harmony is realized to a large extent by the confession of humanistic values, including spiritual and religious values, through the idea of God. The evolution of imagery and tonality of the poem is traced. Considerable attention of the study was paid to the analysis of other "Skovoroda" poems in O. Sofiyenko's collections ("Skovoroda", "Truth", "Happiness", "Create Yourself", etc.), to the semantics artistically reproduced in them, as well as to epigrams and intertexts "from Skovoroda" in the works of a modern poet.

Keywords: Oleksii Sofiyenko, Hryhorii Skovoroda, poetry, poem, philosophy, spiritual and religious semantics, versification.

Постановка проблеми і ступінь її опрацювання. Свого часу відомий український поет Петро Перебийніс, благословляючи у світ збірку поезій «Голодне коріння» Олексія Софієнка як переможця Міжнародного літературного конкурсу «Гранослов», написав у короткій передмові кілька захопливих, але цілком слушних, суджень щодо цього автора та його творів: «Так, це поет. Ще не досить упевнений на важкій царині народнописенного вірша (це перейде згодом). Але вже узброєний кращими зразками верлібра, задержувато-пустотливий в освоєнні нових форм (мурабба, паліндром), рвійний, суперечливий. Одним словом – поет... Він весь у своїй землі, у її стеблі і корінні. Він весь у своєму часі, у його муках і прозріннях...». А завершальними в передмові були слова: «Олексій Софієнко. Нащадок Шевченкового слова. Поет глибинний, органічний. У нього велике майбутнє» [3, с. 3–4].

Із цитованими судженнями відомого поета нині можна цілком згоджуватися в частині оцінок очевидного і самобутнього таланту О. Софієнка, і не без гіркої іронії не згоджуватись щодо «великого майбутнього» цього митця. Втім, таке майбутнє, можливо, ще й буде. Сьогодні ж мусимо констатувати, що на теренах літературної України він не надто відомий, його талановите слово майже обійдене увагою літературної критики. Автор цієї студії свого часу написав доволі розлогі передмови до двох Софієнкових збірок, [див.: 4; 5] і на цьому, здається, все, попри вихід ряду збірок поета, публікацій у знаних журналах, відзначення його доробку поважними преміями. О. Софієнко є одним із послідовних найплідніших і майстерних експериментаторів у поезії (зорова поезія та інші формальні пошуки, освоєння і збагачення «забутих» форм тощо – цикли «Ярозоря», «Семисвіччя», «Підпалена тиша» та ін.), а його ім'я зазвичай не згадують у колі таких же майстрів слова. Або ж, що ближче до основної теми цієї студії: в доробку поета принаймні 10 творів, у т.ч. одна поема, на сквородинську тематику, а в

посібнику-антології «Поетичний славень Сквороді», виданому 2018 року в Переяславі й де вміщено понад сотню віршів про поета-мислителя, написаних українськими «материковими» й діаспорними авторами, Софієнкового імені й не згадано. Хоч від Канева, де мешкав і творив поет, до Переяслава менше ста кілометрів.

Метою і завданнями цієї студії є аналіз сквородинської проблематики в контексті всієї творчості поета Олексія Софієнка.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на мовлене вище, слід окреслити хоча б контури життєвого і творчого шляху О. Софієнка.

Він народився 1952 року в с. Степанівка Драбівського району тоді ще Полтавщини, а нині це – Золотоніський район Черкаської області. Вчився в місцевій школі, служив у війську, закінчив фізмат Київського університету, а потім тривалий час учителював у Каневі. Там же на початку літа 2011 року після нетривалої тяжкої хвороби відійшов у вічність. У рідному селі іменем поета названо одну з центральних вулиць, а на приміщенні школи відкрито меморіальну дошку на його честь. На Драбівщині та в Каневі неперіодично проходять Софієнківські читання.

Публікувати вірші О. Софієнко розпочав у періодиці з 1980-х, зокрема тоді й пізніше друкувався в альманасі «Вітрила», антології «Самоцвіти», журналах «Холодний Яр», «Дзвін», «Київ», «Березіль», «Бористен», «Донбас», «Дивослово» та ін. Він – автор збірок «Материк світла», «Задзеркалля» (об. 1993 в Черкасах), «Голодне коріння» (1994, Київ), «Тета inkognita» (1996, Черкаси), «Воскресіння» (2006, Париж-Львів-Цвікау), «Співуча кров» (2013, Черкаси). У різні роки був названий лауреатом Міжнародних премій імені Богдана Нестора Лепкого, Фонду ім. Ляписи та Уляни Целевич-Стецюк, літературної премії ім. Михайла Масла, переможцем ряду літературних конкурсів («Гранослов» та ін.). Був членом НСПУ.

Вважаємо за доцільне вказати тут і на сутнісні характеристики поетичного світу О. Софійенка, бо вони достатньо виразно проявилися й у віршах «на тему» Сковороди. Перше враження, яке з'являється при читанні Софійєнкових поезій і яке, зрештою, не обманює, – це те, що ці поезії похапцем не прочитаєш, що вони – густі асоціаціями, соковито-метафоричні – вимагають активної читацької співпраці та співпереживання. Цілком правомірно говорити, що О. Софійенко, «фізик у ліриці», продовжував й розвивав інтелектуально-духовну вісь української поезії, багато його віршів виразно філософські, історіософські чи навіть теософські. Оце останнє особливо помітне в пізніших віршах поета, в метафізиці багатьох його мистецьких міркувань. Для митця одним із основних завдань видимо є художнє осмислення часопростору в найширшому розумінні цього поняття і в найширших його виявах. Скажімо, навіть на рівні поетичної лексики: дуже часто трапляються в Софійєнкових віршах слова-категорії «час», «Всесвіт», «вічність», «дні», «часоплин» і «часотлін» і под. в різних комбінаціях і з різними епітетами на позначення хронотопних понять. У поезіях 2000-х років О. Софійенко у своїх часопросторових візях уже не такий «абстрактний» і «всезагальний», він уже не те що ближчий, а скоріше органічно злитий із національними (проукраїнськими, українськими) вимірами хроносу й топосу. Що ж до часу як такого, то часоплин у творах поета не швидкий, не динамічний, отой самий невблаганно розмірений, байдужо несхитний (поет пише про його «пластування», «завовтуження»), від того тільки посилюється внутрішній драматизм – одна з визначальних рис його поезій.

Активне оперування абстракціями помітним чином зумовлює і смисловий (про це йшлося), і стильовий малюнок поезій, і їхню домінуючу тональність. Стильова палітра Софійєнкових творів напрочуд багата і розмаїта. У класично версифікованих поезіях досить легко вловлюється неоромантична барва, нерідко поет вдається до символічної мови. У цілій низці творів очевидна експресіоністична напруга, особливо у віршах «космічної», «глобалізованої» семантики чи і в тих, де апокаліптичний руйнівний хаос вривається в національне, особистісне ество людини. Для багатьох же «верлібрових» віршів характерний сюрреалізм із його потоком свідомості, «безформений» і «позаправильний», із більш чи менш прозорою закодованістю образів, НЕ – або МАЙЖЕ НЕспіввідносний з реальністю. Розкодування таких творів якраз і вимагає активної читацької «співфантазії», базованої на розумінні і сприйнятті таких мистецьких прийомів.

Поезія О. Софійенка майже всуціль – епічна, частково – ліро-епічна, бо навіть у, здавалося б, витончених ліричних строфах чи верлібрах чується епічна глибина, своєрідний плужниківський «антиліризм», зумовлений отим тривожно-трагедійним, екзистенційним відчуттям-баченням

світу. Доволі природно відтак, що тональність Софійєнкової поезії загалом гармонізується з переважно «антиліричним», абстрактно-холоднуватим, стримано-мінорним її ладом. У властивій для поета дилемі «фізик-лірик» тривалий час домінував перший. Але з часом і тут відбулася видима еволюція. У віршах 2000-х років міра емоційності помітно зросла. Митець, який видимо цурався якихось надмірних проявів емоційності, а тим паче – публіцистичності в ранішній своїй творчості, в останнє десятиліття помітно в цьому сенсі змінився: емоційності явно додалося, й ознаки публіцистичності можна виявити в багатьох Софійєнкових творах («Кам'яні жнива», «Дурман», «Місто моє», «Із горл, із вен...», «Не ми» та ін.). Але та «нібито публіцистичність» настільки довершена в художньому сенсі, настільки мистецьки майстерна, що її й можна назвати хіба «нібито публіцистичністю». Наявністю ж у естві ліричного героя Софійєнкових поезій стійкого раціо стимулюється і спраглисть до пізнання, й чітко проявлюваний інтелектуалізм, і парадоксальність бачення світу й «позасвіту», і неспокійна спостережливність – ота сейсмографічна чутливість, і ще багато дечого. Саме з урахуванням такого стану речей сприймається поетова недеklarативна громадянськість, Софійєнків український патріотизм, його вболівання за долю України і світу.

Етичний імператив ліричного героя, безсумнівно, загальнолюдський («Іду від Бога...» – заявляє він в одному з віршів), але національний стрижень у ньому так само безсумнівний, виявляється по-різному, часто – через історіософію, через осягнення долі України від правіків (топоси язичництва, зокрема) і в невідривному світовому контексті (топоси античності та ін.). Такі риси наскрізно пронизують усю творчість О. Софійенка, а в пізніших творах з'являються й нові акценти, серед яких чи не найвиразніший – апелювання до Слова (і в національному, і в універсальному сенсах).

Звертаючи ближче до ключової проблематики цієї студії – сквородинської, зауважимо, що рядом означених вище характеристичних рис поезія О. Софійенка типологічно зближується зі світоглядними рисами Г. Сковороди і рисами його творчості, які знайшли належне осмислення в численних дослідженнях про українського «першорозума» [див.:1]. Додатково зауважимо на ще кількох важливих типологічних паралелях. Уважний у своїй творчості до різних пластів світової культури, в т.ч. української, О. Софійенко чи не найбільше уваги приділив бароковій добі, яка в його творчості резонувала передовсім формальним експериментаторством (візуальна поезія тощо). Відомо ж бо, що й у творчості Г. Сковороди науковці відзначають питомі риси барокової культури й естетики [див., напр.: 6; 7]. Те ж можна казати і про біблійний, духовно-релігійний аспект, який у всій творчості О. Софійенка органічно присутній і відіграє фундаментальні смислові ролі (вірші «Церква»,

«Божиста дорога», «Покрова», «Краса Господня», «Всевидяще око», «Монастир», «Псалом», поема «Апостол волі», низка біблійних епіграфів тощо). Навіть на рівні образного слововживання поет раз-по-раз апелює до аналізованої проблематики, найчастіше послуговуючись семантично місткими, особливо в контекстах інших слів, словами-поняттями раю, пекла, молитви, віри, гріха, духу, свічі... Полісемантичний образ свічі взагалі один із ключових і наскрізних у віршах О. Софієнка, є навіть окремих цикл зоропоезій «Семисвіччя», є десятки строф і рядків, де цей образ постає смислотворчим або одним із таких (паліндромна свіча «Мирорим», вірш «Горить свіча...», рядки «Де райсвіча...», «...нести свічу перед сліпими...», «Над шляхом червона калина Розвогнеє даль, мов свіча...» і под.). До слова, артикулювання певних (улюблених!) образів-понять є одною з рис поетичного світу митця.

Можна думати, що і світоглядно, й особистісно-біографічно Олексій Софієнко вглиблювався у вічні істини, обов'язково вміщуючи в їхніх координатах і свою рідну Вітчизну-Україну. Саме у площинах віри, в розумінні Бога як любові поет шукав і знаходив морально-духовні аргументи гармонійного буття людини й людства, у цих же площинах, вірніше – в їх нерозумному запереченні й неприйнятті, митець бачив причини всіх особистісних і суспільних деструкцій, можливих апокаліптичних наслідків («Перше наближення до Апокаліпсису» та ін.).

Практично наскрізними в усій творчості О. Софієнка постають у різносмыслових інтерпретаціях концепти свобода (у поета частіше – воля: «Освятила нас воля свята...»), серце («У серці зустрілися альфа й омега...» та ін.), часу (див. вище), світу («під небом сповіді стою/На перехресті займищ світу...» та ін.), слова і Слова («В слові соборні цвітут несеса...» та ін.), віку, дороги, саду, в котрих теж так чи інакше відлунюють нотки сквородинської творчості й мудрості.

Але найбезпосередніше, звісно, заявлена заголовком статті тема знаходить реалізацію у творах О.Софієнка, де постає образ видатного українського поета-мислителя. Їх у доробку сучасного поета більше десяти – «Скворода», «Щастя», «Істина», «Неопалима купина», «Сотвори себе» та ін., поема «Апостол волі». У посмертно виданій книзі О. Софієнка ранішою волею автора вони укладені в один цикл – «Син Сонця». Зрештою, сквородинські ремінісценції чи інтертексти, вловлювані в багатьох «вільнолюбних» Софієнкових поезіях, теж промовляють про глибокі симпатії сучасного поета до надчасового поета-мислителя. Сквородинські вірші Софієнка розмаїті формою та семантикою: є класично римовані, є написані вільною формою. Є цілком присвячені образів Сквороди, а є своєрідні «вірші-тлумачення» певних сквородинських мудростей, заявлених заголовком чи епіграфом. Звісно, найпотужніше звучить Софієнкове сквородинолюбство в поемі «Апостол волі».

Зазвичай О. Софієнко не датував час написання своїх творів, хіба за рідкісним винятком. А під машинописним текстом згаданої поеми стоять конкретні числа – 1-12 вересня 1994 року. Такий відносно короткий термін свідчить, що цей твір був написаний «на одному диханні» й вочевидь не без «прив'язки» до іншої дати: 9 листопада 1994 року виповнювалося 200 років із дня смерті Сквороди. Хоча, судячи зі змістових глибин і вартостей поеми, її написання було замислене значно раніше і ґрунтовно готувалося. Цілком можливо, що поема «Апостол волі» була в доробку О. Софієнка першим твором цієї тематики, бо в перших трьох його збірках творів цієї тематики немає, а отже, інші сквородинські тексти поета «проростали із зерен» «Апостола волі».

З машинописного тексту поеми (з домашнього архіву О. Софієнка, над яким працював автор цієї студії) видно, що вона в чомусь не завершена, помітні кілька правок окремих рядків чи строф, написаних олівцем чи ручкою. Певно, не випадково О. Софієнко так і не вмістив її в пізніших збірках – «Тerra inkognita» (1996) і «Воскресіння» (2006). Але і в наявному варіанті поема «Апостол волі» справляє достатньо сильне й цілісне враження, концентруючи в собі широке коле дум, почуттів, вагань, віри і зневіри, болів і радостей митця-автора, переданих через осмислення ключового аспекту сквородинського відчуття світу в собі й себе у світі – свободи (волі). Автор присвятив поему «Світлій пам'яті геніального любомудра Григорія Сквороди».

За структурою поема сформована з трьох розділів – «Пекло волі», «Безсмертя волі», «Син Сонця», кожен із яких версифікаційно різномірний, і, треба сказати, версифікація – верліброва чи класична – теж виконує в семантиці тексту свою функціональну роль.

Ліричний герой у поемі, треба розуміти, – сам Григорій Скворода, який вдумливо споглядає світ (СВІТ) і задумується над його сутнісними рисами, над його рухом: «Мій чолобитний, Божий мій світе, / КАМО ГРЯДЕШИ?» [5, с. 136]. Утім, ліричний герой апелює у своєрідній інтродукції не тільки до світу, а й до «мирного вар'ята», і до «долі стражденної», тобто цілком конкретизує адресатів свого рефренового запитання – камо грядеши? Куди йдемо? Власне, це запитання визначає подальше розгортання картин поеми.

Перша картина, яка постає перед очі ліричного героя, тобто Сквороди, – «зрячий хаос» із його «пустелями сліз», «руїнами часу», «уламками спазм перезолілих», це «мандри духу ірреальні/до зір/жебрацько скрижаліють/у лабіринтах самоти...» [5, с. 137]. Тут «зрячий хаос» – такий собі калейдоскоп роз'єднаних картинок, руйнівних у своїй суті, «мінусових», трагічних у семантиці й тональності, не злютованих якоюсь добротворною енергією. Цю «хаотичну» візію О. Софієнко і творить вільною формою вірша, не скутою класичною (гармонійною?!) версифікацією. Повторений у тексті двічі «зрячий хаос» – він і постає «пеклом волі», де воля нібито і є,

але вона деструктивна, анархічна Серед хаосу перед Сковородою (певно, і всякою людиною) постає проблема:

Як Бога у собі знайти
коли в крутих печерах серця
розверзлось пекло –
ПЕКЛО ВОЛІ
в яким і Всесвіт утопа [5, с. 138]

Перед картиною такого «хаосу» певний час зупиняється й «незібраний» у думках герой – Сковорода, ще не певний у своїх силах і можливостях, у пізнанні самого себе.

То хто ти є
Сковородо
В цім ненаситнім
ПЕКЛІ ВОЛІ
людина-раб
чи мудрий звір
що грані розгриза потворні?
[5, с. 138].

На шляху самопізнання у Сковороди з'являються й думки не без «єресі» («а може ти і є той Бог...»), а також усвідомлення, «як же важко / ходити Богом між людьми / нести свічу перед сліпими / і бити в дзвони для глухих» заради того, щоб «своє життя возносити / на Хрест Любові». За поемою, ось це відкриття героєм-Сковородою Хреста Любові як істинної цінності, котра спроможна вивести з «пекла волі» до світу гармонійного, озброює його відповідною вірою, дає твердь під ногами, аби протистояти руйнівним віянням «хаосу». О. Софієнко цю частину розділу, власне, мотивоване звертання героя-Сковороди до істинного Бога, творить досконалим класичним метром, який уже сам собою, своєю гармонійною формою, суголосний до усвідомлень і почувань ліричного героя.

То хто ти є
Сковородо
В цім ненаситнім
ПЕКЛІ ВОЛІ
людина-раб
чи мудрий звір
що грані розгриза потворні?
[5, с. 138].

У цьому ж молитовному монолозі героя-Сковороди постають неперебутні духовні цінності як переможна альтернатива щодо «хаосу», «пекла волі» та «ідолів зла», вони утверджують мудреця в їх силі та істинності.

Життя мертвіє без ковтка свободи.
Де сходить воля, там життя світа.
Де зріє щастя, там добро й любов
Єдиночасно злиті і сповиті.
Всевишній Боже, у твоїй молитві
Сто раз розпнуся і воскресну знову [5, с. 142].

У контексті розмислів про хаос і гармонію, пекло волі й безмежжя волі О.Софієнко достатньо органічно вклинює відомі афористичні судження чи

ідеї Сковороди про природовідповідність, про «потрібне – не трудне, а трудне – непотрібне» тощо, семантично збагачуючи поему та втілений у ній образ головного героя.

У другому розділі поеми – «Безмежжя волі» – спостерігаємо загальну гармонійнішу картину світу очима героя-Сковороди (тут вона постає в таких, скажімо, образах, як «музика сфер», «златоусте первослово» і под.), та й сам він уже певен свого «я», своїх сутнісних позицій, зрештою, свого призначення. У цій частині твору вичитусмо таку собі відповідь на цитоване з першого розділу питання – «то хто ти є Сковорода...» – як пізнання самого себе:

це я тебе гортаю-перегортаю
воле моя жайворонна
не Бог
не раб
і не звір

а прабіль твій знедомлений
Григорій Сковорода
несу у собі
Бога небесного
Крізь геєнну земних гріхів [5, с. 145].

Сковорода постає в поемі таким, що, споглядаючи світ, вдумуючись у смисли й рух життя, він і сам зростає духовно й інтелектуально, щось переосмислює, а щось переоцінює. Герой-Сковорода про себе: «переорюю пустелі свого серця / приорюю нудьгу сльотаву, доорюю сльози і кров» [5, с. 145]. Звісно, згадані словообрази пустелі, нудьги, сліз і крові тут несуть негативовану конотацію, в атмосфері безмежжя волі вони чужорідні, дисгармонійні. У класично версифікованому фіналі другого розділу тим дисгармонійним смислам, котрі «родом» із пекла волі, я-герой протиставляє картину інших смислів, з іншою глибинно-образною, символічною семантикою.

Під сонячним зором.
В закутинах долі.
Де просторінь гріє.
Де світ, мов ковчег.
Куди ви рветесь, думки мої голі?
Куди, моє слово, рахманно течеш?
Крізь муки принук. Під веселки розкуті,
Всевишніє мандрів сакральна плавба.
Розкрилась душа на земнім перепутті
І жне оп'яніло небесні хліба
[5, 146].

У третьому розділі – «Син Сонця» – бачимо вже мандрівця-мудреця Сковороду, певного сили своїх переконань, зокрема і в царині безцінної свободи. Власне, цей розділ і розпочинається епіграфом «від Сковороди»: «Духовна ж людина є вільною. У височінь, в глибину, в широчінь літає безмежно» [5, с. 147]. Із цього розділу аж надто прагнеться цитувати ледь не кожну строфу, хай і написану верлібром, але ця вільна форма ніби теж сама собою презентує «безмежжя волі». А ще практично в кожній зі строф О. Софієнко дуже майстерно, образно та за відчутним «позитивно-сонячним» ліризмом обіграє якусь із дотичних до

хрестоматійно відомого Сковороди речей: тут і «патериця-журавель», і «флейта-криничка», і «Біблія гебрійська». Причому, кожна з цих знаних речей – не проста річ, а з певною місією на сквородинському шляху. Скажімо, «флейта-криничка / з калиновим голосом на устах / переплива / гори і урвиська бід / на крилах пісень / Його». Трохи бентежить оце написання останнього слова з великої літери. Так воно в розділі постає неодноразово. Знаємо, що таким чином графічно пишуть про Бога, так називають Його. У поемі ж вочевидь О. Софієнко так пише про Григорія Сковороду, підносить його до відповідного статусу. Із погляду богослов'я така типологія, можливо чи й певно, не без «єресі», але ж ми мовимо про літературний текст, автор якого має право на застосування різних творчих прийомів, зокрема й гіперболи...

Оприявнюють Григорія Савича в поемі й відомі сквородинівські топоси «і козацькі Чорнухи <...> і вихрасте дихання Слобожанщини і плач Китаєвої п'юстині і всі Його пустинножителства і вся золота Україна» [5, с. 149]. Маємо звернути увагу на образ «золотої України», котрий у поемі О.Софієнка зримо присутній майже скрізь, частіше уособлений через якийсь сакрально властивий Україні символічний образ. Мовлячи про любомудра Сковороду і здійснені Божим промислом відомі його діяння, О. Софієнко ненав'язливо, але послідовно творить образ Сковороди-українця та водночас мислителя планетарного масштабу.

... заповиваючи зорі
в пелюстках Любові
мандрує Всесвітом
воленька-воля
з очима Григорія СКОВОРОДИ
обрубуючи крильми сонцелезами
корчі поглядів хижих
і мандрують разом з нею
по світах чумацьких
і Біблія гебрійська –
галактика віри живлюща
і патериця-журавель
з горіховим серцем в осерді
і флейта-криничка
з голосом калиновим [5, с. 150].

Такий фінал поеми «Апостол волі», твору доволі складного для сприйняття, але цікавого й оригінального за змістом і формою. Можливо, О.Софієнко не бачив його досконалим, вартим видруку. Можливо, мав намір доопрацювати щось у поемі. Можемо тільки гадати... Можемо думати і про те, що поет завжди пам'ятав про поему з образом Сковороди, бо в подальшій своїй творчості ще неодноразово повертався думкою і словом до Григорія Савича.

Вже в збірці «Terra inkognita» (1996) О. Софієнко вміщує кілька поезій із цим образом, котрий вочевидь був одним із основних смислових орієнтирів для самого сучасного поета, формував його світоглядні й суто житейські позиції. Уміщуючи

на початку збірки низку візуальних «віршів-писанок» під загальною назвою «Сиві спалахи», в першому ж із таких віршів явно про себе О. Софієнко пише:

Іду від Бога і до Бога...
в життя закоханий завжди
вбираю Кобзаря тривоги
і вільний світ Сковороди [5, с. 150].

У вміщеному в цій же збірці вірші «Неопалима купина», де вже сама назва достатньо промовиста – як символ створеного українського світу («О купино неопалима, З вогню твого зачались І Україна, і калина, І обрій, що веде увись...»), одним із символів того ж українського світу постають і слово та образ Сковороди.

І святять вишу землетрусу
Пісень Божественні сади, –
Мов час з безчасся озирнувся
Із поглядом Сковороди [2, с. 41].

У доробку О. Софієнка є кілька віршів, написаних верлібром чи класичним метром («Щастя», «Одкровення часу», «У цьому світі», «Сотвори себе»), до котрих дібрано епіграфами афористичні вислови Сковороди, самі ж тексти вказаних поезій образно втілюють семантику епіграфів-афоризмів, стверджуючи їх універсальність і надчасовість. Скажімо, до вірша «У цьому світі» дібрано епіграфом слова Сковороди «Все минає, але не Бог і не любов». Цю сквородинську тезу О. Софієнко двічі вплітає в текст, додатково акцентуючи на її неперебутності, попри будь-які вихори історії.

І струменять шляхи досвітні
У бунти зболених обнов.
Минає все у цьому світі,
Але не Бог і не любов [5, с. 131].

Мотиви універсальності й неперебутності ідей Сковороди, гуманістичних, базованих зокрема й на духовно-релігійній, християнській основі, відзначаємо й у досконало римованих віршах «Сковорода» й «Істина»: «Йде у віки Григорій Савич, Встає за ним віків луна...» [5, с. 124]. Вичитуємо тут й інші слова-маркери, хрестоматійно відомі в нерозривній сув'язі з образом Сковороди – волі, мандрів, світу, істини... Так само, як і в більшості «сковородинських» поезій О. Софієнка, відлунюють у названих віршах і слова-маркери національного, українського звучання, такі ж питомо органічні і для долі-творчості Григорія Савича, і для долі-творчості сучасного українського поета, для якого постать Сковороди стала одним із життєвих орієнтирів.

Висновки. Отже, констатуємо, що сквородинська тема й сам образ Григорія Сковороди у творчості Олександра Софієнка знайшли цікаве й достатньо оригінальне втілення і в сенсі змістовому, і в сенсі формальному. Доволі об'ємна й багата смислами сквородіана О.Софієнка і надалі може бути об'єктом різновекторних досліджень, зокрема в порівняльній типології, з позицій релігієзнавства тощо. Скажімо, в контекстах інших сквородинських

студій згаданих у працях Л.Ушкалова [7], чи Д. Чижевського [8, 9], або ж Вал. Шевчука [10].

1. Два століття сквородіани: бібліографічний довідник. Укл. Л. Ушкалов та ін. Харків: Акта, 2002. 528 с.
2. Переяславські Сквородинівські студії. Спецвипуск: *Поетичний славень*. Переяслав-Хмельницький, Ніжин, 2018. 496 с.
3. Софієнко О. Голодне коріння. *Поезії*. Київ: «Український письменник», 1994. 47 с.
4. Софієнко О. *Terra inkognita*. Поезії. Черкаси: «Сіач», 1996. 120 с.
5. Софієнко О. Співуча кров. Укл., ред. і автор передмови В. Поліщук. Черкаси: Вертикаль, 2013. 316 с.
6. Ушкалов Л. В. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сквороду. Харків: Акта, 2001. 221 с.
7. Ушкалов Л. Триптих про українськість Сквороди. *Верховина: Збірник праць на пошану професора О. Мишанича*. Дрогобич: Коло, 2003. с. 335–350.
8. Чижевський Д. Рештки підручника поетики Сквороди: Скворода як реформатор віршування. *Нарис з історії української літератури*. Мюнхен, 1994. с. 155–165.
9. Чижевський Д. Українське літературне бароко. Вибрані праці з давньої літератури. Київ: Обереги, 2003. 576 с.
10. Шевчук В. Ідея простоти в елітарному світогляді Григорія Сквороди. *Україна: Наука і культура*. 1993. № 26–27. с. 86–93.

References

1. *Dva stolittia skovorodiany: bibliohrafyni dovidnyk* [Two centuries of Skovoroda studies: bibliographical guide]. (2008). ukl. L. Ushkalov ta in. Kharkiv: Akta. 528 p. (in Ukrainian).

2. *Pereiaslavski Skovorodynivski studii. Spetsvypusk: Poetychnyi slaven* [Pereiaslav Skovoroda studies]. (2018). Pereiaslav-Khmelnitskyi, Nizhyn. 496 p. (in Ukrainian).
3. Sofiienko O. (1994). *Holodne korinnia. Poezii* [Hungry Root]. Kyiv: «Ukrainskyi pysmennyk». 47 p. (in Ukrainian).
4. Sofiienko O. (1996). *Terra inkognita. Poezii* [Terra Incognita]. Cherkasy: «Siiach». 120 p. (in Ukrainian).
5. Sofiienko O. (2013). *Spivucha krov* [Singing Blood]. Cherkasy: Vertykal. 316 p. (in Ukrainian).
6. Ushkalov L.V. (2001). *Ukrainske barokove bohomyslennia. Sim etiudiv pro Hryhoriia Skovorodu* [Ukrainian Baroque theology. Seven etudes about Hryhoriy Skovoroda]. Kharkiv: Akta. 221 p. (in Ukrainian).
7. Ushkalov L. (2003). *Tryptykh pro ukrainskist Skovorody* [Triptych about Skovoroda's Ukrainianness]. Verkhovyna: Zbirnyk prats na poshanu profesora O. Myshanycha. Drohobych: Kolo. Pp. 335–350 (in Ukrainian).
8. Chyzhevskiy D. (1994). *Reshtky pidruchnyka poetyky Skovorody: Skovoroda yak reformator virshuvannia* [Remains of Skovoroda's poetics textbook: Skovoroda as a reformer of poetry]. Narys z istorii ukrainskoi literatury. Miunkhen. Pp. 155–165 (in Ukrainian).
9. Chyzhevskiy D. (2003). *Ukrainske literaturne baroko. Vybrani pratsi z davnoi literatury* [The Ukrainian literary Baroque. Selected works on Ancient Literature]. Kyiv: Oberehy. 576 p. (in Ukrainian).
10. Shevchuk V. (1993). *Ideia prostoty v elitarnomu svitohliadi Hryhoriia Skovorody* [The idea of simplicity in the elitist worldview of Hryhoriy Skovoroda]. Ukraina: Nauka i kultura. № 26–27. Pp. 86–93 (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.6>
УДК 003.6:101.9:316:004.89

Юлія СТРЕБКОВА

кандидат філософських наук, доцент,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID: 0000-0001-9941-0330
Email: strebkova@i.ua

Ірина КРАВЧЕНКО

старший викладач
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID: 0000-0002-2582-444X
Email: kpi.fsp.kia@gmail.com

МАНДРІВНА ФІЛОСОФІЯ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ У ВІДОБРАЖЕННІ НЕЙРОМЕРЕЖ

Анотація. Григорій Сковорода є найбільш яскравою постаттю в історії української філософії. Докладно опрацьованими є також його роботи. У статті обґрунтовується актуальність подальших досліджень образу та творчості філософа, їх важливість для іміджу сучасного українознавства. Відзначено, що новий погляд на соціальну реальність ХХІ століття неможливий без урахування розвитку цифрових технологій.

Взаємодія учасників сучасного Інтернету виходить за рамки вдосконаленої комунікації. Застосування нейромереж для соціально-філософських досліджень візуальної культури є новим етапом розвитку методів візуального дослідження. У роботі ми намагались поєднати теорії візуального аналізу з емпіричним соціально-філософським дослідженням. Зроблено висновок, що застосування нейромережі має неабиякий евристичний потенціал, доповнює, посилює та збагачує наукову аналітику з проблем сковородинознавства.

Хрестоматійне вчення Григорія Сковороди про три світи надихнуло нас на дослідження світу текстів, світу образів і світу символів. У дослідженні аналізувалися авторські тексти сковородіани українською мовою. Акцент робився на доступності і поширеності у мережі повнотекстових робіт. Проаналізовано ключові слова та концепти у наукових роботах українських дослідників різних галузей знань.

Світ символів, що утворюють сакралізований простір сучасної культури, опрацьовувався за допомогою пошукової системи зображень Google. У роботі досліджено яким чином відображаються загальні риси біографії та особистості філософа і письменника, а також філософська та літературна спадщини мислителя у символічному світі. У теоріях символізму Григорія Сковороди ми спиралися на розробки Д. Чижевського, М. Рика та Л. Федорчук.

Світ образів досліджувався за допомогою генерування зображень за запитами у нейромережі Midjourney. Зроблено висновок, що звернення до нейромережі виводить дослідження художніх образів Григорія Сковороди за межі естетики та філософії мистецтва у буття «живої української філософії». Проводячи інтерпретативний аналіз згенерованих нейромережею зображень, авторки стикаються з питанням: а чи є згенероване зображення новим джерелом первинної інформації для аналізу? Дана стаття описує пошук відповіді на це питання.

Ключові слова: мандрівна філософія, нейромережі, Григорій Сковорода, аналіз та синтез візуальних матеріалів, семантичний аналіз, цифрове мистецтво, семіотика.

Julia STREBKOVA

Ph.D. in philosophy, Associate Professor,
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

Iryna KRAVCHENKO

Senior Lecturer
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

TREVELLING PHILOSOPHY OF HRYHORIY SKOVORODA IN THE REFLECTIONS OF NEURAL NETWORKS

Abstract. Hryhorii Skovoroda is the most prominent figure in the history of Ukrainian philosophy. His works also had been elaborated in detail. The article substantiates the relevance of further studies of the image and creativity of the philosopher, their importance for the image of modern Ukrainian studies. The author stated that a new look at the social reality of the 21st century is impossible without taking into account the development of digital technologies.

The interaction of the participants of the modern Internet goes beyond the scope of improved communication. The use of neural networks for socio-philosophical studies of visual culture is a new stage in the development of visual research methods. In the article, we had been tried to combine the theories of visual analysis with empirical socio-philosophical research. It was concluded that the use of a neural network has a considerable heuristic potential, complements, strengthens and enriches scientific analytics on the problems of Skovorodology.

The textbook doctrine of Hryhorii Skovoroda about the three worlds inspired us to explore the world of texts, the world of images, and the world of symbols. H. Skovoroda's author's texts named skovorodians in Ukrainian language had been analyzed in the study. Emphasis was placed on the availability and distribution of full-text works in the Internet network. Key words and concepts in the scientific works of Ukrainian researchers in various fields of knowledge were analyzed.

The world of symbols that make up the sacralized space of the culture of the modern world had been processed with the help of the Google image search engine. The work examines how the general features of the biography and personality of the philosopher and writer, as well as the philosophical and literary heritage of the thinker, are reflected in the symbolic world. In the theories of symbolism of H. S. Skovoroda, we relied on the developments of D. Chyzhevsky, T. Lutoy, M. Ryk.

The world of images had been explored using the Midjourney neural network query generation. It was concluded that addressing to the neural network leads the research of Hryhorii Skovoroda's artistic images beyond the boundaries of aesthetics and philosophy of arts into the existence of "living Ukrainian philosophy". Carrying out an interpretive analysis of images generated by a neural network, the authors are faced with the question: is the generated image a new source of primary information for analysis? This article describes the search for an answer to this question.

Keywords: traveling philosophy, neural networks, Hryhorii Skovoroda, analysis and synthesis of visual materials, semantic analysis, digital art, semiotics.

Постановка проблеми. Григорій Сковорода – мабуть найпопулярніший автор у історії української філософії. Ім'ям Сковороди названо малу планету за № 2431, яку українські астрономи відкрили у 1982 році. Дослідницький інтерес до спадщини мандрівного філософа не втрачено до наших днів, що є свідченням важливості постаті мислителя для сучасного українознавства. У Кременчуці 2019 року проходила, пов'язана з філософією Григорія Сковороди, всеукраїнська виставка-трієнале «Мандрівна філософія». Експонувались твори живопису, графіки, скульптури та декоративно-прикладного мистецтва понад ста авторів з України, Німеччини, Франції, Швейцарії та Індії. Такі події є важливими для іміджу нашої країни.

Для гуманітарного знання ХХ ст. загалом характерний «візуальний поворот» (visual turn): на передній фланг виходять дослідження впливу різноманітних знаково-символічних форм на розвиток культури. У соціально-гуманітарних дослідженнях минулого століття з'явилися числені роботи з візуальної антропології та візуальної соціології. З появою Інтернет технологій науковці отримали можливість миттєвого поширення своїх здобутків на світовий академічний загал. Прикладом тому є сайт міжнародної асоціації візуальної соціології – академічно орієнтованої професійної організації, яка займається візуальним вивченням суспільства, культури та соціальних відносин.

На сьогодні гуманітарна наука нерозривно пов'язана з цифровою трансформацією сучасного суспільства. Неологізм «діджиталізація», що є транслітерацією англійського digitalization, у 2019 році став словом року в Україні за версією он-лайн словника сучасної української мови та сленгу «Мислово» [9]. Вітчизняний філософ Тарас Лютий звернув увагу, що стаття «Григорій Сковорода» у Вікіпедії подана більш ніж двадцятьма мовами, а «руський мир» не полишає спроб зобразити українськість Сковороди принципово вторинною [5]. Зауважимо, що інформація, яка йде у широкий загал, не завжди спрямована на позитивне сприйняття України у глобалізованому мережевому просторі. Негативні явища, пов'язані із генеруванням зображень за допомогою алгоритмів машинного навчання та штучного інтелекту, зокрема дипфейки [7], стали частиною інформаційно-психологічних операцій у війні проти нашої країни.

Огляд публікацій. Спадщина українського мандрівного філософа аналізувалась у публікаціях багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців різного напрямку досліджень. До їх числа входять філософи, релігієзнавці, історики, філологи та багато ін.

У мережі Інтернет є розлогі бібліографічні показники з роботами науковців про образи та символи у творчості Григорія Сковороди [1; 2]. Проте, представленість і поширення візуальної інформації

про видатного українського мислителя за допомогою нейромереж у них не аналізувалась. Тож, **мета нашої роботи:** з'ясувати, як відображені загальні риси біографії та особистості філософа і письменника, а також філософська та літературна спадщина мислителя у символічному світі нейромереж.

Україномовний сектор мережі Інтернет містить повнотекстовий доступ до великої кількості наукових праць із результатами досліджень духовної спадщини Г. Сковороди. Значну кількість матеріалів зібрано в Центрі Сковородинознавства Університету Григорія Сковороди у Переяславі. Сковородинознавство розглядається як галузь гуманітарних досліджень, що включає філософсько-світоглядний аналіз творчості українського мислителя в контексті розвитку української і світової культури.

Публікації з розглядом праць Григорія Сковороди мають релігієзнавці, теологи, психологи, культурологи тощо. Численими є роботи історико-філософського сквородознавства: Д. Багалій, В. Бойко, В. Горський, Г. Данилевський, Л. Махновець, О. Мишанич, І. Мірчук, А. Ніженець, Д. Оляничин, Ф. Поліщук, П. Попов, М. Редько, О. Сінченко, І. Табачников, Д. Чижевський, В. Шаян та інші.

Важливими для нашого дослідження є дисертаційні роботи українських науковців: Т. Грибков (Німецька містика і Григорій Сковорода у європейській ірраціоналістичній традиції); М. Рик (Символізм у творчості Г. Сковороди: релігієзнавчий аналіз); Г. Паласюк (Ідеї стоїчної філософії у вченні Григорія Сковороди); Л. Федорчук (Український фольклор як фактор національного самовираження Григорія Сковороди); А. Мудрик (Концепція "сродної" праці Г. Сковороди: соціально-філософський аналіз) та ін..

Найбільш опрацьованим є релігійно-містичний символізм філософа та письменника: П. Білоус, Є. Глива, Л. Гореліков, Л. Довга, П. Кретов, Д. Руденко, М. Кашуба, Р. Піч, І. Степура, Л. Ушкалов, Л. Федорчук та ін. Символізм згенерованих образів нейромереж у роботах цих авторів не досліджувався. Разом з тим, більшість науковців відзначають, що міждисциплінарний характер дослідження феномена символізму потребує застосування методологічних принципів системності, діалектики, абстрагування, синхронічності, а отже потребує соціально-філософського осмислення творчої спадщини Сковороди у контексті інформаційного вибуху.

Виклад основного матеріалу. Цифрова трансформація торкнулась найбільш консервативних сфер життя. Не стали винятком релігія, філософія, академічні дослідження. Відмітимо важливе явище: з розвитком мережових комунікацій спостерігається певне відродження філософських діалогів у новій формі – чати та канали на популярних інформаційних ресурсах, тематичні та авторські колонки, блоги тощо.

Сайти з матеріалами української філософської публіцистики включають навіть діаметрально протилежні погляди і позиції авторів стосовно постаті та образу «українського Сократа». Такі діалоги можна розглядати як певне наслідування взірця філософування. Д. Чижевський відзначає той «дивовижний факт, що в творах Григорія Сковороди дійсно часто-густо зустрічаємо протилежні твердження про одне й те саме» [14, с. 30].

Власне саме поширення інформації значною мірою визначає характер сучасних соціальних взаємодій. З цієї причини, для аналізу текстів, ми звертались виключно до мережових інформаційних джерел Інтернету. Зокрема, до електронних видань чи оцифрованих текстів, які містяться у відкритому доступі: наукових статей, словників, довідників та енциклопедій. Нами аналізувалися авторські тексти українською мовою. Найперше цікавили публікації у наукових періодичних виданнях, що стосувалися образу Г. Сковороди. Неосяжна кількість цих публікацій та їх дисциплінарна строкатість підтверджує думку Т. Лютого про тексти сквородіани: «можна оцінювати не саму постать, а здебільшого прагнення компенсувати в ній те, чого в нашій культурі хотілося б досягти» [4].

Запити користувачів до пошукових мереж по Г. Сковороді, на нашу думку, також формуються за цим принципом і відповідно їх дослідження обертаються довкола вже сформованих концептів.

Інтернетика – напрям досліджень, що акумулював у собі розмаїття теорій, доктрин, суджень і концепцій із різних галузей знань. Більшість науковців поділяють думку про те, що Інтернет мережа переходить від текстів до образів. У основі сучасного Інтернету лежить взаємодія учасників на принципах нейрокомунікації, що отримала назву WEB 4.0, але у перспективі до 2030 року може еволюціонувати до «семантичної павутини» – WEB 5.0 [6, с. 81]. Традиційні форми і техніки візуальної творчості перетворюються, змінюються і розвиваються, а отже потребують семантичного (знакового) прочитання і розуміння.

М. Рик зазначає «Характерною рисою формування сучасної парадигми світосприйняття є зростання інтересу до проблеми символізму. У процесі розвитку філософської думки символи виступають одночасно як засіб і результат інтелектуальної діяльності особистості. Образно-символічне осягнення світу пронизує всю історію людського існування» [8, с. 11]. Отже, для дослідження образів Г. Сковороди є важливою іконографія філософа, його впізнаваність і поширеність зображень. Адже «сутність символу – єдність протилежностей: змінності і постійності, форми і змісту, тотожного і різного, одиничного і загального, динаміки і статичності, конкретного і абстрактного, кінцевого і безкінечного» [13, с. 21]. На пошук зображень у Google за запитом «Григорій Сковорода» видається: на першому місці за кількістю

– портрети філософа, на другому – книги, на третьому – філософський фонтан «нерівна рівність».

Поширення інформації передбачає поєднання феноменів соцмереж та нейромереж. Не є винятком і система штучного інтелекту Youtube, що пропонує підбір рекомендованих для перегляду відео. Без реєстрації, персональних налаштувань і облікового запису за запитом «філософія Григорій Сковорода», на момент проведення нашого дослідження, першими рекомендуються різної тривалості ролики із лекціями О. Кулика. Поступаються за релевантністю, але переважають за кількістю переглядів відео «Григорій Сковорода – філософ Духу і Серця» І. Фаріон. Цікаво, що значно давніше відео цього каналу (5 років тому), яке набрало понад 40 тисяч переглядів, на заставці містить зображення купюри у 500 гривень. На цих банкнотах 3-5 покоління розміщено портрет філософа та зображення фонтану «Нерівна рівність» – авторського малюнку Г. Сковороди до твору «Ознаки деяких спорідненостей» з Діалогу «Розмова, названа Алфавіт, або Буквар миру».

Ютуб (Youtube) пропонує велику кількість відео містично-релігійного змісту та поглядів. Першим відео у форматі лекцій пропонується: С. Тарасенко «Григорій Сковорода: містицизм. Про християнські, буддистські, даоські, суфійські ознаки в творчості». Загалом, аналіз тематичних відео на Youtube підтверджує думку, висловлену Л. Федорчук: «При всьому розмаїтті поглядів на філософію Г. Сковороди, абсолютна більшість вчених єдині у визначенні символізму як типу мислення українського філософа XVIII ст. Мова Сковороди однозначно є мовою образів і символів» [13, с. 4].

Нейронні мережі – актуальний напрямок у розробці систем штучного інтелекту, що пройшов шлях від аналізу роботи вищої нервової діяльності тварин до синтезу людських бажань; від простих розрахунків та пошуку до генерування образів. Нині особливою популярністю користуються запити до нейромереж по створенню фентезійних образів ігрових світів. Нашу увагу привернули нейромережі, що здатні генерувати образи на основі алгоритмів пошуку та аналізу зображень: DALL-E-2, Stable Diffusion, Midjourney. Остання з них забезпечує швидкий (без очікування фітбека від розробників) доступ до пошуку та перегляду раніше згенерованих зображень. Окрім того, Midjourney зарекомендувала себе як доступний інформаційний проект, що дає новим зареєстрованим користувачам 25 безкоштовних запитів через Discord-канал. Запити, як правило, подаються англійською мовою.

Не простим завданням було сформувати самі запити англійською, адже усталені терміни «сродна праця» і «кордоцентричність», що входять до більшості українських підручників із філософії, досі виступають предметом дискусій у перекладачів світової гуманітаристики. Фахові Інтернет-спільноти відзначають широту цих понять: «Термін Григорія Сковороди, який одночасно означає і працю за

природними здібностями, і шлях духовного збагачення, і місце людини в суспільстві, і внутрішню гармонію. Як передати англійською такий широкий термін?» [3].

Створення візуального документа – це творчий процес, результат якого значною мірою залежить від формування запиту. Запити до нейромережі умовно можна поділити на короткі та розширені. На нашу думку, короткі більш придатні для генерування образів історичних персон та абстрактних понять, розширені – для уявлень про концепції та підходи. На основі аналізу текстів словників та електронних енциклопедій нами був сформований короткий запит українською: «Григорій Сковорода. Український мандрівний філософ XVIII століття». Зазвичай у кінці запиту дописують формат та стиль зображення: digital art, живопис, графіка, аніме, скульптура тощо. Зауважимо, що на час написання статті, мережа Midjourney вже мала портрет Григорія Сковороди у стилі робіт Модільяні за запитом «Hrygory Skovoroda, Modigliani portrait» та зображення з елементами Київської Русі.

Для другого запиту були відібрані асоційовані з Григорієм Сковородою зображення. Попередній аналіз зображень, знайдених за алгоритмами Google, підтверджує дослідження сквородинців. У роботі Д. Чижевського «Філософія Г.С. Сковороди» знаходимо важливість образу фонтану: «Вся суміш творинь тече з божеського джерела». «Бог подібний до фонтану...» [14, с. 112].

Для формування розширеного запиту проводився аналіз ключових слів до наукових статей та дисертацій українських дослідників спадщини Григорія Сковороди. Було виділено такі словосполучення: «світ ловив мене та не спіймав»; «вчення про три світи»; «про дві природи», «про нерівну рівність»; «сродна праця»; «зовнішня та внутрішня людина»; «філософія щастя»;

«кордоцентричність». Іноді ми уточнювали запити: «три світи: мікрокосм, макрокосмос та світ символів», «серце – корінь життя, домівка вогню і любові» та ін. Згенеровані нейромережею об'єкти розглядалися нами як культурні артефакти, що сприяло розкриттю додаткового, прихованого змісту. Отримані зображення є зафіксованим уявленням сучасників про постать Григорія Сковороди та його творчість. Фактично це і є «сковородинівська модель світу в контексті народного світобачення» [12, с. 66].

Оскільки книга також була асоційованим із Григорієм Сковородою зображенням, декілька запитів ми зробили у форматі екслібрису (Ex-libris). Отримані зображення книг містили впізнавані елементи із екранізації романів Джоан Роулінг (серії «Гаррі Поттер») та світів Террі Пратчетта. Навіть побіжний аналіз цих зображень приводить до висновку про важливість бестіарної символіки та казкових мотивів і сюжетів у творчій спадщині Г. Сковороди, що були докладно опрацьовані у дослідженнях Л. Федорчук [10; 12; 11; 13].

У цифровому мистецтві дуже умовно можна виділити категорії: живопис і графіка; скульптура та архітектура і монументальне мистецтво; кіно; фотографія; мультиплікація, зокрема аніме та світ комп'ютерних ігор. Створення образів у двох останніх форматах є найбільш затребуваними запитом мережі Midjourney. Складні зображення, згенеровані за розширеними запитом, що були подібні до фотографій, ми аналізували, спираючись на дисертаційну працю М. Рика, який розробив релігієзнавчу модель структурних рівнів функціонування релігійного символізму у творчості Г. Сковороди [8, с. 16–17]. Ми адаптували дану методикку для аналізу символів, які виходять за межі релігійного бачення світу. Виділено такі рівні: космологічний (вчення про «дві природи» та «три світи», які становлять ідейно-теоретичне підґрунтя символічного світорозуміння); антропологічний (ґрунтується на гуманістичних поглядах Г. Сковороди про людину як мікросвіт); гносеологічний (розкривається у концепції про самопізнання людини); онтологічний (аргументується в системі розгортання багатоаспектної символіки буття); аксіологічний (конкретизується у контексті ціннісного пізнання, за допомогою якого людина може досягти максимального щастя та повної гармонії з цілим світом).

За багатьма запитом на зображеннях були скульптурні елементи та пам'ятники: погруддя та фігури «на повний зріст». У цьому зв'язку є важливим, що україномовна Вікіпедія наводить різні зображення Г. Сковороди у понад двох десятках монументальної та виставкової скульптури.

Отримані нами зображення містили певні заковдані поняття: освіти (мантія, конфедератка), філософії (східні мотиви, ієрогліфи), стихії (вогнь, вода) та ін. В цілому отримані образи відповідають переліку Л. Федорчук, яка класифікує їх за предметним значенням, виділяючи такі групи: 1) бестіарні, 2)

рослинні, 3) символи "неживої" природи, 4) предмети людської діяльності, 5) образи-символи на позначення органів та частин людського тіла [13, с. 11].

Комп'ютерне нейротворення стирає межі між репрезентацією та абстракцією. У цьому контексті цікавим є зображення книги за розширеним запитом, що містив концепт «кордоцентризм».

Р. Барт вирізняв три типи активного суб'єкта у процесі фотографування: той, хто фотографує (Operator), той, кого фотографують (Spectrum), і той, хто розглядає фото (Spectator) [16]. На нашу думку, у синтезі нейромережі відбувається свого роду діалектичне зняття цієї триади.

Висновки та пропозиції. Нові цифрові засоби на основі штучного інтелекту для аналізу візуальної інформації не лише полегшують її обробку та поширення, а й створюють культурні артефакти. Візуальні артефакти (у філософському розумінні) не можуть існувати окремо від соціального контексту. Нейромережа фіксує кардинальне розширення сфери візуального в самій структурі суспільного життя. Загалом можна стверджувати, що комп'ютерні мережі є частиною архітектоники сучасного світу. Своєю чергою, нейромережі є феноменом специфічного онтологічного бачення світу та нашого місця в ньому. У цифровому світі будь-який об'єкт щосекунди постає новим, набуває нескінченної кількості форм. Тож, нейромережі водночас фіксують і відтворюють діалектику суспільного розвитку. Цифровізація та раціоналізація соціального життя видозмінила, але не позбавила суспільство запитів на філософські пошуки. Свідченням тому є відображення постаті Г. Сковороди та його інтелектуальної спадщини в україномовному сегменті Інтернету. Саме по собі застосування нейромережі виводить дослідження художніх образів Григорія Сковороди за межі естетики та філософії мистецтв у

буття «живої української філософії». Тож, подальші звернення дослідників соціо-гуманітарного напрямку до можливостей нейромереж є перспективним розширенням наукових горизонтів.

1. Григорій Сковорода: філософія життя і творчості «українського Сократа» : наук.-допом. бібліогр. покажч. / уклад. Т. І. Неудачина, відп. ред. О. Г. Коробкіна; Харків. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, наук. б-ка. Харків : ХНПУ, 2019. 128 с.
2. Два століття сковородіани: бібліографічний довідник / укладачі: Леонід Ушкалов, Сергій Вакуленко, Алла Євтушенко; загальний нагляд та наукова редакція Леоніда Ушкалов; Харків: Акта, 2002. 528 с.
3. Інтернет-спільнота перекладачів та робочий простір для професіоналів, що працюють з мовами. URL: <https://www.proz.com/kudoz/ukrainian-to-english/philosophy/3031351-%22%D1%81%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%8F%22.html>
4. Лютий Тарас. Нерозчинний елемент. *Український тиждень*. № 20 (704) 2021. Матеріал друкованого видання. URL: <https://tyzhden.ua/Columns/50/251981>
5. Лютий Тарас. Світ ловив його, але не сприймав. URL: <https://litgazeta.com.ua/dopysy/taras-liutyj-svit-lovyv-yoho-ale-ne-sprymav/>
6. Нікітенко В.О. Взаємодія освіти, культури, туризму та їх вплив на розвиток креативного потенціалу особистості в умовах інноваційно-інформаційного суспільств : дис... канд. філос. наук : 09.00.03 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Запоріжжя, 2020. 457 с.
7. Панчук Д. М. Дипфейк. *Велика українська енциклопедія*: веб-сайт. URL: <https://vue.gov.ua/Дипфейк>
8. Рик М.С. Символізм у творчості Г. Сковороди: релігієзнавчий аналіз : дис... канд. філос. наук : 09.00.11 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2019. 196 с.
9. Слово року-2019. URL: <http://myslovo.com/wp-content/uploads/2021/11/%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83-2019.pdf>
10. Федорчук Л.П. Бестіарна символіка у творах Григорія Сковороди та її фольклорно-міфологічні джерела. *Філологічні студії*. Луцьк, 2000. №2. С. 84–91.
11. Федорчук Л.П. До розгадки джерел рослинної символіки у творах Григорія Сковороди. *Наука і сучасність. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. К.: Логос, 2000. Випуск.1. Ч.І. С. 262–266.
12. Федорчук Л.П. Сковородинівська модель світу в контексті народного світобачення. Космічні категорії. *Публіцистика і політика: Збірник наукових праць* / За заг. ред. проф. В.І. Шкляра. К., 2000. С. 66–71.
13. Федорчук Л.П. Український фольклор як фактор національного самовиразу Григорія Сковороди : дис... канд. філол. наук : 10.01.07. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2000. 180 с.
14. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. Харків: Прапор, 2004. 272 с.
15. Чижевський Дмитро. Теорія символів Г.С. Сковороди. *Україна: філософський сладок століть. Хроніка 2000*. К., 2000. Вип. 39–40. С. 58–67.
16. Barthes Roland. LA Chambre Claire: Note Sur LA Photographie (Cahiers du cinéma Gallimard) Paperback. February 21, 1980. 192 p.

References

1. Hryhorii Skovoroda: *Filosofiya zhittya i tvorchosti "ukrains'kogo Sokrata"* ["Ukrainian Socrates". Philosophy of life and work] nauk.-dopom. bibliogr. pokazhch.(2019) /uklad. I.I. Neudachina, vidp. red. O.G. Korobkina; Harkiv, nats. ped. universytet imeni H.S. Skovorody, nauk. biblioteka. Harkiv: HNPU. Pp. 128 (in Ukrainian).
2. *Dva stolittya Skovorodiyany: bibliografichny dovidnik* [Two centuries of Skovorodiana: A Bibliographical Guide] / ukladachi: Leonid Ushkalov, Serhii Vakulenko, Alla levtushenko; zahalnyi nahlyad ta naukova redakciya Leonid Ushkalov (2002). Harkiv: Akta. 528 p. (in Ukrainian).
3. *Internet-spilnota perekladachiv ta robochyi prostir dlia profesionaliv, shcho pratsiuiut z movamy* [Internet community of the translators and workspace for professionals, that work with languages], URL: <https://www.proz.com/kudoz/ukrainian-to-english/philosophy/3031351-%22%D1%81%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%8F%22.html> (in Ukrainian).
4. Liutyi Taras (2021). *Nerozchynnyi element* [Insoluble element]. *Ukrainskyi tyzhden*. № 20 (704). Material drukovanoho vydannia. URL: <https://tyzhden.ua/Columns/50/251981> (in Ukrainian).
5. Liutyi Taras. *Svit lovyv yoho, ale ne sprymav* [The world caught him, but did not perceive]. <https://litgazeta.com.ua/dopysy/taras-liutyj-svit-lovyv-yoho-ale-ne-sprymav/> (in Ukrainian).
6. Nikitenko V. O. (2020). *Vzaiemodiia osvity, kultury, turyzmu ta yikh vplyv na rozvytok kreatyvnoho potentsialu osobystosti v umovakh innovatsiino-informatsiinoho suspilstv* [Interaction of education, culture, tourism and their influence on development of creative potential of the person]: dys... kand. filoz. nauk : 09.00.03 / Zaporizkyi natsionalnyi universytet. Zaporizhzhia. 457 p. (in Ukrainian).
7. Panchuk D. M. *Dypfeik* [Deepfake]. *Velyka ukrainska entsyklopediia*: web-sait. URL: <https://vue.gov.ua/Dypfeik> (in Ukrainian)
8. Ryk M.S. (2019). *Symvolizm u tvorchosti H. Skovorody: relihiieznavchyi analiz* [Symbolism in the works Of H. Skovoroda: The analysis of religious studies]: dys... kand. filoz. nauk : 09.00.11 / Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv. 196 p. (in Ukrainian).

9. *Slovo roku-2019* [The Word of the Year]. URL: <http://myslovo.com/wp-content/uploads/2021/11/%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83-2019.pdf> (in Ukrainian).
10. Fedorchuk L.P. (2000). *Bestiarna symbolika u tvorakh Hryhoriia Skovorody ta yii folkloro-mifolohichni dzherela* [The bestarian symbolism in the works of Hryhorii Skovoroda and its folklore-mythological sources]. *Filolohichni studii*. №2. Lutsk. Pp. 84–91. (in Ukrainian).
11. Fedorchuk L.P. (2000). *Do rozghadky dzherel roslynnoi symboliky u tvorakh Hryhoriia Skovorody* [To unravel plant symbolism source in the works of Hryhorii Skovoroda]. *Nauka i suchasnist. Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova*. Vypusk.1. Ch.I. Pp. 262–266 (in Ukrainian).
12. Fedorchuk L.P. (2000) *Skovorodynivska model svitu v konteksti narodnoho svitobachennia. Kosmichni katehorii* [Skovoroda's model of the world in the context of the folk worldview. Space categories]. *Publitsystyka i polityka: Zbirnyk naukovykh prats*. Pp. 66–71. (in Ukrainian).
13. Fedorchuk L.P. (2000). *Ukrainskyi folklor yak faktor natsionalnoho samovyrazu Hryhoriia Skovorody* [Ukrainian folklore as a factor of Hryhorii Skovoroda national self-expression]: dys... kand. filol. nauk : 10.01.07. / *Kyivskyi natsionalnyi un-t im. Tarasa Shevchenka*. K. 180 p. (in Ukrainian).
14. Chyzhevskiy D. (2004). *Filosofiiia H. S. Skovorody* [The philosophy of Hryhorii Skovoroda]. *Kharkiv: Prapor*. 272 p. (in Ukrainian).
15. Chyzhevskiy Dmytro (2000). *Teoriia symboliv H.S. Skovorody*. [Hryhorii Skovoroda: Theory of symbols]. *Ukraina: filosofskyi spadok stolit. Khronika 2000*. K. Vyp. 39–40. Pp. 58–67 (in Ukrainian).
16. Barthes Roland (1980). *LA Chambre Claire: Note Sur LA Photographie* (Cahiers du cinéma Gallimard). *Cahiers Du Cinema Gallimard Seuil*. Paris. 192 p. (in France).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.7>
УДК 27-23:1(477)(092)

Тетяна ШАМСУТДИНОВА-ЛЕБЕДЮК

кандидат філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії,
Рівненський державний гуманітарний університет

ORCID: 0000-0001-9288-7005

Email: ta.sha@ukr.net

БІБЛІЙНІ НАРАТИВИ У ТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Анотація. У статті розкривається місце Біблії у формуванні і утвердженні світогляду Григорія Сковороди. Вона займала в житті і творчості визначного українського філософа, нашої національної гордості, особливе місце серед джерел пізнання навколишнього світу. Біблійна тематика, цитати з Біблії присутні в усіх творах Григорія Сковороди, в тому числі і в його приватних листах. У своїх поясненнях, питаннях чи відповідях він завжди посилався на біблійний текст. Попри те, що мислитель досконало знав Святе Письмо, він постійно його читав і студіював, думав над кожним словом, кожною деталлю тексту, тлумачив і говорив, що в найпростішому, на перший погляд, вислові дуже часто захований не для всіх доступний, глибинний зміст і розуміння. Г. Сковорода, вбачаючи в Біблії символічні образи, висловлював думку, яка лежить в основі його філософії, про необхідність вищого, духовного, алегоричного розуміння Біблії та радив читати її без поспіху, ретельно обмірковувати прочитане, аби не сприймати бездумно історії та вислови, складені в давно минулі часи. Його позиція тлумачення Святого Письма виходила з алегорично-символічних концепцій, базувалася на методі старохристиянської екзегези. З огляду на це Г. Сковорода не приймав а ні догматичного, раз і назавжди усталеного трактування Біблійних текстів, ні його буквального розуміння, вважаючи такий підхід далеким від пошуків дорогоцінної істини, що міститься в Біблії. Він висловлював думку, яка лежить в основі його філософії, про необхідність вищого, духовного, алегоричного розуміння Біблії. У своїх творах філософ також переосмислює також біблійні образи, надаючи їм іншого змісту. Завдяки біблійним персонажам, автор розкриває такі людські риси як правдивість, щирість, доброту, милосердя, любов до ближнього.

Філософ вважав, що Біблія є «полем Божих знамень», де кожне знамення – це символ. Саме ці символи, за словами Григорія Сковороди, відкривають найкращу частину нашого розуму, спонукаючи його

до пізнання повноти божественної Істини. Саме Біблія стала для нього вагомим джерелом пізнання, духовним імперативом, що визначали становлення Г. Сковороди як філософа та релігійного мислителя.

Ключові слова: Біблія, світ символів, істина, алегорія, богослів'я, символіко-алегоричний метод, екзегеза.

Tetyana SHAMSUTDYNOVA-LEBEDYUK

Ph.D. in Philosophy

Associated Professor

Department of Philosophy,

Rivne State University of the Humanities

BIBLICAL NARRATIVES IN THE WORKS OF HRYHORIY SKOVORODA

Abstract. *The article reveals the place of the Bible in the formation and confirmation of Grigory Skovoroda's worldview. It occupied a special place among the sources of knowledge of the surrounding world in the life and work of a prominent Ukrainian philosopher, our national pride. Biblical themes, quotations from the Bible are present in all works of Grigory Skovoroda, including in his private letters. In his explanations, questions or answers, he always referred to the biblical text. Despite the fact that the thinker knew the Holy Scriptures perfectly, he constantly read and studied them, thought about every word, every detail of the text, interpreted and said that in the simplest, at first glance, statement very often hidden a deep meaning that is not accessible to everyone and understanding. H. Skovoroda, seeing symbolic images in the Bible, expressed the opinion, which is the basis of his philosophy, about the need for a higher, spiritual, allegorical understanding of the Bible and advised to read it without haste, to carefully consider what was read, so as not to mindlessly perceive the stories and sayings contained in long past times. His position on the interpretation of the Holy Scriptures was based on allegorical-symbolic concepts, based on the method of early Christian exegesis. In view of this, G. Skovoroda did not accept either a dogmatic, once-and-for-all established interpretation of Biblical texts, or its literal understanding, considering such an approach to be far from the search for the precious truth contained in the Bible. He expressed the opinion, which is the basis of his philosophy, about the need for a higher, spiritual, allegorical understanding of the Bible. In his works, the philosopher also reinterprets biblical images, giving them a different meaning. Thanks to biblical characters, the author reveals such human traits as truthfulness, sincerity, kindness, mercy, love for one's neighbor.*

The philosopher believed that the Bible is a "field of God's signs", where each sign is a symbol. It is these symbols, according to Grigory Skovoroda, that open the best part of our mind, prompting it to know the fullness of divine Truth. It was the Bible that became for him an important source of knowledge, a spiritual imperative that determined the development of H. Skovoroda as a philosopher and religious thinker.

Keywords: Bible, world of symbols, truth, allegory, theology, symbolic-allegorical method, exegesis.

Впродовж життя багатьох поколінь Біблія, як Книга Книг, була не тільки об'єктом поклоніння, шанування і наслідування, але й об'єктом ретельного шанобливого та уважного, нерідко й критичного дослідження.

Особливе місце Біблія займала в житті і творчості визначного українського філософа, нашої національної гордості, Г.С. Сковороди. Книга Книг стала для нього критерієм правил життя та світу. Вона була одним із джерел його філософської творчості. Біблія активно присутня у всій його філософській системі. Вивчення спадщини Г. Сковороди треба починати з релігійного світу мислителя, з його релігійних ідей. Сковорода стає філософом, тому що цього вимагали його релігійні прозріння. Завдяки Біблії він переходить від християнської свідомості до розуміння людини і людського світу.

Уважне і неупереджене прочитання творів Сковороди, мислителя і поета, приводить неминуче до розуміння того, що він був і великим знавцем, і справжнім «любителем Священної Біблії», як він сам про це говорив. У «Розмові п'яти подорожніх про істинне щастя в житті» Г. Сковорода писав:

«Вибачте, друзі мої, надмірну мою прихильність до цієї книги. Визнаю свою гарячу пристрасть... Біблію я почав читати, близько тридцяти років від свого народження. Але ця найчудовіша для мене книга над усіма моїми полюбовницями (іншими любимими книжками – Т.Ш.-Л.) гору одержала, втоливши мою довгочасову спрагу та голод хлібом і водою, солодшою меду та щільника, Божої істини і правди» [7, с. 355]. Свою присвяту до «Басень Харківських» він підписує «твій вірний слуга, любитель Священної Біблії» [6, с. 155].

У своїй філософській системі Г. Сковорода ділить світ на три окремі світи. Першим серед них є великий світ – Всесвіт, або макрокосмос, другим є невеликий світ, або людина, мікрокосмос, а третім світом є світ символів, Біблія [2, с. 29]. Кожен із цих трьох світів також має дві «натури» – матеріальну і духовну, видиму і невидиму. Через пізнання невидимої природи і, особливо, через пізнання Біблії, як світу символів, здійснюється самопізнання. Пізнання ж себе – це пізнання добра і зла, яке неможливе без глибокого пізнання Біблії, а пізнання Біблії і є пізнанням світу [3, с. 2].

Говорячи про місце Біблії у формуванні й утвердженні світогляду Г. Сковороди, необхідно наголосити, що саме вона, Біблія, відіграла тут найвизначнішу роль, їй він віддавав найперше місце серед джерел пізнання оточуючого світу. Попри те, що мислитель знав Святе Письмо досконало, однак процес його біблійного пізнання був безперервним: він продовжував постійно читати і студіювати Біблію, думав над кожним словом, кожною деталлю тексту, тлумачив і говорив, що в найпростішому, на перший погляд, вислові дуже часто захований не для всіх доступний, глибинний зміст і розуміння. Таким чином, Біблія займала центральне місце в філософії Г. Сковороди.

У діалозі «Асхань» мислитель, повертаючись до питання про зміст і значення Біблії для пізнання і Богопізнання, заявляв, що Святе Письмо – це ліхтар, що горить для нас Божим світлом. У суворім, на перший погляд, вигляді в Біблії захована така премудрість, перед якою нічого не варті будь-які матеріальні коштовності. Але «вона лише смиренним своїм коханцям відкривається» [6, с. 293]. На думку Г. Сковороди, Біблія – «нашими предками полишений заповіт, що ховає в собі скарб Богознання. Богознання, віра, страх Божий, премудрість – це одне й те ж. Це справжня мудрість» [1, с. 130]. І ця пізнана Премудрість Божа є неоціненним скарбом, бо вона «робить нас із диких звірів та бридких монстрів чи виродків людьми... незлобливими, повстримними, великодушними та справедливими... Вона відрізняє нас од звірів милосердям та справедливістю, а від скотів стриманістю та розумом; і не інше, що вона є як блаженне лице Боже, таємно на серці написане, сила й правило всіх наших порухів та справ» [7, с. 304].

Біблійна тематика, цитати з Біблії присутні в усіх творах Григорія Сковороди, в тому числі і в його приватних листах. [5, с. 12]. У своїх поясненнях, питаннях чи відповідях він завжди посилався на біблійний текст. Так, його поетична збірка носить досить промовисту назву «Сад божественних пісень, що проріс із зерен Священного Писання». Перед кожною з тридцяти пісень цієї збірки автор поставив епіграфи, показуючи ті зерна, з яких виростають його поетичні творіння. Цитати для цих епіграфів він бере з різних книг Святого Письма: Старого Завіту – Буття, Вихід, Псалтир, Пісня над Піснями, Приповісти Соломонові, Мудрість Ісуса, сина Сірахова, книги Пророків Ісаї, Єремії, Захарії, Йони, Авакума, а також з Нового Завіту – Євангелія від Матвія, Луки, послання апостолів Павла, Івана, Якова, Об'явлення Івана Богослова. За допомогою цих цитат Григорій Сковорода дає ключ до розуміння основної думки, теми віршів, наголошує на їх окремих аспектах та націлює на виявлення не завжди очевидного смислу.

У своїх творах Г. Сковорода також переосмислює біблійні образи, надаючи їм іншого змісту. Завдяки біблійним персонажам, автор

розкриває такі людські риси як правдивість, щирість, доброту, милосердя, любов до ближнього та ін. Так, мислитель найчастіше звертається до образів Єремії, Давида, Ісаї, Мойсея, Соломона, Павла, Наума, Авакума, Захарії, Єлисея, Якова, Єзекеїля, Йосипа, Авраама, Луки, Лота, Руф, Юдіт, Єви та інш.

Г. Сковорода, вбачаючи в Біблії символічні образи, висловлював думку, яка лежить в основі його філософії, про необхідність вищого, духовного, алегоричного розуміння Біблії та радив читати її без поспіху, ретельно обмірковувати прочитане, аби не сприймати бездумно історії та вислови, складені в давно минулі часи. Його позиція тлумачення Святого Письма виходила з алегорично-символічних концепцій, базувалася на методі старохристиянської екзегези, а не з концепцій критики раціоналістів, характерних для XVIII століття. Цей підхід до тлумачення Святого Письма почав вводити Філон Александрійський, ідеї якого мали великий вплив на філософів Александрійської школи. Він вважав, що «все Писання є алегорія, і завдання тлумача полягає в тому, щоб розкрити «духовний» зміст, захований в цій алегорії» [4]. Такого ж погляду дотримувалися й інші відомі вчителі Александрійської школи Климент та Ориген, які проголошували, що, попри літературний сенс Святого Письма, у ньому слід шукати глибше, правдивіше значення. Так, Климент «вважав, що в Біблії істина передана у формі загадок, символічних алегорій, метафор», а його послідовник Ориген дотримувався думки, ніби в Священному писанні є три змістовні рівні: перший, поверховий, буквальный – доступний «тілесному» сприйняттю; другий – сприйняттю душі, і третій, самий глибокий – духу» [4]. Також у алегорично-символічній формі тлумачили Біблію такі Отці Церкви, як Григорій Ніський, Діонісій Ареопіт, Максим Сповідник. Усі ці філософи мали великий вплив на світогляд Г. Сковороди. Так, Михайло Ковалинський, улюблений учень Г. Сковороди і його біограф, у своїй праці «Життя Григорія Сковороди» називає «тут десяток улюблених авторів нашого філософа. Він такий: Плутарх, Філон, Цицерон, Горацій, Лукіан, Климент, Ориген, Ніл, Псевдо-Діонісій Ареопіт і Максим Сповідник» [6, с. 1353].

Разом із тим, необхідно зауважити, що позиція Г. Сковороди щодо тлумачення Святого Письма співзвучна також із думками визначного українського митрополита Кліма Смолятича (1147-1154), який відзначався серед сучасників своєю освітою і розумом. У своєму посланні до смоленського просвітера Фоми, яке дійшло до нас в переказному варіанті («Послання, написане Климом, митрополитом Руським, священику Фомі і розтлумачене Афанасієм-ченцем»), Клим Смолятич заявляє, що він Святе Письмо витлумачує символічно, бо в ньому чимало є такого, що не треба розуміти буквально, а тільки символічно, «слід розуміти і тлумачити як світ символів», а також дає кілька зразків такого символічного тлумачення

[9, с. 395]. Разом із тим, із «Послання...» Кліма Смолятича «видно, що автор пройшов добру школу візантійської освіченості, і цілком володів алегоричним методом тлумачення Біблії» [4].

Зазначимо, що ортодоксальне богослов'я від Святоотецьких часів впродовж сотень років категорично й однозначно засуджувало алегоричне тлумачення Святого Письма. Однак, західноєвропейська Реформація і поява в християнстві різних єретичних рухів, поставили питання про назрілу необхідність критичного переосмислення і нового трактування структури Біблії, авторства її окремих книг, часу її написання, співвідношення історії світу, як вона подається в Біблії, з даними інших наступних історичних джерел. Християнська церква активно протидіяла цьому, розуміючи, що новітні дослідження над біблійними текстами, звідси і неминучий відхід від ортодоксального тлумачення, можуть негативним чином впливати на віруючих. Проте, врешті-решт, вона була змушена піти на певні відхилення від давніх позицій. Тому в сучасному християнському богослов'ї ми зустрічаємось із різними підходами чи принципами трактування Біблії і, зокрема, з: а) буквальним, чи, інакше кажучи, літературним підходом (власним і метафоричним); б) таємничим (алегоричним, тропологічним, аналогічним і аккомодативним).

У творі «Ізраїльський змії», Г. Сковорода окреслює проблеми подвійного, буквального і алегоричного розуміння Біблії. У творі, як і в супровідному листі до М. Ковалинського від 26 вересня 1790 року, Г. Сковорода гостро заперечує буквальне (літературне) розуміння Біблії, сприйняття її повідомлень, багато з яких він називає суєвір'ям, і висловлює думку про необхідність рішучої боротьби з ним. Зокрема він стверджує, що оповідання про створення світу не можна розуміти дослівно, і категорично відхиляє чудесний елемент у біблійних історіях [6, с. 737]. У таких чудесних історіях він вбачає «тлін, непотрібне», бо ж не може блаженна натура, як каже він, повстати всупереч її власних законів, які мали однакову силу і раніше, і тепер. Тому-то він утверджує необхідність вищого, духовного, алегоричного розуміння Біблії. Відповідаючи на звинувачення, що нібито він взагалі відкидає історію Старого і Нового Завіту, Сковорода заявляв, що він їх визнає, але прагне відшукати в них за дослівним розумінням закладену в них істинну суть – «знову кажу, що в Біблії одне на лиці, а інше в серці. Як Алківіадська ікона, що по-грецьки називається στήνός, з лиця була жартівлива, а всередині ховала Божу велич» [6, с. 754]. «Обравши символіко-алегоричний метод як базовий принцип інтерпретації Святого Письма, Сковорода значно розвинув і поглибив українську церковно-релігійну традицію, у контексті якої богословський компонент мислителя можна сміливо оцінювати як вершинне досягнення філософсько-богословської думки кінця XVIII сторіччя і заодно

розглядати його як духовну підвалину українського національного ідеалу» [10, с. 103].

Отже, Г. Сковорода не приймав а ні догматичного, раз і назавжди усталеного трактування біблійних текстів, ні його буквального розуміння, вважаючи такий підхід далеким від пошуків дорожньої істини, що міститься в Біблії. Він завжди пам'ятав, що Свята Книга – це не тільки людське слово, але це слово Боже, яке вказує шляхи Господні. Виходячи з цього міркування, стає зрозумілою причина його символічного методу в тлумаченні Біблії. Читач повинен заглибитися, проникнути в текст, щоб зрозуміти, куди ведуть ці дороги. Тільки ця умова дає можливість дійти до відповіді, яку запропонував наш мислитель, відповідаючи словами пророка Наума: «Ось у горах і кроки посланця, вісника миру!» (Наума 2.1).

На думку мислителя, щоб зрозуміти Біблію, треба подорожувати від низу до вершини. «...Гора є слід Божий, а куди вона веде? – На Сіон-гору веде. Та Сіон-гора земна. Вона веде до небесної. Сіон дивиться на місто. Небесна гора – на весь світ» [6, с. 781]. Таким чином, як гора Сіон, яка також є знаком Бога, дивиться на землю, так Біблія веде до гори Божої, небесного Сіону, який дивиться на всю землю. Цей шлях необхідний на ниві біблійного пізнання.

На початку сходження до мудрості Писання, за словами небожителів, треба було покинути весь багаж цього світу. «Якщо ти йдеш до моря, щоб помити свої ноги, чи не має сенсу залишити багнюку землі?» [8, с. 181]. За словами Григорія Сковороди, тільки щира і вільна людина може зрозуміти справжній зміст Святого Письма.

При цьому слід наголосити, що Сковорода застерігає тих, хто читає Біблію, «про страшну небезпеку в читанні», оскільки «у самому раї слова Божого приховані диявольські сіті, то треба діяти з великою обережністю, щоб при самому читанні й повчанні закону Всевишнього не заплутатися нам у сіті лукаві за прикладом Іуди» [6, с. 782].

Філософ попереджає, що на шляху навчання, а точніше, життя згідно з Біблією, людину можуть спіткати спокуси, які присутні під час довгої подорожі, адже в щоденному житті диявола сітки приховані. «А ось ті сіті: сріблολюбство, честолюбство, пристрасть до насолод, пиха» [6, с. 782]. Це злі душі, які намагаються зв'язати й стримати душу, яка прагне піднятися на гору божественної мудрості, представленій в Біблії. «Усі ці душі повертаються в землю свою... звідки нас має намір вивести лиш слово Боже» [6, с. 783]. Продовжуючи, Сковорода наголошував, що в Біблії можна прочитати такі епізоди з життя Авраама, Давида, Соломона, Йова, які здатні збудити лихі думки і плотські наміри, навів приклади зі Святого Письма і, посилаючись на тогочасний світ, зазначив, що багатьох «знищила грязь Лотового п'янства! Незліченних розтлила отрута Давидового перелюбства, а в старості його – уявна дурість діволюбства» [6, с. 782]. Одні, читаючи Святе Письмо і бачачи ревність пророка Іллі,

нагострили ножа на ближнього, інші від воскресіння Лазаря, від зцілення сліпих, від визволення одержимих не навернулися до Бога, а перетворилися «на плотомудруючих скотів» [6, с. 782], які живуть лише тілесними потребами, «... обоюємо речовину в ладані, у свічках, у живописі, в образах і церемоніях, забувши, що, крім Бога, ніщо не благо, і, що всяка зовнішність є тлін і клятва» [6, с. 782]. Мислитель усвідомлював, що навіть ті, хто знайомий із цим шляхом біблійного пізнання, повинні бути дуже уважними, тому що спокуси приховані, але завжди агресивні для них. Біблія, – каже він, – наповнена «безоднями і спокусами». Вона – це сфінкс. Тому читати її треба без поспіху, реально обмірковувати прочитане, читати так, щоб не сприймати бездумно прочитані біблійні історії та вислови, а пізнавати істину за істиною, здобуваючи собі благодать. Серце людини, на думку філософа, має вдумливо приймати в себе зерна вічності, якими є слова Божі. «Тоді серце стає доброю нивою, падає й приймає вічності зерно, а плоть, як поле квітами і як суха в куцах палиця, процвітанню весняних гілок, наче горіх, наповнюється зерном отим: «Я хліб живильний»...» [6, с. 790]. А коли в серці, і, отже, в думці, поселяються слова і думки Божі, то серце стає вічним і вічною стає така Людина.

У біблійному вченні, як і в духовному житті, на думку Григорія Сковорода, необхідний вихователь, вчитель. Приклад такого вчителя є на сторінках Священної Книги. «Вийшов Товія шукати чоловіка, який міг би піти з ним у Мідію і який знав би туди дорогу. Вийшов він і знайшов ангела Рафаїла, що стояв перед ним, але він не знав, що це ангел Божий» (Книга Товита, 5:4) [6, с. 781]. Говорячи про вчителя, який повинен надати знання Біблії, мислитель порівнював його з ангелом Рафаїлом. Г. Сковорода писав, що: «Ангел, апостол і істинний богослов є одне й те ж. Але звідки ти знаєш, хто посланий Богом? Прислухайтесь до слів Єремії (Єрем. 23, 22): «Якби вони почули мою пораду, то здійснили б слова мої й відвернули б людей моїх від шляху їх лукавого і від починань лукавих» [6, с. 781]. Мислитель стверджував: «...бачиш, що посланцем Божим є той, хто схиляє до навчання, але ще краще той, хто веде до віри, без якої навіть чеснота не є чеснотою» [6, с. 781]. Учитель не тільки навчає розумового читання, а й запроваджує роздуми над Святим Письмом. Прототипами таких учителів у біблійному вченні на переконання Г. Сковорода були: Василій Великий, Іоан Златоуст, Григорій Назіанзин, Амвросій, Ієронім, Августин, папа Григорій Великий та подібні до них [6, с. 781]. Вони своєю наукою сягли слово Господнє, «й могли з Павлом сказати: «Ми ж розум Христа маємо»». На думку Сковорода, вчитель Біблії мав передати дух Святого Письма, а не просто дослівно пояснювати його значення, адже «богословіє вчить або зцілює найпотемніші в душі починання, поради і думки» [6, с. 781]. Філософ вважав, що людину треба підготувати до сприйняття Божого Одкровення у всій його повноті. Він стверджував, що Біблія – це книга,

яка навчає і підтримує духовне життя, Книга, яка веде на небесну гору.

Таким чином, ми приходимо до висновку, що творчість видатного українського філософа Григорія Сковорода сповнена біблійними засадами. А, отже, саме Біблія стала для нього вагомим джерелом пізнання, духовним імперативом, що визначали становлення Г. Сковорода як філософа, релігійного мислителя, а також сформували ціннісну орієнтацію та детермінували його спосіб мислення. Біблія була, за словами Сковорода, єдиною й незрадною нареченою, піклування про яку й захоплення якою визначали сенс його життя. Сьогодні ми можемо беззаперечно стверджувати, що вся творча спадщина «українського Сократа» є однією великою книгою про Біблію, яку він знав, любив і виділяв з поміж інших. В умовах жорстокої агресії неоімперії кремля проти сучасної України філософська спадщина Григорія Сковорода набуває особливого значення як основа боротьби з релігійним фундаменталізмом [11] та тоталітаризмом.

1. Багалій Д.І. Г.С.Сковорода – мандрівний філософ. Харків. 1926. 397 с.

2. Грабовська І. Ідеї справедливості у філософії Григорія Сковорода в контексті західної філософської традиції трактування поняття справедливості (до 300-річчя філософа). *Українознавство*. № 2, 2022. С. 26–31.

3. Колодний А. «Бог біля тебе, з тобою є, в тобі є...» Філософська релігійність Григорія Савича Сковорода. *Людина і світ*. №9. 1994. С.2–5.

4. Кралюк П. Богословська думка Київської Русі. Кирило Турівський, Клим Смолятич. URL: https://risu.ua/bogoslovska-dumka-kijivskoji-rusi-kirilo-turivskiy-klim-smolyatich_n82895

5. Попович М.В. Сковорода: філософія свободи. К.: Майстерня Білецьких. 2007. 256 с.

6. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова. Х.; Едмонтон; Торонто, 2011. 1402 с.

7. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2т. К.: Наукова думка, 1973. Т.1. 532 с.

8. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2т. К.: Наукова думка, 1973. Т.2. 574 с.

9. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. К., 2001. Том I. С. 393–397.

10. Шевченко В. Григорій Сковорода і префігуральна екзегеза Біблії. *Філософська думка*. № 5. 2014. С. 98–109.

11. Hrabovska I.M., Talko T.M. (2022). The influence of religious fundamentalism on the formation of the image of the aggressor in the consciousness of modern ukrainian students. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects : Scientific monograph*. Riga, Latvia: "Baltija Publishing". P. 1350–1357.

References:

1. Bahalii D.I. (1926). *H.S. Skovoroda – mandrivnyi filosof* [G.S. Skovoroda is a traveling philosopher]. Kharkiv. 397 p. (in Ukrainian).

2. Grabovs`ka I. (2022). *Idei spravedlyvosti u*

filosofii Hryhoriia Skovorody v konteksti zakhidnoi filosofskoi tradytsii traktuvannia poniattia spravedyvosti [Ideas of justice in the philosophy of Grigoriy Skovoroda in the context of the Western philosophical tradition of the interpretation of the concept of justice] (do 300-richchia filosafo). *Ukrainoznavstvo*. № 2. P. 26–31 (in Ukrainian).

3. Kolodnyi A. (1994). «*Boh bilya tebe, z toboyu ye, v tobi ye...*» *Filosofs'ka relihiynist' Hryhoriya Savycha Skovorody* ["God is near you, is with you, is in you..."] Philosophical religiosity of Hryhoriy Savich Skovoroda]. *Lyudyna i sviť*. №9. P. 2–5 (in Ukrainian)

4. Kraliuk P. (2017). *Bohoslovska dumka Kyivskoi Rusi*. *Kyrylo Turivskiy, Klym Smoliatykh* [Theological thought of Kyivan Rus. Kyrylo Turivskiy, Klym Smolyatykh]. URL: https://risu.ua/bogoslovska-dumka-kijivskoji-rusi-kirilo-turivskiy-klim-smolyatykh_n82895 (in Ukrainian).

5. Popovych M. (2007). *Skovoroda: filosofiya svobody* [Skovoroda: the philosophy of freedom]. K.: Maysternya Bilets'kykh. 256 p. (in Ukrainian).

6. Skovoroda H. (2011). *Povna akademichna zbirka tvoriv / Za red. prof. Leonida Ushkalova* [Complete academic collection of works, ed. by prof. L. Ushkalov]. Kh.; Edmonton; Toronto, 1402 p. (in Ukrainian).

7. Skovoroda H. (1973). *Povne zibrannia tvoriv:*

U 2t. [Skovoroda H. Complete collection of works: In 2 volumes]. K.: Naukova dumka, T.1. 532 p. (in Ukrainian).

8. Skovoroda H. (1973). *Povne zibrannia tvoriv: U 2t.* [Skovoroda H. Complete collection of works: In 2 volumes]. K.: Naukova dumka. T.2. 574 p. (in Ukrainian).

9. *Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky* [A thousand years of Ukrainian social and political thought]. U 9-ty t. K., 2001. T. I. P. 393–397 (in Ukrainian).

10. Shevchenko V. (2014). *Hryhoriy Skovoroda i prefiguratsiina ekzegeza Biblii* [Hryhoriy Skovoroda and the prefigurative exegesis of the Bible]. *Filosofska dumka*, № 5. P. 98–109 (in Ukrainian).

11. Hrabovska I.M., Talko T.M. (2022). The influence of religious fundamentalism on the formation of the image of the aggressor in the consciousness of modern ukrainian students. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga, Latvia: "Baltija Publishing". P. 1350–1357.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.8>
УДК 821.161.2:140.8(477)

Жанна ЯНКОВСЬКА

доктор філологічних наук,
професор кафедри філософії та культурного менеджменту
навчально-наукового Інституту соціально-гуманітарного менеджменту
Національного університету «Острозька академія»

ORCID: 0000-0002-7846-2796
Email: zanna.malva@gmail.com

Людмила СОРОЧУК

кандидат філологічних наук, науковий співробітник,
Центр українознавства філософського факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-0478-356X
Email: lvs1166@ukr.net

«ПІЗНАЙ СЕБЕ САМОГО»: НАЦІОНАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ЗВУЧАННЯ ПОЕМИ-СИМФОНІЇ П. ТИЧИНИ «СКОВОРОДА»

Анотація. Шануючи пам'ять Григорія Савича Сковорода у ювілейний рік від дня народження, можемо говорити про вічний, невичерпний потенціал його творчості та ідей, які наділені категорією позачасся, набирають нових смислів у кожен епоху ось уже майже три століття. Життя та філософсько-літературна спадщина Г. Сковорода (що за змістом взаємодоповнюється, бо у свої твори він вкладав роздуми про смисл буття) з різного погляду неодноразово досліджувалися науковцями. Стали вони предметом осмислення й у літературно-художній творчості багатьох письменників та поетів, у тому числі й Павла Григоровича Тичини.

У цій статті авторки зробили спробу проаналізувати поліфонічні мотиви поеми-симфонії українського поета П. Тичини «Сковорода», звернули увагу на її національно-філософське звучання. Цікавим бачиться уже сам жанр твору – симфонія, що цілком виправдано його побудовою та особливостями звучання (як відомо, П. Тичина є творцем багатьох «музичних» поезій, оскільки мав надзвичайно тонке відчуття звукового ритму, до якого вміло підбирав словесні форми). Головним лейтмотивом твору проходить ідея пізнання й пошуку свого місця у соціумі та світі. Над питанням істинності, «правильної доцільності» власного життя задумувалася, напевне, чи не кожна людина. Г. Сковорода ці прагнення вклав у лаконічний вислів, який за століття уже став сентенцією, – «пізнай себе самого». Описані митцем мисленнєві пошуки, вагання та формування переконань філософа відбуваються на тлі національного простору й дійсності, які були для нього рідними, а спілкування із «людом» він цинив понад усе, як і особисту свободу, бо, тільки будучи вільним, можна бути правдивим, відвертим і щирим. Це кредо Г. Сковорода ствердив іншою провідною ідеєю свого життя – «світ ловив мене, але не спіймав». Ці слова викарбувані на його могилі.

Ключові слова: Г. Сковорода, поема-симфонія П. Тичини «Сковорода», національно-філософські мотиви, «пізнай себе самого» як провідна ідея твору.

Zhanna YANKOVSKA

Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Department of philosophy and cultural management,
Educational and scientific Institute of social and humanitarian management,
«Ostroh Academy» National University

Liudmyla SOROCHUK

Ph.D. in Philology, Research Associate
Centre of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

"KNOW YOURSELF": NATIONAL-PHILOSOPHICAL MEANING OF

PAVLO TYCHINA'S POEM-SYMPHONY «SKOVORODA»

Abstract. Honoring the memory of Hryhoriy Savych Skovoroda in the anniversary year of his birthday, we can talk about the eternal, inexhaustible potential of his creativity and ideas, which are endowed with the category of timeless, gaining new meanings in every era for almost three centuries. The life and philosophical and literary heritage of H. Skovoroda (which are complementary in terms of content, because he included reflections on the meaning of life in his works) have been repeatedly studied by scientists from different points of view. They became the subject of understanding in the literary and artistic works of many writers and poets, including Pavlo Hryhorovych Tychyna.

In this article, the authors attempted to analyze the polyphonic motifs of the poem-symphony of the Ukrainian poet P. Tychyna "Skovoroda", and drew attention to its national-philosophical sound. The very genre of the work – a symphony – is seen as interesting, which is fully justified by its construction and sound characteristics (as is known, P. Tychyna is the creator of many "musical" poems, as he had an extremely fine sense of sound rhythm, to which he skillfully selected verbal forms). The main leitmotif of the work is the idea of learning and finding one's place in society and the world. Probably every person has thought about the question of truth, "correct expediency" of the own life. H. Skovoroda put these aspirations into a laconic saying that has already become a maxim over the centuries - "Know yourself." The thought searches, hesitations and formation of the philosopher's beliefs described by the artist take place against the background of the national space and reality, which were native to him, and he valued communication with "the people" above all else, as well as personal freedom, because only by being free can one be truthful, frank and sincere. H. Skovoroda affirmed this creed with another leading idea of his life - "the world was catching me, but I didn't catch it." These words are engraved on his grave.

Keywords: H. Skovoroda, P. Tychyna's poem-symphony "Skovoroda", national-philosophical motifs, "know yourself" as the leading idea of the work.

Постановка проблеми. У ювілейний рік 300-річчя від народження Григорія Савича Сковороди вкотре прискіпливо звертаємо свій погляд на глибоку спадщину письменника, поета, філософа, педагога, аби з позиції сьогодення осягнути велич його мислительного таланту. За два з половиною століття збагнути й дослідити непересічність Г. Сковороди для розвитку української науки й культури

намагалися не тільки вчені-гуманітаристи, але й письменники, поети, музикознавці. У цій статті йдеться про поему-симфонію Павла Григоровича Тичини «Сковорода», її національно-філософські виміри. Іншими словами, зроблено спробу проаналізувати «тичининське» бачення Г. Сковороди, що є надзвичайно містким і, як це не дивно звучить, – значно відмінним від традиційного, а сама поема, хоч

і не була заборонена, проте довгий час замовчувалася. З огляду на це, студії над поемою бачаться цікавим дослідницьким проектом.

Аналіз наукових публікацій. До вивчення життя і творчої спадщини Г. Сковороди у різні періоди зверталися багато дослідників, серед яких І. Франко, Д. Чижевський, М. Ковалинський, Ю. Барабаш, М. Попович, Д. Багалій, Л. Махновець, В. Шинкарук, Л. Ушкалов, М. Попович, В. Шевчук, Ю. Лавріненко, Л. Рева, В. Поліщук, І. Грабовська та ін. Усі аналізували й високо оцінювали творчість філософа та поета, хоча кожен із дослідників бачив і трактував її по-своєму. Зокрема, М. Ковалинський, І. Пільгук, О. Мишанич та Л. Махновець були чи найбільш уважними біографами Г. Сковороди. У їх працях багато спогадів, документальних свідчень, архівних матеріалів, приклади епістолярію. Із притаманною кожному досліднику манерою вони детально висвітлюють основні етапи життя і творчості мислителя. Зокрема, за твердженням Л. Реви, В. Шевчук дослідження Л. Махновця [5] назвав «останнім словом розпису біографії Г. Сковороди» [Цит. за вид.: 8, с. 352]. Д. Чижевський дотримувався думки про те, що витоки філософських переконань та поглядів мислителя – у працях німецьких та західноєвропейських мистиків, як В. Вайгеля, Фр. Хр. Етінгера, а також П. Величковського, Я. Коменського та інших [12].

У праці Л. Ушкалова «Українське барокове богомислення: Сім етюдів про Григорія Сковороду» [11] творчість Г. Сковороди розглядається як вершина духовної традиції періоду «пізнього бароко», де й сам мислитель постає як представник цієї доби. Вчений осмислює питання про філософа як представника кордоцентризму («філософії серця») та носія «космічної свідомості». Ідеї справедливості у філософії Г. Сковороди аналізувала І. Грабовська [3]. Тяглість літературної традиції від Г. Сковороди до М. Гоголя та Т. Шевченка простежує у своєму дослідженні Ю. Барабаш [2]. Не відомі раніше деталі про життя й творчість філософа містить праця В. Шевчука «Пізнаний і непізнаний Сфінкс» [13], в якій осмислено окремі питання літературної та філософської спадщини мислителя, взаємозв'язок між ними, моральні основи його розмислів про світ і людину у ньому. У цьому ряду досліджень про Г. Сковороду не можна не згадати й працю М. Поповича «Григорій Сковорода: філософія свободи» [7]. Про філософськи обґрунтоване, сквородинівське розуміння Біблії як основу духовної культури, його пошук істини, пізнання світу і себе, сенсу життя і людського щастя, пошуки мислителем рецептів та шляхів до нього пише у своєму дослідженні Д. Багалій [1].

Своє розуміння щастя Г. Сковорода сконцентровано висловлює в оді «De libertate» («Про волю») – це прагнення до «вольності», під якою він розумів свободу та душевний спокій кожної людини зокрема та людської спільності загалом. У нього свобода керувала думкою, тому вільно мислити міг

тільки будучи вільним у всіх сенсах цього слова. Втрачаючи свободу, він ніби ув'язнював думки.

Аналізуючи життя і творчість Г. Сковороди, «можемо стверджувати, що роль окремих визначальних постатей у розвитку національної культури є досить помітною. Це простежується як на локальному рівні, так і на загальнонаціональному, коли варто говорити про особистостей, які у певний період розвитку суспільства й культури були провідними й стали своєрідним втіленням універсального досвіду, накопиченого в індивідуумі з певною ідентичністю, який являє “особистість”, потрібну саме “там” і “тоді”» [14, с. 100], що відсилає нас до осмислення таких особистостей як архетипу Мудрого Старого. Стосовно постаті Г. Сковороди це може бути темою окремої наукової розвідки.

Серед досліджень про життя, творчість Г. Сковороди та їх вивчення варто згадати також наукову розвідку Л. Реви «Григорій Сковорода (1722-1794) – уродженець України, філософ світового рівня» [8], у якій зібрано та проаналізовано основні праці про спадщину філософа й письменника, виокремлено основні напрямки сквородинознавчих студій, названо вчених, які працювали над створенням його найбільш достовірної біографії. Водночас у статті чітко проходить думка про те, що така складна й різностороння особистість, як Г. Сковорода, потребує подальшого наукового студювання, особливо із врахуванням того соціокультурного середовища, в якому він жив і творив.

Г. Сковороді присвячували свої твори письменники: Т. Шевченко (повість «Близнець»); П. Куліш (поема «Грицько Сковорода»); І. Пільгук («Григорій Сковорода» – художній життєпис); М. Рильський (Слово про рідну матір»); В. Шевчук («Предтеча»); Л. Ляшенко «Блискавиця темної ночі», В. Єшкілев («Усі кути трикутника»); вірші й поеми про Г. Сковороду О. Софієнка та багато ін.

Мета цієї статті проаналізувати національно-філософські основи поеми П. Тичини «Сковорода» (*Симфонія*), показати особливості поетового бачення образу нашого українського мислителя, оскільки літературознавчий аналіз її на сьогодні є більш розробленим. Хоч варто наголосити, що поет і тут є новатором, поєднавши такі художні засоби, як алегорія, гротеск, «театр масок» та інші. Найцікавішим та й, мабуть, найґрунтовнішим джерелом про цей твір є праця-спогад і водночас наукове дослідження про історію написання цієї поеми Ю. Лавріненка «Павло Тичина і його поема “Сковорода”» [4], автор якого був близьким другом поета, часто з ним зустрічався, спостерігав за працею над симфонією.

Виклад основного матеріалу. Постать і творчість Г. Сковороди на тлі української культури настільки велична й непроминуша, що й на сьогодні залишається актуальною, бо її освітлює отой морально-екзистенційний промінь, стержень, який робить її вічною.

«Великий наш філософ щедрю залишив нам спадщину по собі: обсягом широку, змістовністю глибоку і щодо світогляду свого – чисту та моральну...» (П. Тичина). Ці слова відомого українського поета стали епіграфом не для одного дослідження про Г. Сковороду, можуть сприйматися так і стосовно твору самого П. Тичини про нашого реального й овіяного легендами мислителя.

Варто сказати, що творчість П. Тичини як неординарною і дуже талановитого поета у нас досі достатньо не вивчена й недооцінена, зокрема, тому, що жив у складний час більшовицького терору й, перебуваючи майже постійно «під прицілом» влади, обрав шлях своєрідного «маневрування» між провладною ідеологією та власними переконаннями, завдяки чому зміг писати не лише вірші «на замовлення», т. зв. «офіційні щити» (Ю. Лавріненко), але й істинно високі твори, серед яких і поема «Сковорода». Поема справді стала справою його життя, бо працював над нею майже сорок років, публікуючи спочатку окремими розділами, а іноді використовуючи як «ширму» від цензури для публікації інших творів. Проте поетична симфонія, або як її ще називають дослідники «трагедійно-епічна поема», «віршована трагедія» про «духовну людину» так і залишилася «видатною незакінченістю» (Ю. Лавріненко) поета, яка ніби спонукає кожного до власного осягнення особистості Г. Сковороди.

У часи важкої напруги П. Тичина надовго відкладав роботу над твором, хоч, за спогадами, постійно обдумував окремі фрагменти, а потім повертався знову й продовжував працювати. Цей твір став його одкровенням, його внутрішньою сутністю, потребою, його другим «Я», тому характеризується особливою багатомірністю. Працюючи над поемою довгі роки, П. Тичина прагнув не лише збагнути й увіковічити складні духовні пошуки Г. Сковороди, але й крізь призму твору показати власний духовний світ і власне «прозріння». На думку С. Тельнюка, «образ Григорія Сковороди у цьому творі час від часу набуває ознак образу-маски, якою затуляє своє обличчя сам автор. Наприклад, душевна вразливість Григорія Савича, коли він на кораблі прибуває з чужини, ступає на рідну землю й молиться красі української природи – це й горизонт світосприйняття автора «Сонячних кларнетів»» [Цит. за вид.: 6]. Саме в цьому образі можна вбачати шлях до самого себе, до самотворення («Пізнай себе самого») не лише Г. Сковороди, але й П. Тичини, настільки глибоко вібрують у цих віддалених в часі особистостях спільні ритми, імпульси до бачення світу, людини й природи. Очевидно, саме тому в дослідженні Ю. Лавріновича йдеться про невпевненість поета оприлюднити поему через страх бути не зрозумілим. Тому в багатьох збірках вона й досі публікується частинами. У вищезитованому виданні згадується про те, що В. Стус, прочитавши поему, кардинально змінив свою думку про П. Тичину як поета і людину. У дослідженні-спогаді Ю. Лаврінович написав: «Пригадалися слова з поеми Тичини “В

космічному оркестрі”: “Трагедія космосу [...] Творця на власнім творі розп’ятого” [...] “прометейно в майбутнє ридає і не вертається назад»» [4, с. 10]. Ці слова можуть цілком стосуватися і П. Тичини як творця поеми «Сковорода».

Не випадково є зазначення жанрової форми поеми П. Тичини «Сковорода» – «Симфонія», що перенесена з музичної термінології. Як відомо, поет тонко розумівся на музиці, любив та умів її слухати, а звукову гармонію талановито відтворював у віршованому тексті, якому іноді справді притаманна музична ритміка. Таку манеру його письма дослідники влучно називають «кларнетизмом» – за назвою поезії та однойменної збірки «Сонячні кларнети». Як відомо, симфонія – це великий музичний твір для оркестрового виконання, який складається, як правило з чотирьох рівновеликих, але різних за тональністю частин. Будучи новатором поетичної форми, П. Тичина у ліро-епічному творі відтворив класичне уявлення про такий музичний твір, запропонувавши цікавий міжгалузевий синтез. Поема складається із традиційних для симфонії чотирьох частин (Allegro giocoso, Grave, Risoluto, Finale), які відповідають настроєво-ритмічній канві та елементам музичної архітектоніки.

Осягнення національно-філософського звучання поеми П. Тичини «Сковорода» варто розпочати із акценту на зображенні топосів сквородинівської присутності, які є суто українськими: Київ, Дніпро, Україна, села, «пустинь Китаївська», «сади рожайсті», «кринишне узлісся», «повне поле». Загалом Сковорода із власних творів та аналізованої поеми постає як шукач, який шукає «Бога щасливого» і навіть на якийсь час, здається, знаходить його, встановлює із ним духовно-незримий контакт. Герой залюблений у красу світу, в природу як першоджерело, як Боже творіння, що дає йому не тільки замилювання, але й душевну гармонію:

Сковорода
на землю упаде,
цілує квіти, трави гладить,
росою очі, немов незрячі протирає... [10, с. 144].

У такому всенаповненні природою у героя зринають слова вдячності:

О Господи, як ти всього мене наповнив
щедро, щедротно! [10, с. 144]

Після подяки із уст Г. Сковороди чується бажання-прохання, яке чи не більше хвилювало й самого поета, а не тільки його героя:

Пошли ж душі моїй спокій,
і мир, і злагоду, й любов [10, с. 144].

Природа – це храм Сковороди. Серед неї він чує «Всеблаженного», від якого «такий мир у серце ввійде, що він од радості і бігає, і плаче» [10, с. 145]. Але цей контакт із знайденим чуттєвим Богом виявляється коротким, бо тим часом «ченці похмурі» пустині Китаївської його «жорстоко осуджують» за те, що, будучи гостем отця Іустина, він «до храму не

вхожий». Цей осуд дамокловим мечем зависає над волею та духом героя (як і осуд влади над життям та свободою творчості П. Тичини), і настрої звучання поетичних рядків різко змінюється:

І гірко стане на душі.
Замість гармонії підуть ридання,
І думи тяжкі поженуть
у поле, на край світа... [10, с. 145].

У полі, де Сковорода усамітнюється, він віднаходить спокій та «справжній ключ до душі».

І понад гречкою брєнїння бджіл,
а ще отари понад лісом,
і Києва далекого торжественість нагорна –
усе, усе в природі каже:
познай себе самого, познай [10, с. 146].

Шлях до «себе самого» і для Г. Сковороди, і для П. Тичини став довжиною у життя, його квінтенсенцією, смыслом, віднайденням «сродної» праці, Бога, власне, себе як людини, подібної до Бога, якому сповнена «миром» душа складає подяку, а в ній – філософія й велич його афористичного розуму:

«Подяка Богові за все,
найперше ж
за те, що потрібне зробив нетрудним,
а трудне непотрібним» [10, с. 146].

Для Г. Сковороди людина була невід'ємною частинкою природи і сама посідала у ній особливе місце. Тому «познати себе самого» могла, тільки маючи «сродну» працю, що була їй визначена природою, до якої мала нахил чи навіть талант. Тому, щоб досягти гармонії, свободи духу, волі, він не бореться зі злом, яке зустрічається на його шляху, а намагається уникати його. Це філософія його життя і його вибір. У цій «сродності» заховується і сквородинівський кордоцентризм («філософія серця»), бо судження й прагнення «пізнати себе» у нього було рівним пізнанню свого серця («сердце єсть зерном»), що відображує духовну сутність людини: мислитель заповідав жити так, як велить людині серце, як, перефразовуючи сквороду, зазначає у поемі автор: «Всяк єсть там, де серцем сам» [10, с. 152].

Крізь призму поеми «Сковорода» червоною ниткою проходять основні віхи української історії, які подані в поемі алегорично, завуальовано, із використанням міфологічних вірувань та героїв (як Чорнобог). В усіх частинах твору відчувається незмінний україноцентризм, тому коли йдеться про часи занепаду й відродження України, то духовні шукання Г. Сковороди видаються не випадковими.

Цікавим у поемі поруч зі Сковородою бачиться образ Марії (Маринки), який викликає асоціації із Дівою Марією, а потім, при другій зустрічі, у екзистенції молитви, коли бачить її зв'язаною, розтерзаною, поневоленою, то – з Україною. Ю. Лавріненко, аналізуючи третю частину поеми, вважав, що «Чорнобог (завуальований прототип

Сталіна – Ж. Янковська) дуже послаблює Сковороду тим, що позбавляє його улюбленої учениці Марії (символ його країни), а натомість підсуває йому «голу панну»» [4, с. 62]. Дослідник задається питанням: «Чи ж не символічно це для самого автора поеми? Сталін підсунув поетові замість поетичної слави – славу політичну — лавреата-орденоносця, міністра освіти (пізніше «й президента» – голови Верховної Ради УРСР). Не погодитися на це значило б смерть. Потрапивши в цю пастку, Тичина розпачливо скаржився, що йому одібрано час на працю поета» [4, с. 62]. Як відомо, в існуючих умовах радянського терору таке покарання несправжньою славою та владою П. Тичина сприйняв дуже боляче, оскільки воно зв'язувало волю, дух, бажання творити.

Але повернемося до образу Марії в поемі «Сковорода». У дівчини головний герой із самого початку викликав довіру, тому вона просто й мудро ділиться з ним роздумами про життя, справедливість («Колись я думала, що можна жити працюючи, аби земля родила. Тепер – ні. Бо батько й мати горби понаробляли, а все панові, бодай йому не дихать» [10, с. 147]). Сковорода щиро співпереживає за дівчину, в якій «сльози як слова». Трагедія Марії передана дуже лаконічно, кількома фразами-«сльозинами». Перша:

– Одна
пішла я раз у панський двір.
А пан на ніч сказав мені зостатись,
грозив ножем і мордував,
та не далася я,
втекла [10, с. 147].

Друга:
А ці ченці –
О Господи, пройти і у церкву не дадуть!
Та що казати... [10, с. 147].

Третя:
А брат мій у повстанцях... [10, с. 148].

Слова дівчини відізналися болем, громом у небі та в його душі, вони зруйнували щойно вибудовану гармонію, викликавши «сльози гніву» та сумні роздуми-хитання:

А Бог один,
і може там якраз,
де ту гармонію розбито.
І як я смів подумати,
що вже зробив щось для людей,
коли безвинні ллються сльози кругом, кругом.
а я од них тікаю! [10, с. 148–149]

У своїх важких філософських шуканнях Сковорода знову звертається до природи. В уяві спочатку зринає один «тригол» вічності – «брєнне, текуче і безконечне» [10, с. 145], а потім інший – природний («земля – огонь – вода»), котрий він співвідносить із дійсністю та людським життям:

Земля, що правди прагне, права.
Огонь – це гнів, що сам рождається в землі

в задуху, в спеку, у туман.
Також вода – душа людини, –
що все – не тільки радість! –
що все одсвічувать повинна [10, с. 149].

Сковороду, як і самого автора поеми-симофонії хвилює те ж питання: «бо де ж гармонія, як справедливості нема?» [10, с. 150] Маючи за зразок Біблію й по-своєму читаючи її, мислитель прагне чесного й праведного українського, а не московського священства (як автор поеми – чесної влади). Саме у той час Києво-Печерська лавра переходить у підпорядкування царедворського московського патріархату. Коли ченці, вбачаючи високість, освіченість, таланти мислителя, просять його залишитися «у Києві, у Лаврі» «стовпом істини» та «окрасою церкви на Україні»,

Затремтів Сковорода, мов пламенем об'ятей:
Ой преподобні!
Яких вам ще стовпів у церкву треба?
Доволі й вас,
стовпів неотесаних!
Ви ж церкву завалили,
Що й за сто літ вона не встане! [10, с. 151]

У цих словах надзвичайно гостро відчувається церковно-релігійна криза сквородининської епохи та, завуальовано, криза влади часів життя П. Тичини, якій потрібні були «гвинтики»-виконавці наказів, а не мисляча еліта, що могла згуртувати й повести за собою народ. Поет пророчо (і так по-сучасному) вкладає в уста мислителя і свої власні передбачення виходу і церкви, і України із духовної та провладної кризи:

Ризо, ризо!
Не багатьох ти преподобними зробила,
але премногих вчарувала.
Окаянствуйте!
Окаянствуйте, поки не встав спаситель церкви!
А він як встане –
то перший же на вас! [10, с. 151]

В аналізованому творі проходить також ідея нерозуміння пророків свого часу, ідея самотності серед юрби собі подібних. Цей стан емоційно важкий, був властивий також не тільки Г. Сковороді, але й поету, таланту якого влада не давала можливості розгорнутися вповні. Як відомо, екзистенція самотності породжує самозаглиблення й загострює передбачення:

Зостався сам.
Один у темноті, у думках.
Дзвіницю хмари обганяли,
і бунтувалися вгорі тополі,
турляючись на схід...
Гроза часами затихала,
й тоді
другу грозу із Києва чуть було.
А що саме –
не розібрать [10, с. 152].

У самотній молитві, за поемою, Г. Сковорода, як той «кобзар на могилі», екзистенційно «возноситься почав все вгору, вище, вище... І бачив землю, всю її неправду неначе вдень, так ясно» [10, с. 153].

У частині поеми «Risoluto», що, згідно з характером музичного твору означає «твердо, рішуче, могутньо», поет і герой особливо виразно зливаються в єдиний образ, це вже зовсім не той нерішучий мрійливий мандрівник, а впевнений у собі месник, котрий закликає до боротьби, котрий знайшов «нову гармонію, в якій щось інше зазвучало» [10, с. 156] і «душа перестала мовчати» [10, с. 157]:

«Блаженні милостивії» сказати катам?!
Ударить так, щоб аж заграло!
Щоб пронеслося над хатами,
над бідними усього світу!
Щоб пробудилися незрячі,
Щоб стали зрячими раби... [10, с. 155].

Як людина духовна, Г. Сковорода, відчуваючи боротьбу, передбачає і зміни, які мають прийти після фізичної та духовної перемоги в Україні. Йому

... душу розвиднювала
далека радість:
її ще очі не бачили,
її ще слух не чув, –
але духом розумів.
Як розумів і те,
що зараз,
зараз же підготовляти день той треба,
зараз! [10, с. 158]

Як згадувалося вище, П. Тичина довго не публікував поему, оскільки вона не була завершена. Заляканий владою, іноді залишав писати, а потім раптом з новим запалом відновлював роботу. Розуміючи, що конфлікт із системою неминучий, він почав публікувати окремі, найменш безпечні перед цензурою частини у різних журналах. Дуже образно й детально цей процес описав Ю. Лавріненко: «На війні – як на війні. Тичина рішуче й безоглядно похоронив “велику” поему “Сковорода” з єдиною метою – створити її. І вдався задля цього до автоматизації. Так з'являються в пресі еляборати з “життя коліївщини”, або “Як у рай ішла буржуазія” [...] До майже всіх тих заголовків поет дочіпляв: “Уривок з поеми”, або: “З поеми “Сковорода””. Після смерти поета цензори жорстоко помстилися на ньому: включили в поему всі ті автоматизації. Але сталося дивне диво. Для того, щоб надати поемі видимості “вивершення” (твору явно незавершеного), упорядники мусіли вмістити і цілий ряд цілковито незалежних пасусів поеми. Поема оборонила себе від цензури» [4, с. 22].

П. Тичина не закінчив твору свого життя. Незадовго до смерті він написав віршовані рядки:

Непрохані роки. Куди ваші кроки?
Чому не спитались – де краще іти?
А може б і я всі догнав свої строки,
а потім би й сів повечерять із вами...

«Приходь, героїчне! Прекрасне, явись!»
[Цит. за вид.: 4, с. 23].

У час творчості поет, «мов Лаоокон» весь час плувався в тенетах державного терору і, зовні ніби упокорений, насправді поетично вибухав і любов'ю до України, і ненавистю до її ворогів, і знанням історії та її особистостей, і філософією про смилу буття.

Висновки. Отже, осмислення особистості й творчості Г. Сковорода, який мав за мету досягнути екзистенційні, життєво важливі й вагомні проблеми людського життя, й до сьогодні залишається актуальною науковою проблемою.

Поема П. Тичини «Сковорода» – це поліфонія почуттів, роздумів, філософія життя у складних умовах, багатоголосся любові й страждання, пошуку й вибору, боротьба світлого й темного, перемога добра над злом, правда голосів Г. Сковорода, П. Тичини й народу. У творі переплелися складнощі різних епох, в яких на зміну одному тирану приходять інші і в яких мислитель та поет шукають кожен свою дорогу. У їхніх пошуках себе на рівні духовної, творчої та політичної долі, роздумів і страждань простежуємо багато спільного. Жанровий різновид – симфонія – тут повністю виправданий зміною настрою, ритми, звучання кожної частини: від елегійно-радісного до рішучого. Створюючи поему про Г. Сковороду, П. Тичина писав і про себе, у чому проявляється подвійне прочитання твору, який має національно-філософське звучання, бо для обох особистостей Україна була понад усе.

Основа поеми – сквородинівське прагнення до свободи, волі – як особистості, так і народу загалом. Симфонія завершується «повним протесту відчаєм». Проте в архіві списків твору був знайдений вірш «Будь славна, природо, за все», який, як вважає Ю. Лавріненко, «звучить як епілог поеми» [4, с. 58]. Цей вірш, на думку дослідника, «дає ніби останній висновок і рішення автора. Вкупі з ним оформлюється в послідовному наростанні основна ідея поеми – сквородинсько-тичининський міт не тільки свободи й незалежності “духової людини”, а й її нездоланності. Ця нездоланність уможливується завдяки буряній природі Всесвіту, яка не дає тиранії осістися навіки і відкриває перспективу противникам тиранії» [4, с. 58]. Тому можна стверджувати, що основною смисловою ідеєю поеми є незалежність, нездоланність, свобода вибору в усіх її виявах. П. Тичина часто такого вибору не мав, бо «в умовах наступу сталінізму на всьому фронті поет заховався од світу, од народу в гумовій в'язниці офіційної слави, заплативши за неї живою смертю [...]». У страшну добу сталінських репресій одних письменників розстріляли, других – заслали в концтабори, третіх розтлили. Тичину репресували визнанням. Покара славою – одна з найновіших і найефективніших форм боротьби з мистецтвом» [6].

Захоплює й те, яку волю до життя й творчості мав П. Тичина, щоб стільки десятиліть писати «до шухляди» один твір, широку епічну поему про життя «духової людини». Цей твір оберігав його від зневіри,

він став поетично-філософським кредо митця. Як і Г. Сковорода, П. Тичина торував свій власний шлях у житті й літературі, «пробивав, як міг, крізь непрохідні джунглі нашого 20 століття свою власну стежку» [4, с. 63]. Їхнім життєвим кредо стала філософія самопізнання («Пізнай себе самого»), а ми на сьогодні, попри написані дослідження, маємо величну, проте майже легендарну й недостатньо вивчену постать і спадщину Г. Сковорода та недооцінену спадщину П. Тичини.

1. Багалій Д. Український мандрований філософ Г. С. Сковорода. К.: Вид-во «Орій» при УК СП «Кобза», 1992. 472 с.
2. Барабаш Ю.Я. Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія». 2006. 744 с.
3. Грабовська І. Ідеї справедливості у філософії Григорія Сковорода в контексті західної філософської традиції трактування поняття справедливості (до 300-річчя філософа). *Українознавство*, №2(83), 2022. С. 26–32.
4. Лавріненко Ю. Павло Тичина і його поема «Сковорода». *Відбитка з журналу «Сучасність»*, 1, 3, 5. 1980. 63 с.
5. Махновець Л. Григорій Сковорода. Біографія. К.: Наук. думка, 1972. 255 с.
6. Поема-симфонія «Сковорода»: жанрові й проблемно-тематичні особливості. *Павло Тичина (1891-1967). Українська література кінця XIX – початку XX ст.* URL: https://ukrlit.net/textbook/10klas_14/54.html
7. Попович М. Григорій Сковорода: Філософія свободи. К.: Майстерня Білецьких, 2008. 256 с.
8. Рева Л. Григорій Сковорода (1722–1794) – уродженець України, філософ світового рівня. *Наукові записки*. Т. 19. Кн. 1. К.: Інститут археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. С. 351–366.
9. Сковорода Г. Наркісс. Разглагол о том: узнай себе. *Повне зібрання творів у 2 т.* Т. I. К.: Інст-т філософії АН УРСР. 1973. 574 с.
10. Тичина П. Сковорода (Симфонія). *Твори*. Київ: Молодь. 1990. С. 144–158.
11. Ушкалов Л. Українське барокове богومислення: сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків: Акта, 2001. 221 с.
12. Чижевський Д. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму. Тернопіль: Феміна, 1994. 480 с.
13. Шевчук В. Пізнаний і непізнаний Сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима: Розмисли. К.: Університет. вид-во «Пульсари», 2008. 526 с.
14. Z. O. Yankovska, L. V. Sorochuk. Anthropocentric dimensions of Ukrainian Culture (in the Context of the Archetype of wise old Man). *Anthropological measurements of philosophical research. Proceedings Scientific Publication Issue 18, 2020.* Pp. 87–101. URL:

http://eadnurt.diit.edu.ua/bitstream/123456789/12796/1/AMPR_18.pdf

References

1. Bahalij D. (1992). *Ukrains'kyj mandrovanyj filosof H.S. Skovoroda* [Ukrainian traveling philosopher H.S. Skovoroda]. Kyiv: Vyd-vo «Orii» pry UK SP «Kobza». 472 p. (In Ukrainian).
2. Barabash Yu.Ya. (2006). *Vybrani studii. Skovoroda. Hohol'. Shevchenko* [Selected studios. Skovoroda. Gogol. Shevchenko]. Kyiv: Vydavn. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia». 744 p. (In Ukrainian).
3. Hrabovs'ka I. (2022). *Idei spravedlyvosti u filosofii Hryhoriia Skovorody v konteksti zakhidnoi filosofskoi tradytsii traktuvannia poniattia spravedlyvosti (do 300-richchia filosofa)* [Ideas of justice in the philosophy of Grigory Skovoroda in the context of the Western philosophical tradition of the interpretation of the concept of justice (to the 300th anniversary of the philosopher)]. *Ukrainoznavstvo*, №2(83). Pp. 26–32. (In Ukrainian).
4. Lavrinenko Yu. (1980). *Pavlo Tychyna i joho poema «Skovoroda»* [Pavlo Tychyna and his poem "Skovoroda"]. *Vidbytko z zhurnalu «Suchasnist'»*, 1, 3, 5. 63 p. (In Ukrainian).
5. Makhnovets' L. (1972). *Hryhorij Skovoroda. Biohrafiiia* [Hryhorij Skovoroda. Biography]. Kyiv: Nauk. dumka. 255 p. (In Ukrainian).
6. *Poema-symfoniia «Skovoroda»: zhanrovi j problemno-tematychni osoblyvosti. Pavlo Tychyna (1891-1967). Ukrains'ka literaturatura kintsia KhIKh – pochatku KhKh st.* [Poem-symphony "Skovoroda": genre and problem-thematic features. Pavlo Tychyna (1891-1967). Ukrainian literature of the late 19th and early 20th centuries]. URL: https://ukrlit.net/textbook/10klas_14/54.html (In Ukrainian).
7. Popovych M. (2008). *Hryhorij Skovoroda: Filosofiia svobody* [Hryhorij Skovoroda: Philosophy of Freedom]. Kyiv: Majsternia Bilets'kykh. 256 p. (In Ukrainian).
8. Reva L. *Hryhorij Skovoroda (1722–1794) – urodzhenets' Ukrainy, filosof svitovoho rivnia* [Hryhorij Skovoroda (1722–1794) was a native of Ukraine, a world-class philosopher]. *Naukovi zapysky*. T. 19. Kn. 1. Kyiv: Instytut arkeoholii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevs'koho NAN Ukrainy. Pp. 351–366. (In Ukrainian).
9. Skovoroda H. (1973). *Narkiss. Razghlahol o tom: uznaj sebe* [Narkiss. The phrase is about: know yourself]. *Povne zibrannia tvoriv u 2 t.* T. I. K.: Inst-t filosofii AN URSS. 574 p. (In Ukrainian).
10. Tychyna P. (1990). *Skovoroda (Symfoniia). Tvory* [Skovoroda (Symphony). Writings]. Kyiv: Molod'. Pp. 144–158. (In Ukrainian).
11. Ushkalov L. (2001). *Ukrains'ke barokove bohomyslennia: sim etiudiv pro Hryhoriia Skovorodu* [Ukrainian Baroque Divine Thought: Seven Etudes about Hryhorij Skovoroda]. Kharkiv: Akta. 221 p. (In Ukrainian).
12. Chyzhevs'kyj D. (1994). *Istoriia ukrains'koi literatury: Vid pochatkiv do doby realizmu* [History of Ukrainian literature: From the beginning to the age of realism]. Ternopil': Femina. 480 p. (In Ukrainian).
13. Shevchuk V. (2008). *Piznanyj i nepiznanyj Sfinks: Hryhorij Skovoroda suchasnymy ochyma: Rozmysly* [Known and unknown Sphinx: Hryhorij Skovoroda through modern eyes: Reflections]. Kyiv: Universytet. vyd-vo «Pul'sary». 526 p. (In Ukrainian).
14. Z. O. Yankovska, L. V. Sorochuk. (2020). Anthropocentric dimensions of Ukrainian Culture (in the Context of the Archetype of wise old Man). *Anthropological measurements of philosophical research*. Proceedings Scientific Publication Issue 18, Pp. 87–101. URL: http://eadnurt.diit.edu.ua/bitstream/123456789/12796/1/AMPR_18.pdf

АКТУАЛЬНІ УКРАЇНОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.9>
УДК 316:37.017.38(477)

Людмила АФАНАСЬЄВА

кандидат філософських наук, доцент кафедри
соціології та філософії
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0002-9386-6529
Email: lyulmila.csr@gmail.com

Ірина БУКРЕЄВА

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та філософії
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0002-7444-8321
Email: irina.bukreeva@ukr.net

Наталія ГЛЕБОВА

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та філософії
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0003-3417-1337
Email: nat.glebova2005@gmail.com

Людмила ГЛИНСЬКА

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та філософії
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0003-2223-2024
Email: glinskay.lyudmila2016@gmail.com

Ігор ЧИЧАНОВСЬКИЙ

старший викладач кафедри соціології та філософії,
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Email: chichanovskiy08@gmail.com

СОРОДНІСТЬ ДУХУ, ЕПОХИ І ЛЮДИНИ В ІНТЕРСУБ'ЄКТНИХ ОСВІТНІХ ПРАКТИКАХ СЬОГОДЕННОЇ УКРАЇНИ

**«Світло бачиться тоді, коли світло в очах є»
Григорій Сковорода**

Анотація. Стаття присвячена аналізу дієвих механізмів та позитивного досвіду МДПУ імені Богдана Хмельницького у підвищенні продуктивності освітнього, наукового і культурного супроводу соціальних процесів засобами інтеграції учасників освітнього процесу, викладачів і здобувачів до

розвитку громадського руху, популяризації цінностей українського народу, зміцнення національної ідеї і державності. Розглядається засоби і механізми соціальної згуртованості спільноти в умовах війни. Встановлено, що концепт соціальної згуртованості сьогодні являє складну систему практичних дій зі стабільного розвитку, підвищення якості життя всіх верств суспільства, запобігання ризикам соціального відчуження з метою створення суспільного благополуччя, гармонійних і стабільних соціальних відносин як складової соціально-економічного прогресу. Обґрунтовується потреба інтерсуб'єктних практик в освітньому просторі для створення відносин суспільної довіри, довіри до соціальних інституцій для виховання активного громадянства, основою якого є довіра до суспільства, його соціальних інституцій, як актуальної ланки розбудови європейської практики міжкультурного діалогу в освіті. Встановлено, що успішні кейси та позитивний досвід МДПУ імені Богдана Хмельницького продуктивного освітнього, наукового і культурного супроводу соціальних процесів в регіональних контекстах позначаються на інтеграції учасників освітнього процесу, викладачів і здобувачів, до розвитку громадського руху, популяризації цінностей українського народу, зміцнення національної ідеї і державності. Обґрунтовується тяглість традицій української освітньо-наукової спільноти – в невпинному тяжінні до професійної досконалості, співпраці з місцевими громадами, освітніми інституціями, громадськими спільнотами, єдності та згуртованості.

Ключові слова: освітній простір, інтерсуб'єктні практики, згуртованість української спільноти, переміщені університети в умовах війни.

Lyudmila AFANASIEVA

Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Department of Sociology and Philosophy, Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

Iryna BUKRIEIEVA

Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Department of Sociology and Philosophy, Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

Lyudmila GLYNS'KA

Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Department of Sociology and Philosophy, Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

Natalia HLEBOVA

Dr. of Sciences in Sociology, Professor, Department of Sociology and Philosophy, Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

Ihor Chychanovskyi

Lecturer, Department of Sociology and Philosophy, Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

THE RELATIONS OF SPIRIT, TIME AND PERSON IN THE

INTERSUBJECTIVE EDUCATIONAL PRACTICES IN TODAY'S UKRAINE

Abstract. The article is devoted to the analysis of the effective mechanisms and positive experience of the Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University in increasing the productivity of educational, scientific and cultural support of social processes by means of integration of participants in the educational process, teachers and students in the development of the social movement, popularization of the values of the Ukrainian people, strengthening of the national idea and statehood. The means and mechanisms of social cohesion of the community in the conditions of war are considered. It was established that the concept of social cohesion today represents a complex system of practical actions for stable development, improving the quality of life of all layers of society, preventing risks of social alienation with the aim of creating social well-being, harmonious and stable social relations as a component of socio-economic progress. The need for intersubjective practices in the educational space to create relationships of public trust, trust in social institutions for the education of active citizenship, the basis of which is trust in society and its social institutions, as a relevant link in the development of the European practice of intercultural dialogue in education, is substantiated. It was established that the successful cases and positive experience of the Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University of productive educational, scientific and cultural support of social processes in regional contexts affect the integration of participants in the educational process, teachers and students, the development of the social movement, the popularization of the values of the Ukrainian people, the strengthening

of the national idea and statehood . The tenacity of the traditions of the Ukrainian educational and scientific community is substantiated - in the relentless pursuit of professional excellence, cooperation with local communities, educational institutions, public communities, unity and cohesion.

Keywords: *educational space, intersubjective practices, unity of the Ukrainian community, displaced universities in the conditions of war.*

Постановка проблеми. В умовах російської військової агресії, спрямованої на вільну і незалежну Україну, обов'язком науково-педагогічних працівників є забезпечення міцного тилу, зокрема: темпів і рівня науково-технічного, економічного, соціального, культурного прогресу; професійної мобільності, швидкої адаптації студентської молоді до змін у соціально-економічній сфері, у галузях науки, техніки та технологій. Якісне забезпечення цих процесів неможливо досягти лише сумлінним виконанням освітніх функцій, потрібно стати набути комплексу фахових та універсальних якостей і навичок, що допомагають діяти командно, швидко адаптуватися, інтегруватися до нових умов, а також переорієнтуватися на нові професійні та життєві обставини. Переміщення університетів в умовах війни вимагає створення умов для якісно вищого рівня організації і координації діяльності всіх суб'єктів освітнього процесу в умовах війни за допомогою онлайн-технологій; актуалізацію змісту освітньої програми з урахуванням пропозицій стейкхолдерів, тенденцій розвитку спеціальності, ринку праці, галузевого та регіонального контексту в умовах війни, тимчасової окупації територій та процесів деокупації за допомогою онлайн-технологій; використання досвіду впровадження аналогічних вітчизняних та іноземних освітніх програм дистанційними засобами в умовах війни за допомогою онлайн-технологій.

Аналіз наукових публікацій. Фахівці сьогодні оперують інтегральним показником рівня згуртованості суспільства, який може бути визначений шляхом узагальнення окремих складових: 1) рівень підтримки і взаємодопомоги; 2) рівень довіри до соціальних інститутів; 3) спільність цінностей; 4) ступінь ідентифікації населення з українським суспільством [16]. Соціальна складова питання актуалізується необхідністю постійної підтримки функціональної соціальної грамотності будь якого соціуму – інформаційні, глобалізаційні, соціально-економічні процеси, міграція населення, трансформація соціокультурного простору, оскільки соціальні цінності в сучасну епоху є ключем до розуміння практично всіх видів соціальних відносин взагалі [14, с. 91–98]. Н. Отрешко зазначає, що вже факт співіснування безлічі культурних кодів навіть в рамках однієї культури спонукає дослідників шукати механізми, що зумовлюють безконфліктний характер міжкультурних відносин [11, с. 137–139]. Дослідження засвідчують, що в українському соціумі останніх років відбувається процес переходу від колективізму до індивідуалізму. При цьому переваги індивідуалізму респонденти насамперед убачають у забезпеченні умов для розвитку особи та вияву індивідуальної ініціативи [3, с. 69]. Водночас, якщо мати на увазі

альтруїстичний потенціал колективізму, його орієнтованість на загальне благо соціуму, то українці не проти такого колективізму [13]. Як можемо висувати з результатів соціологічних досліджень, пошук критеріїв такої сумісності засвідчує широкий спектр наукової бази дискурсу. Широта спектру позицій, що охоплює ціннісно-мотиваційно-нормативні критерії та орієнтації суб'єктів діалогу, досвід і практики спрямувань соціальних груп щодо здійснення діалогу зумовлюють міждисциплінарний дискурс розгляду питання.

Метою даної статті є аналіз проєктного досвіду науковців і освітян колективу МДПУ імені Богдана Хмельницького у створенні умов для якісно вищого рівня організації і координації діяльності суб'єктів освітнього процесу в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Григорій Сковорода свого часу дав рецепт духовного зростання особистості: «Світло бачиться тоді, коли світло в очах є». Духовною зброєю Сковороди була ідея формування української державності і Відродження української нації після удару, завданого царським режимом – знищення імперською владою Запорізької Січі.

Сьогодні ми на очах усього світу демонструємо, чи справді засвоїли його рецепти духовності – розвиток у людях прагнення до свободи, працелюбства та священної любові до Вітчизни. Війна з рашистською ордою 2022 року – переломного і вирішального у становленні української політичної нації і ствердженні державності, засвідчує велику правоту Григорія Сковороди щодо світоглядних домінант, способу мислення і живої душі українства.

В умовах війни значно зростає роль взаємодії освітньо-наукової спільноти з місцевими громадами, освітніми інституціями, громадськими спільнотами. Ключовим поняттям, що характеризує суспільні прагнення є згуртованість. В етимологічному сенсі, згуртованість визначається як характеристика групи, всі частини якої тісно взаємопов'язані між собою» [6]. Концепт соціальної згуртованості сьогодні являє складну систему практичних дій зі стабільного розвитку, підвищення якості життя всіх верств суспільства, запобігання ризикам соціального відчуження з метою створення суспільного благополуччя, гармонійних і стабільних соціальних відносин як складової соціально-економічного прогресу [15, с. 46–64]. На культурологічному рівні концепт згуртованості укладає поєднання кількох складових: ідентичність, довіра, доступність, взаємодія, що можуть об'єктивно свідчити про рівень згуртованості суспільства. Дослідники звертають увагу на взаємодію поняття «соціальна згуртованість» з таким поняттям як «соціальна солідарність». В Україні, в умовах глобальних викликів, «соціальна згуртованість» визначається

також як «доктрина забезпечення стійкості розвитку суспільства» сьогодні застосовуються такі показники соціальної згуртованості: соціально-психологічна адаптація; міграційні тенденції; відчуття співпричетності; толерантність і соціально відповідальна громадянська пропозиція.

Отже, згуртованість – це поєднання кількох складових: ідентичність, довіра, доступність, взаємодія, що можуть об'єктивно свідчити про рівень згуртованості суспільства.

У Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні серед цілей сталого розвитку України звертається увага на: забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та можливості навчання впродовж життя для всіх; розширення партнерської взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, бізнесу, науки, освіти та організації громадянського суспільства; досягнення високого рівня науки, освіти та охорони здоров'я; децентралізацію та впровадження регіональної політики, яка передбачає гармонійне поєднання загальнонаціональних і регіональних інтересів; збереження національних культурних цінностей і традицій [9].

Зазначимо, що саме міжкультурний діалог в освіті стає одним з ключових моментів різновидів соціальної інновації політики соціального згуртування ЄС, що підвищує його конкурентоспроможність та інноваційний потенціал. До засадничих ознак продуктивного діалогу культур слід віднести, насамперед культурно-комунікативну сумісність, що виражає соціокультурну спрямованість спільної діяльності різних груп та їх членів у їхньому прагненні досягти згоди. Створення в освітньому просторі відносин довіри, виховання активного громадянства, основою якого є довіра до суспільства, його соціальних інституцій – одні з найперших та найактуальніших для всіх ланок освіти. Кращі європейські практики побудови міжкультурного діалогу в освіті, впровадження принципів інклюзії та згуртованості потребують подальшого розвитку та поширення [7].

Розвиваючи думку Ю. Габермаса, який вважає, що на сьогоденному щаблі розвитку відкритого демократичного суспільства організації і інститути повинні бути демократизовані зсередини, стати відкритими і рівноправними учасниками раціональної суспільної комунікації [5], науковці констатують наступні основні характеристики впливу соціальних мереж на зміни конфігурації публічної сфери, на стимулювання нових форми громадянської [18] та політичної активності:

- невинне зростання аудиторії соціальних платформ, їх зручний функціонал, інтерактивність та необмежений часом та географією доступ сприяють збільшенню кількості активних та потенційних агентів, залучених до публічного простору суспільної комунікації;

- сприяють формуванню громадської компетентності мережевих акторів, підвищуючи

навички ведення аргументованих дебатів та пошуку консенсусу з проблемних питань життя спільноти;

- спрощують і певною мірою стимулюють формування стійких чи ситуативних онлайн альянсів суб'єктів різного масштабу – від окремих індивідів та неформальних спільнот до громадських організацій, підприємств тощо – для більш ефективного тиску на державні інституції;

- будь-який мережевий актор – окрема персона чи спільнота – можуть запропонувати власний порядок денний, який за умов його суспільної актуальності, почне конкурувати з темами традиційних медійних інституцій;

- соціальні медіа стають майданчиками для створення мережевих інституцій, які не тільки пропонують простір для обміну інформацією та генерують онлайн-дискусію, але й організують та координують колективні дії як в цифровому (краудфандинг, онлайн петиції) так і в реальному середовищах (політичний протест) [17].

Основним принципом, що конструє інтеракцію, є присутність, яка наголошує особливу роль сприйняття. Сприйняття стає соціальним феноменом, тим самим даючи учасникам інтеракції можливість спостерігати один за одним. Виникає ситуація подвійної контингенції, коли спостерігач бачить те, що бачить інший, а інший бачить, що той це бачить. Завдяки інтеракції здійснюється прийом інформації, яка має різні рівні складності, при цьому важливим моментом для інтеракції виступає тілесна присутність комунікантів. Потреба у продовженні інтерактивної комунікації призводить до утворення структур, наявність структур, наявність яких накладає певні обмеження і відриває комунікацію від голого сприйняття, а також зумовлює розподіл можливості комунікації серед учасників [2]. В цьому сьогодні полягає головна відмінність умов і спрямування зусиль української громадянської спільноти, на відміну від спільноти країни-агресора – де-факто спільноти розмежування, що характеризується застосуванням дисконнеktivних сил (тобто сил дезінтеграції, розпаду і роз'єднання), що виявляє себе у різних галузях життя – від економічних відносин до особистої взаємодії людей між собою. Сьогодні ми можемо бачити, як у сфері людських взаємин ця роз'єднувальна сила наочно проявляє себе у руйнуванні горизонтальних мереж міжособистісного спілкування, здатних кинути виклик державі через різні форми самомобілізації та колективного спротиву через низове співробітництво, що в умовах демократії органічно пов'язує людину з людиною [1]. В сьогоденній Україні онлайн інститути стають найпотужнішими акторами громадянського суспільства, які стимулюють позитивні соціальні змінам. Як слушно вказує М. Наумова, саме вони мобілізують членів спільноти до солідарних дій, які змушують державні установи до прозорості і підзвітності, формують нові тактики контролю за владними інститутами та допомагають вирішенню локальних проблем громад, а в перспективі – до трансформації самого інституту демократичного представництва [8].

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького сьогодні

переживає найсуворіші випробування і змушений був евакуюватись з тимчасово окупованого міста. Потреба підготовки професійних кадрів в умовах війни вимагає нагальної реорганізації процедур забезпечення належного рівня організації освітнього процесу, збереження демократичних освітніх векторів Євроінтеграції для значного підвищення конкурентоспроможності ЗВО. У теперішніх умовах російської військової агресії та тимчасової окупації Мелітополя колектив МДПУ імені Богдана Хмельницького активізував роботу, спрямовану на забезпечення належними умовами підтримки та життєдіяльності всіх жителів міста, біженців, переселенців та представників різних етнічно-конфесійних спільнот. Діяльність прогресивних викладачів нашого університету також не припинялася навіть в умовах окупації та переміщення. В рамках впровадження низки Проєктів Ради Європи [12] науково-педагогічна спільнота університету докладає максимум зусиль задля розширення дієвих каналів взаємодопомоги для представників етнічних спільнот, внутрішньо переміщених осіб чи вимушених мігрантів шляхом реалізації низки ініціатив щодо соціальної, інформаційної, правової, психологічної, гуманітарної підтримки, спрямованих на посилення діалогу, підвищення рівня згуртованості та міжкультурної взаємодії в умовах російської агресії й тимчасової окупації. МДПУ імені Богдана Хмельницького продовжує працювати в цьому напрямку й перереєструвавшись у Запоріжжі, долучився й до волонтерської допомоги вимушено переміщеним з окупованих частин Донецької, Луганської, Запорізької й Херсонської областей та АР Крим.

Науковці університету сьогодні активно долучились до участі у Програмі «Зміцнення українських переміщених університетів для сталого розвитку» (SUDUS), що передбачає:

- створення умов для якісно вищого рівня організації і координації діяльності всіх суб'єктів освітнього процесу в умовах війни за допомогою онлайн-технологій;

- актуалізацію змісту освітньої програми з урахуванням пропозицій стейкхолдерів, тенденцій розвитку спеціальності, ринку праці, галузевого та регіонального контексту в умовах війни, тимчасової окупації територій та процесів деокупації за допомогою онлайн-технологій;

- використання досвіду впровадження аналогічних вітчизняних та іноземних освітніх програм дистанційними засобами в умовах війни за допомогою онлайн-технологій.

З упровадженням низки проєктів, до яких наразі долучився університет, значно зростають інструментальні можливості подолання низки актуальних соціальних проблем. Разом з тим – це шлях демократії, педагогіки визволення та партнерства.

Висновки. Аналізом матеріалів наукових джерел встановлено, що якісне забезпечення освітніх цих процесів в умовах війни і вимушеного переміщення закладів і суб'єктів освіти неможливо досягти лише сумлінним виконанням освітянських

функцій, потрібно здійснити низку заходів для організації командних дій в нових умовах.

Переміщення університетів в умовах війни вимагає створення умов для якісно вищого рівня організації і координації діяльності всіх суб'єктів освітнього процесу в умовах війни за допомогою онлайн-технологій.

Надзвичайно важливим для актуалізації змісту освітньої програми є урахуванням пропозицій стейкхолдерів, тенденцій розвитку спеціальності, ринку праці, галузевого та регіонального контексту в умовах війни. Стан тимчасової окупації територій та процесів деокупації вимагає активного використання онлайн-технологій та використання досвіду впровадження аналогічних вітчизняних та іноземних освітніх програм дистанційними засобами в умовах війни. Успішні кейси та позитивний досвід МДПУ імені Богдана Хмельницького щодо розвитку демонструють як продуктивність освітнього, наукового і культурного супроводу соціальних процесів в регіональних контекстах позначаються на інтеграції учасників освітнього процесу, викладачів і здобувачів, до розвитку громадського руху, популяризації цінностей українського народу, зміцнення національної ідеї і державності.

«Серце тоді насичується, коли освічується» – стверджував Григорій Сковорода. Сурові будні сьогодення на фронтах і в тилу надають безліч прикладів, що для нас справжня свобода – це стан, що жодною мірою не залежить від системи, від ієрархій. Це, насамперед, пошук духу, сердець і свобод різних людей у потребі робити загальну справу. «...треба робити все можливе, щоб якнайбільше людей зберегти перед важкими наслідками війни. Це можливе тоді, коли місце одиничного егоїзму займе найживіше почуття солідарності» [4]. Сьогодні суспільні реалії підтверджують думку багатьох дослідників, що саме війна, яка прийшла в Україну, висуває на передній план зовсім інший тип особистості. Це буде побудова нової країни тими людьми, які зуміли її відстояти [10].

Сьогодні сила нашої освітньо-наукової спільноти – в невпинному тяжінні до професійної досконалості, співпраці з місцевими громадами, освітніми інституціями, громадськими спільнотами, єдності та згуртованості. Так, попри всі змоги новітніх варварів сплюндрувати українську землю, понищити наші пам'ятки культури, сіяти смерть і зло, українці своїм єднанням стверджують самоцінність кожної особистості, ставлення до себе та свого життя з повагою.

1. Асмолов Григорій. Война в Украине: триумф изоляции России. URL: <https://ridl.io/ru/vojna-v-ukraine-triumf-izolyatsii-rossii/>
2. Бурлачук В.Ф. Інтеракція та ідентичність трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві. IV конгрес

- соціологічної асоціації України. *Тези доповідей*. Харків 28-29 жовтня 2021 року. Харків, 2021. С. 35–137.
3. Васютинський В. О. Психологічна правда про індивідуалізм і колективізм. Київ, 2016. 138 с.
  4. Війна і життєві цінності. URL: <https://zbruc.eu/node/87103#:~:text=%D0%92%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0%20%D1%96%20%D0%B6%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%94%D0%B2%D1%96%20%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96> (дата звернення 2022).
  5. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. Львів, 2000. 319 с.
  6. Гриненко А. М., Кирилюк В. В. Сучасні підходи щодо визначення понять соціальної згуртованості та соціального капіталу. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/197262652.pdf>
  7. Нестерова М. Європейські практики міжкультурного діалогу в освіті. URL: <https://erasmusplus.org.ua/project-news/mizhnarodna-naukovo-praktychna-konferencziya-yevropejski-praktyky-mizhkulturnogo-dialogu-v-osviti-15-16-12-2021/>
  8. Наумова М. Ю. Мережеві спільноти та зміни конфігурації публічної сфери: нові форми соціальної солідарності та дії. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Європейські практики міжкультурного діалогу в освіті»*, м. Київ, 15 – 16 грудня 2021 року. URL: http://evdisd.info/wp-content/uploads/2021/12/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84_15_16.12.2021_%D1%84%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BB.pdf
  9. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні: монографія. Нац. акад. пед. наук України ; за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ, 2021. 384 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/726223/1/nac%20dopovid%202021%20color%201%20%281%29.pdf>
  10. Нові люди – нова країна? (Розумков-центр). URL: <https://razumkov.org.ua/statti/novi-liudy-nova-kraina>
  11. Отрешко Н. Б. Транскультурність як нова парадигма в науках про культуру. трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві. *IV конгрес соціологічної асоціації України. Тези доповідей*. Харків, 28–29 жовтня 2021 року. С. 137–139.
  12. Проект «Інтеркультурні міста» – Мелітопольський державний університет. URL: <https://mdpu.org.ua/new/uk/laboratorija-socologichnih-doslidzen/2015-01-15-15-19-24.html>
  13. Ручка А. О. Індивідуалізм як соціокультурний феномен нашого життя/трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві. *IV конгрес соціологічної асоціації України. Тези доповідей*. Харків, 28–29 жовтня 2021 року. С. 135–137.
  14. Слющинський Б. В. Феномен міжкультурної комунікації: соціологічний аспект. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Філософія, культурологія, соціологія; за заг. ред. К.В. Балабанова*. Маріуполь, 2013. Вип. 5. С. 91–98.
  15. Тютюнникова С. В., Бервено О. В. Соціальна згуртованість суспільства як фактор підвищення якості життя в умовах четвертої промислової революції. *Економічна теорія та право*. № 4 (39) 2019. С. 46–64.
  16. Що таке згуртованість суспільства та як її вимірювати. URL: <https://www.csi.org.ua/news/shho-take-zgurtovanist-suspilstva-ta-yak-yiyi-vymiryuvaty/>
  17. Josh Machleder, Gregory Asmolov. Social Change and the Russian Network Society. URL: https://www.internews.org/sites/default/files/resource/s/Internews_Research_RussiaNetworkSociety1.pdf
  18. Grabovska I.M. (2018). Civil society and cultural advancement of modern Ukraine. *XXI century science. From theory to practice. Proceedings of XXIV International scientific conference*. USA. Morrisville, Lulu Press. P. 108–111.

References

1. Asmolov Hryhoryy. *Voyna v Ukrainy: tryumf yzolyatsyy Rossyy* [War in Ukraine: The Triumph of Russia's Isolation]. URL: <https://ridl.io/ru/voyna-v-ukraine-triumf-izolyatsii-rossii/> (in Ukrainian).
2. Burlachuk V.F. (2021). *Interaktsiya ta identychnist' transformatsiya sotsial'nykh instytutiv v informatsiyomu suspil'stvi* [Interaction and identity transformation of social institutions in the information society]. *IV konhres sotsiolohichnoyi asotsiatsiyi Ukrayiny. Tezy dopovidey*. Kharkiv. Pp. 135–137 (in Ukrainian).
3. Vasyutyn'sky V.O. (2016). *Psykhologichna pravda pro indyvidualizm i kolektyvizm*. [Psychological truth about individualism and collectivism]. Kyiv. 138 p. (in Ukrainian).
4. *Viyна i zhyt'tyevi tsinnosti* [War and life values]. URL: <https://zbruc.eu/node/87103#:~:text=%D0%92%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0%20%D1%96%20%D0%B6%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%94%D0%B2%D1%96%20%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96> (in Ukrainian).
5. Habermas YU. (2000). *Strukturni peretvorennya u sferi vidkrytosti: doslidzhennya katehoriyi hromadyans'ke suspil'stvo* [Structural transformations in the field of openness: a study of the civil society category]. L'viv, 319 p. (in Ukrainian).
6. Hrynenko A.M., Kyrylyuk V.V. *Suchasni pidkhody shchodo vyznachennya ponyat' sotsial'noyi z-hurtovanosti ta sotsial'noho kapitalu* [Modern approaches to defining the concepts of social cohesion and social capital]. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/197262652.pdf> (in Ukrainian).
7. Nesterova M. *Yevropeys'ki praktyky mizhkul'turnoho dialohu v osvity* [European practices of intercultural dialogue in education]. URL: <https://erasmusplus.org.ua/project-news/mizhnarodna-naukovo-praktychna-konferencziya-yevropejski->

- praktyky-mizhkulturnogo-dialogu-v-osviti-15-16-12-2021/ (in Ukrainian).
8. Naumova M. YU. (2021). *Merezhevi spil'noty ta zminy konfihuratsiyi publichnoyi sfery: novi formy sotsial'noyi solidarnosti ta diyi*. [Online communities and changes in the configuration of the public sphere: new forms of social solidarity and action]. Materialy Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi «Yevropeys'ki praktyky mizhkul'turnoho dialohu v osviti», Kyiv. URL: http://evdisd.info/wp-content/uploads/2021/12/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84_15_16.12.2021_%D1%84%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BB.pdf (in Ukrainian).
  9. *Natsional'na dopovid' pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukraini: monohrafiya. (2021)* [National report on the state and prospects of education development in Ukraine]. Nats. akad. ped. nauk Ukrainy ; za zah.red. V.H. Kremenyu. Kyiv : KONVI PRINT, 384 p. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/726223/1/nac%20dopovid%2021%20color%201%20%281%29.pdf>
  10. *Novi liudy – nova krayina?* [New people – a new country]. (Rozumkov-tsentr) <https://razumkov.org.ua/statti/novi-liudy-nova-kraina> (in Ukrainian).
  11. Otreshko N.B. (2021). *Transkul'turnist' yak nova paradyhma v naukakh pro kul'turu. transformatsiya sotsial'nykh instytutiv v informatsionomu suspil'stv* [Transculturality as a new paradigm in cultural sciences. transformation of social institutions in the information society]. IV konhres sotsiolohichnoyi asotsiatsiyi Ukrainy. Tezy dopovidey. Kharkiv. Pp. 137–139 (in Ukrainian).
  12. *Proekt «Interkul'turni mista» – Melitopol's'kyy derzhavnyy universytet*. [Project "Intercultural Cities" – Melitopol State University]. URL: <https://mdpu.org.ua/new/uk/laboratorja-socologchnih-doslidzhen/2015-01-15-15-19-24.html> (in Ukrainian).
  13. Ruchka A.O. (2021). *Indyvidualizm yak sotsiokul'turnyy fenomen nashoho zhyttya/transformatsiya sotsial'nykh instytutiv v informatsionomu suspil'stvi* [Individualism as a sociocultural phenomenon of our life/transformation of social institutions in the information society]. IV konhres sotsiolohichnoyi asotsiatsiyi Ukrainy. Tezy dopovidey. Kharkiv. Pp. 135–137 (in Ukrainian).
  14. Slyushchyns'kyy B.V. (2013). *Fenomen mizhkul'turnoyi komunikatsiyi: sotsiolohichnyy aspekt* [The phenomenon of intercultural communication: sociological aspect]. Visnyk Mariupol's'koho derzhavnoho universytetu. Seriya Filosofiya, kul'turolohiya, sotsiolohiya; za zah. red. K.V. Balabanova. Mariupol'. Vyp. 5. Pp. 91–98 (in Ukrainian).
  15. Tyutyunykova S.V., Berveno O.V. (2019). *Sotsial'na z'hurtovanist' suspil'stva yak faktor pidvyshchennya yakosti zhyttya v umovakh chetvertoyi promyslovyi revolyutsiyi* [Social cohesion of society as a factor in improving the quality of life in the conditions of the fourth industrial revolution]. Ekonomichna teoriya ta pravo. № 4 (39). Pp. 46–64. (in Ukrainian).
  16. *Shcho take z'hurtovanist' suspil'stva ta yak yiyi vymiryuvaty* [What is social cohesion and how to measure it.] URL: <https://www.csi.org.ua/news/shho-take-zhurtovanist-suspilstva-ta-yak-yiyi-vymiryuvaty/> (in Ukrainian).
  17. Josh Machleder, Gregory Asmolov Social Change and the Russian Network Society. URL: https://www.internews.org/sites/default/files/resources/internews_Research_RussiaNetworkSociety1.pdf
  18. Grabovska I.M. (2018). Civil society and cultural advancement of modern Ukraine. XXI century science. From theory to practice. Proceedings of XXIV Internationals scientific conference. USA. Morrisville, Lulu Press. P. 108–111.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.10>
УДК 3.21(477)

Ірина ГРАБОВСЬКА

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
Центр українознавства філософського факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

0000-0002-7416-9541
Email: grabovskai@ukr.net

Катерина НАСТОЯЦА

кандидат соціологічних наук, доцент,
завідувачка відділу філософії та геополітики, НДІУ, м. Київ

ORCID: 0000-0002-2338-9448
Email: kvitka2155@gmail.com

Тетяна ТАЛКО

кандидат філософських наук, доцент
Дніпровський національний університет імені Олесея Гончара

ORCID: 0000-0001-5173-9540

Email: talkotm@ukr.net

РОЛЬ УКРАЇНОЦЕНТРИЧНИХ ЕЛІТ В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФІЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ (300-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ)

Анотація. У статті аналізується роль українських еліт у світлі проблеми та філософії суб'єктності. Акцентується увага на специфіці даного моменту існування української держави та нації, які ведуть запеклу боротьбу за власну свободу та виживання у війні з російським фашистським режимом. Наголошується, що під суб'єктністю в сучасному науковому дискурсі розуміється рівень самостійності і незалежності від зовнішніх чинників країни, її самодостатність і незалежність як актора історії. З філософської точки зору в широкому розумінні суб'єктом є те, або той, що/хто має агентство, тобто діє на якусь іншу сутність (об'єкт), або владарює над ним. У такому випадку йдеться про те, що щось/хтось наділений суб'єктністю. При визначенні суб'єктності акцент робиться саме на країні як єдності держави, нації та спільноти громадян, які населяють цю країну. Сьогодні реальність така, що внаслідок героїчного протистояння української нації агресії РФ, статус України як актора історії докорінно змінюється. Вона перетворилась на лідера вільного світу, ставши захисником автентичних європейських цінностей, які сучасний Захід, особливо Західна Європа, значною мірою розгубив. Варто погодитись із твердженням відомого політичного аналітика А. Піонковського про те, що саме Україна сьогодні рятує Європу і увесь світ від рашистської чуми і тоталітаризму вже у XXI столітті. Її позиція – це позиція активного суб'єкта, центру переформатування європейської політики, що не може не впливати на увесь теперішній світ. Робиться висновок, що діяльність україноцентричних еліт в Україні є обов'язковою умовою виграшу у війні проти рашистського агресора. До того ж реалії війни потребують фактичного перетворення всіх існуючих еліт в державі на україноцентричні. Формування сильної суб'єктності України залежить і від здатності її еліт адекватно відповідати на виклики та загрози, що постали перед українською нацією.

Статтю присвячено 300-річчю від дня народження видатного українського філософа Григорія Савича Сковороди.

Ключові слова: Україна, суб'єктність, геополітика, суверенітет, еліти, україноцентричність, актор історії, Григорій Сковорода.

Iryna GRABOVSKA

Ph.D. in Philosophy, Senior Research Associate,
Center of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Kateryna NASTOIASHCHA

Ph.D. in Sociology, Associate Professor,
Senior Research Associate, Department of Philosophy and Geopolitics, RIUS, Kyiv

Tetyana TALKO

Ph.D. in Philosophy, Associate Professor,
Oles Honchar Dnipro National University

THE ROLE OF THE UKRAINE-CENTRIC ELITES IN THE CONTEXT OF THE PHILOSOPHY OF THE OF UKRAINE'S SUBJECTIVITY (DEDICATED TO THE 300TH ANNIVERSARY OF BIRTH OF HRYHORIY SKOVORODA)

Abstract. The article analyzes the role of Ukrainian elites in the light of the problem and philosophy of subjectivity. Attention is focused on the specifics of this moment in the existence of the Ukrainian state and nation, which are waging a fierce struggle for their own freedom and survival in the war with the Russian fascist regime. It is emphasized that subjectivity in modern scientific discourse means the level of independence and independence from external factors of the country, its self-sufficiency and independence as an actor of history.

From a philosophical point of view, a subject in a broad sense is that or that which/who has agency, i.e. acts on some other entity (object), or has dominion over it. In this case, something/someone is endowed with subjectivity. When defining subjectivity, the emphasis is placed on the country as a unity of the state, nation and community of citizens who inhabit this country. Today, the reality is that as a result of the heroic resistance of the Ukrainian nation to the aggression of the Russian Federation, the status of Ukraine as an actor in history is fundamentally changing. She turned into a leader of the free world, becoming a defender of authentic European values, which the modern West, especially Western Europe, has largely destroyed. It is worth agreeing with the statement of the famous political analyst A. Piontkovsky that it is Ukraine today that is saving Europe and the whole world from the plague of rashism and totalitarianism already in the 21st century. Its position is the position of an active subject, the center of reformatting of European politics, which cannot help but influence the entire world today. It is concluded that the activity of Ukrainian-centric elites in Ukraine is a necessary condition for winning the war against the rashist aggressor. In addition, the realities of the war require the actual transformation of all existing elites in the state into Ukrainian-centric ones. The formation of a strong subjectivity of Ukraine also depends on the ability of its elites to adequately respond to the challenges and threats facing the Ukrainian nation.

The article is dedicated to the 300th anniversary of the birth of the outstanding Ukrainian philosopher Hryhorii Savych Skovoroda.

Keywords: *Ukraine, subjectivity, geopolitics, sovereignty, elites, Ukrainian-centricity, actor of history.*

Постановка проблеми. Однією зі знакових фігур української філософії та культури загалом є постать мандрованого філософа Григорія Савовича Сковороди, 300-ліття від дня народження якого відзначає сьогодні воююча Україна. Серед найцікавіших ідей, які залишив мислитель для роздумів та розробки наступним поколінням, є й ідея відповідальності людини перед Богом за власне життя, його вартісність та відданість добру. Недаремно дослідник філософського спадку Григорія Сковороди В. Горський назвав його першим українським інтелектом.

За Г. Сковородою людина повинна пізнати себе, а предметом пізнання є її серце, «серце єсть зерном» [18, с. 20]. Дух Божий торкається людського серця, завдяки чому воно прозирає («И если подунул на твоє серце дух Божий, тогда должен ты теперь усмотреть то, что от рождения не видал» [19, с. 175]). Людина, яка прозріла серцем, стає частиною макрокосму, перетворюючись таким чином із «тіні тлінної» у, як би ми визначили сьогодні, відповідального свідомого громадянина Всесвіту. Безумовно, в подальшому ці ідеї філософа знаходять розвиток в українській гуманітаристиці, перетворюючись на проблематику індивідуальної та колективної відповідальності кращих представників народу, тобто, його еліт, за буття та майбутнє української спільноти.

Загальновизнаним в аналітиці є той факт, що саме патріотично налаштовані еліти формують певну реальність, яка у модерні, постмодерні, а тепер вже і у пост-пост-модерні часи своєю чергою формує сучасну політичну (модерну) націю. Більшість українських дослідників націєтворчих процесів в Україні вважає, що сучасна українська нація належить до молодих політичних націй. А перед молодими націями виникає ціла серія викликів і загроз, від яких напряду залежить її подальша доля та навіть саме виживання [3; 4]. Особливо, коли така нація опинилась у стані війни, як то сталося із українською сьогодні.

Постколоніальні та національно-визвольні війни й повстання колишніх колоній, а Україна є саме такою постколоніальною країною [Див. про це, напр.: 1; 2; 3; 4], не є історичною рідкістю. Такими були війни Франції проти Алжиру; іспанських колоній в Америці проти європейського колонізатора; антиколоніальні повстання в Африці (Кенія, Зімбабве, Намібія); війни проти Португалії в Анголі, Мозамбіку, Гвінеї-Бісау; національно-визвольна війна Індонезії проти Нідерландів та Індокитаю проти Франції тощо.

Постколоніальна країна наділена низькою мірою суб'єктності, оскільки за власною специфікою вона є умовно самостійною. Проте за 31 рік незалежності Україна як нація і держава зробила чимало для утвердження власної суб'єктності на геополітичному просторі та у внутрішній політиці.

Під суб'єктністю в сучасному науковому дискурсі розуміється рівень самостійності і незалежності від зовнішніх чинників країни, її самодостатність і незалежність як актора історії. Як неважко помітити, суб'єктність фактично співпадає з суверенністю держави та нації, проте, суб'єктність країни – це динамічний розвиток її суверенності, самостійності та незалежності, процес, який дозволяє або не дозволяє визначати певну країну як актора історії та геополітики. З філософської точки зору в широкому розумінні суб'єктом є те, або той, що/хто має агентство, тобто діє на якусь іншу сутність (об'єкт), або владарює над ним [27; 28]. У такому випадку йдеться про те, що щось/хтось наділений суб'єктністю. При визначенні суб'єктності акцент робиться саме на країні як єдності держави, нації та спільноти громадян, які населяють цю країну.

За словником, суверенітет – це «незалежність держави у зовнішніх та верховенство у внутрішніх справах. Вільне, незалежне від будь яких зовнішніх сил верховенство державної влади. Поняття суверенітет виражає загальну властивість будь якої держави» [8]. Поняття суверенітет походить від німецького *Souveränität* та французького *souveraineté*, що означає верховенство, верховна

влада, панування, незалежність держави у зовнішніх стосунках та верховенство державної влади у внутрішніх. У наукових дослідженнях суверенітет поділяється на державний, народний та національний.

Отже, в сучасному науковому дискурсі під суб'єктністю країни розуміється рівень її самостійності і незалежності від впливу зовнішніх чинників, здатність існувати в реальному світі згідно зі своїми цінностями, вираженими у внутрішній та зовнішній політиці держави [16].

Як відомо, справжня цінність – це те, за що люди готові платити не лише грошима, власним добробутом, але навіть і життям, якщо виникне така потреба.

Між суб'єктністю і суверенітетом є різниця: суб'єктність як наукове поняття фіксує динамічність, процесуальність утвердження власної незалежності та самостійності у той час, коли суверенітет сприймається і утверджується, наприклад, законодавчо як даність. Країна повинна мати сильну суб'єктність, щоб ефективно відстоювати свій суверенітет.

Ступінь розробленості проблеми. У розмислах українських аналітиків часто проговорюється проблема суб'єктності України саме у вказаному вище ключі. Так, О. Яхно зазначає, що нерідко українські політики (мова йде про довоєнні реалії, що існували до 24 лютого 2022 р., коли путінська неоімперія пішла війною проти України) люблять розповідати, що Україна чи то втратила, чи то повернула собі суб'єктність як держава. Аналітикиня зазначає: «Завжди дивуюсь таким заявам. Тому що в даному випадку куди цікавіше зрозуміти, що політики взагалі розуміють під "суб'єктністю". Маю на увазі не слово, а конкретне значення стосовно України. Що таке суб'єктність держави, яка не є постійним членом РБ ООН і не має ядерної зброї? Тобто, це не про зовнішні ознаки (зустрічі, присутність на міжнародних заходах, загальні слова тощо), а про суть. Вважаю, що обов'язковою умовою суб'єктності є сила держави зсередини (усвідомлення себе). А прояв суб'єктності – це невразливість від зовнішніх загроз та вміння реалізовувати проекти на зовнішньому майданчику. І от якби було таке розуміння (сильних сторін та послідовності пріоритетів), то, можливо, і в еліті з'явилася б "точка складання" в частині об'єднання». І далі: «А якщо говорити про геополітику, то на постсовєтському просторі Україна сьогодні – протосуб'єктна, якщо так можливо сказати. Тобто, потенційно суб'єктна. У тому сенсі, що у нас немає вибору, крім як показати/довести собі та світові – що на пострадянському просторі можлива демократична, толерантна та сильна держава. Це альтернатива тому типу регіонального лідерства, яке демонструє Росія. Саме тому, гадаю, відносини між Україною та РФ завжди були і є важливим фактором впливу на ситуацію – як на регіональному, так і на глобальному рівнях. Адже у

можливій новій геополітичній реальності пострадянського простору Україна – це центр консолідації західної частини євразійського "хартленду" та джерело європейських цінностей для цієї частини постімперської/постсовєтської території» [13].

Варто погодитись з аналітикинею насамперед у тому, що суб'єктність держави розпочинається зі самоусвідомлення її еліт, насамперед, інтелектуалів, які і пропонують спільноті відповіді на виклики, які час та дійсність висуюють перед конкретним соціумом, нацією, країною, державою.

У сучасній українській соціогуманітаристиці тема суб'єктності України у всіх вище названих іпостасях є однією з найактуальніших. А в умовах війни неоімперії Кремля проти нашої Батьківщини проблема суб'єктності України як повноцінного актора історії перетворилась ще й на проблему буття/небуття українців як таких.

Дослідник Л.В. Чупрій вважає, що серед основних причин слабкості України як геополітичного гравця є інертність, притаманна українській ментальності, все ще не подоланий комплекс меншовартості. Впливають на ситуацію з негативного боку і досить «...сильні позиції радянських постімперських міфів, в яких Україна виступає лише меншим братом великого російського народу. Протягом тривалого перебування під владою спочатку Російської імперії, а потім Радянського Союзу в українців був сформований потужний міф меншовартості, недовіри до власних сил, що було дуже вигідно росіянам, які завжди намагалися використати наш креативний потенціал, нашу хазяйновитість, працьовитість. Здебільшого саме українці перебували на багатьох важливих господарських посадах у різних регіонах Радянського Союзу, добросовісно виконуючи покладені на них обов'язки. Саме без України, без родючих чорноземних ґрунтів Російська імперія, а потім і Радянський Союз не змогли б побудувати свою могутність. Значний внесок у підвищення обороноздатності СРСР внесли Південномаш, завод Антонова, Миколаївський суднобудівний завод, інші підприємства. Тому і сьогодні Росії важливо нав'язати українцям свої імперські міфи, щоб перетворити їх на «сіру масу», інертних малоросів, які сліпо будуть виконувати волю Кремля» [25, с. 33].

Філософії суб'єктності України присвячено сьогодні вже певну кількість досліджень, зокрема, монографію філософів Пирожкова С. та Хамітова Н. «Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини» [16], в якій автори зробили спробу розглянути проблему суб'єктності України крізь призму цивілізаційної проблематики. У той же час, за власною заявою, вони намагаються запропонувати ефективну методологію дослідження України в якості суб'єкта історії та геополітики. Авторі пропонують «...методологію метаантропологічного потенціалізму, що дозволяє зрозуміти реальні можливості країни для створення її

гуманістичного цивілізаційного проекту, який сприятиме гідній самореалізації людини. В роботі обґрунтовано необхідність формування нової системи безпеки в умовах гібридної війни, а також євроатлантичний вектор як каталізатор суб'єктності України. Підкреслено важливу роль суспільної консолідації як засобу реалізації суб'єктності. Осмислено світоглядний вимір суб'єктності. Це дало змогу авторам визначити перспективи суб'єктності України у XXI столітті» [16, с. 2]. При цьому в монографії пропонується розглядати суб'єктність як «...якість соціального буття країни, коли остання стає не об'єктом впливу «сильних світу цього», а зусиллями власної політичної, наукової, художньої й релігійної еліти конструює своє цивілізаційне майбутнє, спосіб життя, усвідомлює власні, а не нав'язані ззовні цінності та формулює справжні національні інтереси. Таке конструювання й усвідомлення, яке здійснюється елітою країни — чинник автентичності цивілізаційної суб'єктності, а тому її дієвості» [16, с. 14].

Автори стверджують, що події новітньої історії України підтверджують наявність волі українського народу для досягнення стану реальної цивілізаційної суб'єктності, хоч цей процес і йде поруч з небезпеками та випробуваннями. «Їх подолання потребує не просто спонтанних «майданних» дій, а й глибинної трансформації світогляду відповідно до викликів і небезпек сучасності та здатності поступово втілювати новий світогляд у життя» [16, с. 15]. Отже, особлива роль у процесі суб'єктивації України випала саме її інтелектуальним елітам.

Метою даної розвідки є підкреслення важливої ролі україноцентричних еліт у досягненні перемоги України у війні проти російського агресора, що базується, зокрема, на філософії суб'єктності країни як нації та держави.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні, внаслідок героїчного протистояння української нації рашистському агресорові, статус України як актора історії докорінно змінюється. Вона зараз справді перетворилась на лідера вільного світу, ставши захисником автентичних європейських цінностей, які сучасний Захід, особливо Західна Європа, значною мірою розгубив. А до цієї війни «...Україна деякий час мала слабку геополітичну суб'єктність, тобто здебільшого вона не сприймалася як сильна демократична країна і часто використовувалася потужними геополітичними гравцями як розмінна монета» [25, с. 32].

Наразі, варто погодитись із твердженням відомого політичного аналітика А. Пionковського про те, що саме Україна сьогодні рятує Європу і увесь світ від рашистської чуми і тоталітаризму вже у XXI столітті. Її позиція – це позиція активного суб'єкта, центру переформатування європейської політики, що не може не впливати на увесь теперішній світ [Див., напр.: 14; 15].

Для того, щоб існувало поняття України як абсолютної цінності, тобто бандерівське гасло «Україна понад усе!» стало світоглядною основою життєдіяльності більшості громадян всередині країни, повинна бути проведена величезна робота, в тому числі і просвітницька. І виконати її повинні саме україноцентричні еліти як всередині України, так і за її межами. Зрештою, внаслідок повномасштабної рашистської агресії проти України, спрямованої на тотальне знищення українців як нації та України як держави, інших, окрім україноцентричних, еліт в країні не повинно залишатись. Адже «...прийнятого для нас порядку ворог не збереже: сучасні війни це «війни світоглядів», у яких ідеться про «бути чи не бути», і сьогодні їхньою метою вже не є військова перемога, а цілковита інтеграція в ідеологічну сферу; ті, хто утримуються від боротьби руху опору, у повоєнний час, що рано чи пізно настане, будуть морально зламані й утратять свій політичний вплив або й право голосу; ті, хто активно чи пасивно співпрацюють з ворогом або ж його поплічниками, не тільки програють війну, але й утратять честь; політичний і моральний вплив тих, хто активно співдіятиме в боротьбі руху опору, у післявоєнний період тільки зросте» [9, с. 16]. Ця цитата з книги майора Ганса фон Даха «Тотальний опір: інструкція з ведення малої війни для кожного», яка була оприлюднена ще у 1957 р. і стосувалась не України, а Швейцарії, звучить дуже актуально саме для нашої країни і саме сьогодні.

Під україноцентричними елітами мається на увазі та частина нині діючих еліт, яка розглядає сучасну Україну як власну і єдину Батьківщину та готова боротися за неї. Завдання духовної еліти (письменники, науковці, ідеологи, музиканти, живописці тощо) (духовної за Р. Ароном): 1) світоглядне; 2) організаційне; 3) консолідаційне; 4) патріотично-виховне; 5) ціннісно-орієнтаційне [Див. про це, напр.: 1;17]. У світлі реалій теперішньої війни це й ідеологічно-пропагандистське та контрпропагандистське, тобто, реальне створення інтелектуального фронту по боротьбі з російським агресором.

Окремо стоїть питання з політичними елітами країни. «Це проблема участі політичної еліти у тих війнах, де вирішується доля Батьківщини» [7]. Насамперед українською спільнотою ставиться питання «Чи мали б українські нардепи воювати на фронті?» [7], так само, зрештою, і олігархи та бізнесмени. Адже від діяльності і позиції бізнес-еліти залежить не лише фінансово-економічна безпека країни, але і здатність держави до виживання, особливо в умовах теперішньої агресії рашистської РФ проти України. С. Грабовський зазначає: «24 члени Палати Лордів загинули на різних фронтах Першої світової, серед них лейтенанти, капітани, майори, полковники і навіть фельдмаршал. Поклали своє життя за свою Батьківщину і 19 членів Палати Громад. При цьому найстарша у Європі парламентська демократія зуміла поєднати постійну

роботу обох палат зі службою в армії та на флоті значного числа їхніх членів. Серед них був і Вінстон Черчилль...» [7]. У світлі вище сказаного «постає закономірне запитання: а що ж українські нардепи? Кілька десятків із них «засвітилися» в лавах ТРО (в основному під час оборони Києва, і тільки одиниці – у складі ЗСУ. Це при тому, що власне депутатська робота нині не така й обтяжлива, законопроекти готують Офіс президента та Кабмін, пленарні засідання нечасто. Складається враження, що нардепи, середній вік яких наразі 43 роки (а середній вік депутатів від «Слуги народу» та «Голосу» – такий, як у Черчилля під час Першої світової), цінують себе значно вище за британських лордів і не хочуть наражатися на небезпеки. Так, можуть сказати, що нардепи у своїй більшості не навчені військовій справі. А чому? Невже не вірили у напад Росії? Добре, не вірили – але за чотири місяці можна було би пройти непоганий вишкіл – було би бажання. А бажання таке, схоже, є у дуже небагатьох українських нардепів. І тому, мабуть, чекати на появу серед них майбутніх Черчиллів не дуже випадає, чи не так? І взагалі: це було би чесно – не тільки посилати інших у бій, а й самим брати участь у запеклих боях» [7].

Окрім вище зазначених проблем для сучасного українського соціуму, нації та держави нагальним стає і питання «що Україні робити з колаборантами?». Громадяни України активно обговорюють цю проблему, «...в суспільній свідомості української України вже достатньо чітко усталилась думка, що колаборантів не можна залишити без покарання. І це має стосуватись не лише чиновників і поліціантів. Отримали російське громадянство – ласкаво просимо на вихід із речами! Такі історичні прецеденти відомі. І вони свого часу порятували певні країни. Так, по Другій світовій війні у Норвегії та Франції десятки тисяч осіб були заарештовані за колаборацію, тисячі засуджені, десятки розстріляні за рішеннями суду. А так звані «німецькі вівчарки» чи «нацистські підстилки», як звали таких жінок у Європі, повсюдно стали об'єктами «народної люстрації». Їм силоміць голили голови, виводили у самій білизні вулицями, їх відправляли на громадські роботи і не давали голосувати. На додачу за рішенням судів у них відбирали народжених від окупантів дітей. Це, зауважу, у демократичних європейських країнах. Чехословаччина ж узагалі виселила з держави майже всіх німецькомовних судетців (які нацистами були оголошені «судетськими німцями») за зраду батьківщини – крім тих, які не пішли на колаборацію. Радикально? Так. Але дієво» [6].

Колаборанти – один із серйозних викликів, що постали перед воюючою країною. Так, блогер, політолог із окупованого Херсона Володимир Молчанов заявляє, що є херсонці, яким померти від російської кулі приємніше, ніж жити в «бандерівській» Україні.

Варто погодитись із думкою представниці Руху «Чесно» Ірини Федорової про те, що «...наразі одним із пріоритетних питань є притягнення до

відповідальності колаборантів і держзрадників. Це мало б превентивний ефект і не дало б змоги їм балотуватися до парламенту чи органів місцевого самоврядування знову. Рух «Чесно» стежитиме за справами, які наразі перебувають в судах і ще будуть туди передані за статтями держзрада чи колабораціонізм» [11].

Як зазначала О. Забужко, велику роль у опритомненні українських громадян, формуванні україноцентричного світогляду широких мас населення відіграли українські дослідники історії країни, які за період, що минув, змогли відкрити для абсолютної більшості українців їх власну справжню історію. Видається, що над зміною аксіологічних та світоглядних установок українців добре за 30 років новітньої української незалежності попрацювали не лише історики. Варто погодитись із твердженням відомих українських соціологів В. Євтуха та В. Трощинського про те, що «значним стимулятором українського етнополітичного ренесансу у новітній час стало введення в школах та інших навчальних закладах таких дисциплін, як народознавство та українознавство, й утвердження цих дослідницьких напрямків у системі соціогуманітарних наук» [10, с. 13].

Вітчизняні науковці-українознавці провели за попередні роки української незалежності чимало досліджень актуальних і цікавих для сучасної України тем та тематичних напрямків, виявивши цілі лакуни раніше невідомих проблем або заборонених сюжетів [Див. про це, зокрема: 1; 2; 3; 5; 20].

Зрештою, українцям реально довелося перевіряти для себе не лише власну історію, значну частину культурної спадщини, але і самих себе, пізнаючи власний внутрішній світ. Варто погодитись із думкою одного з найвидатніших українських мислителів ХХ ст. Є. Маланюка: «Може найважливішим з наших завдань, як національної спільноти, було, є і буде: пізнати себе» [12, с. 63]. Це і є одним із найголовніших завдань будь-якої еліти.

Видатний філософ ХХ ст. Хейзинга Й., досліджуючи середньовічну Західну Європу, дійшов висновку, що саме тоді складається уявлення про покликання суспільних страт, формується головне завдання і відповідальність перед Богом за власне призначення. «У тій прекрасній картині, у вигляді якої уявляли державу і суспільство, за кожним зі станів визнавали не ту функцію, де вона виявляла свою корисність, а ту, де вона виступала своїм священним обов'язком або своїм сяючим блиском. При цьому можна було жалкувати про духовність, що вироджується, про занепад лицарських чеснот – у той же самий час жодною мірою не поступаючись ідеальною картиною: навіть якщо людські гріхи перешкоджають здійсненню ідеалу, він зберігається як мірило і основа суспільного мислення» [24, с. 62–63]. У такій картині світу аристократія («кращі люди») повинна була являти собою найкращу (елітну) частину суспільства. Філософ пише: «Господь

наказав простому народу з'явитися на світ, щоб трудитися, обробляти землю або торгівлею добувати собі надійні засоби для життя; духовенству призначено вершити справу віри; аристократія ж покликана звеличувати чесноту і дотримуватися справедливості - діяннями і звичаями прекрасних осіб цього стану виявляючи люстерко всім іншим. Вищі завдання країни: підтримка церкви, поширення віри, захист народу від утисків, дотримання загального блага, боротьба з насильством і тиранією, зміцнення миру...» [24, с. 63]. (виділ. авт.). Таке призначення суспільної еліти лягло в основу «коду Заходу», ставши одним із базових принципів європейської цивілізації.

Перед сучасними українознавцями стоять надзвичайно серйозні завдання, як у період війни проти російського фашизму, так і по тому. Враховуючи такі реалії наукове українознавство може й повинно бути ефективним чинником у наблизенні української перемоги. Адже гібридний характер агресії путінської ерефії проти України нікуди не зник. Пропагандистські війська Кремля продовжують активно промивати мізки як багатомільйонній аудиторії росіян в середині самої РФ, так і чималій кількості русофілів за кордонами Московії [21], проводячи проти українців ще і ментальну війну. Отже, «...завданням сучасного українознавства діаспори та матірної України є активне поборювання неоімперії Кремля і путлер-рейху усіма можливими способами, доступними науці, та популяризація її надбань для широкого загалу, як найефективніший спосіб протистояння кремлівській брехні» [5, с. 73].

Держава і нація залишатимуться сильними, коли вони консолідовані. Проте, цей процес не відбувається автоматично. Як суспільно значимі сенси, так і консенсус повинні виробляти еліти. До того ж еліти, орієнтовані на конкретну людину, яка не вкладається у прокрустове ложе кенсіанського індивіда. До речі, ідеї щодо людини як єдності двох світів: матеріального й ідеального, домінування якогось з них і визначає її тип поведінки, фактично ніколи не зникали з роздумів дійсно філософських, інша справа, що вони ігнорувались пріоритетними ідейними течіями певних епох.

У вітчизняній філософії така традиція трактування людини була яскраво представлена вченням про внутрішню та зовнішню людину Григорія Сковороди, отже фактично вербалізована в українському дискурсі вже у XVIII ст. У подальшому розробка типології масової особистості привела до виділення певних типів української людини. Цікавою у цьому плані є концепція сквородинівської-шевченківської-фаустівської-загубленої української людини, представлена талановитим українським діаспорним філософом М. Шлемкевичем у роботі «Загублена українська людина».

Вочевидь у сучасному світі паралельно з процесом масовізації йде процес індивідуалізації у глобальному масштабі. Індивідуалізація з необхідністю

підводить індивіда до усвідомлення себе як певної цінності з претензією на визнання та повагу до своєї особистості, тобто, до формування відчуття гідності. Ф. Фукуяма стверджує, що саме вимога поважати індивідуальне почуття гідності стало вирішальним стимулом сучасних революцій на пострадянському просторі, особливо в Україні, де революція отримала ім'я Революції Гідності. Але це не виняток у сучасному світі, стверджує вчений. Так само стимулом Арабської весни, поштовхом до її початку стала реакція на приниження людської гідності. Наведений Ф. Фукуямою перелік прикладів можна продовжити описом протестних акцій у Білорусі 2020-2021 рр., у Казахстані початку 2022 р., не кажучи вже про героїчний справді всенародний спротив російському агресорові у розв'язаній ним війні проти України 24 лютого 2022 р. Боротьбу українців можна з повним правом охарактеризувати як війну за власну гідність [5].

Потреба людини визначитись із власною ідентичністю призводить до ідентифікації себе з модерною нацією, що значно політизує окреме приватне життя, оскільки загрози для своєї вільно обраної нації як власного ідентитету починає сприйматись в якості особистої загрози. У такі моменти і відбувається об'єднання розрізнених дрібногрупових ідентичностей і національної ідентичності у складну пірамідальну систему підпорядкованих ідентичностей. Подібний процес реально перетворює людину маси, чи не основним життєвим гаслом якої було «какая різниця», у відповідального громадянина. Проте, подібні процеси ніколи фактично не відбуваються автоматично. Потрібна глибока і цілеспрямована робота, яку і мають проводити еліти, насамперед, інтелектуали.

До того ж «в умовах глобальних загроз і глобальних викликів українці повинні створити потужну систему національних цінностей і міфів, які б примусили нас поважати самих себе, оскільки міф меншовартості, міф меншого брата вже вичерпали себе. Тільки в умовах, коли ми повіримо у власні сили і станемо розбудовувати своє життя, а не шукати порад і порятунку в інших країнах, навіть дуже потужних, ми станемо економічно розвинутою європейською державою. Чи має Україна можливості і ресурси для нарощування геополітичного потенціалу? Має і повинна їх використати» [25, с. 34], – стверджує Л.В. Чупрій.

Ще одним найсерйознішим завданням сучасних еліт, і українські тут не повинні бути винятком, є формування, розвиток, забезпечення ефективного існування та стабільного функціонування суспільних інститутів, розвиток регіонів та громад [26]. Окремі видатні інтелектуали країни все ж не можуть гарантувати її успішного існування у сучасному світі. Для цього повинні бути наявності та діяти саме різноманітні суспільно значимі інституції в державі: від самої держави до громадянського суспільства. Як зазначає Ф. Фукуяма, «...вивчення «розвитку», тобто часових змін у

людських суспільствах, не зводиться до каталогізації незліченних видатних постатей, подій, конфліктів та політичних рішень. Воно обов'язково повинне зосереджуватися на процесі виникнення, зміни та занепаду політичних інститутів. Щоб зрозуміти стрімкі політико-економічні зміни сучасного світу, потрібно розглядати їх у контексті довгочасної історії базової інституційної структури суспільства» [22, с. 16].

Висновок. Таким чином, діяльність україноцентричних еліт в Україні є обов'язковою умовою виграшу у війні проти рашистського агресора. До того ж реалії війни потребують фактичного перетворення всіх існуючих еліт в державі на україноцентричні [1]. Формування сильної суб'єктності України залежить і від здатності її еліт адекватно відповідати на виклики та загрози, що постали перед українською нацією.

1. Власова Т., Грабовська І., Пшінько О. Конфлікт цінностей в середовищі українських еліт (філософсько-світоглядний зріз проблеми). *Вісник Львівського національного університету. Серія «Філософські науки»*. Випуск 25–26. 2020. С. 21–27.
2. Грабовська І. Актуальність дослідження консолідаційних процесів українства доби постколоніалізму. *Консолідація українства в постколоніальну добу: монографія* / за ред. М. Обушного. Р. 1.1. Київ: Міленіум, 2018. С. 15–38.
3. Грабовська Ірина. Чи зможе Україна перемогти Росію у війні майбутнього? (Рецензія на книгу: Горбулін Владимир. Как победить Россию в войне будущего. К.: Брайт Букс, 2020. 256 с.). *Українознавчий альманах*. Випуск 28, 2021. С. 133–135.
4. Грабовська І., Кагамлик С., Обушний М., Сорочук Л. Конфліктизація культурно-історичного простору українства в умовах сучасних загроз: монографія. К: Міленіум, 2021. 266 с.
5. Грабовська І.М. Сучасне вітчизняне та закордонне українознавство в реаліях війни путінської неоімперії проти України. *Україна в контексті соціогуманітарних викликів сучасності: історичний досвід та перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю)*. 17 травня 2022 року. Переяслав, 2022. С. 72–74.
6. Грабовська Ірина. Що Україні робити з колаборантами? URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/shcho-ukrayini-robyty-z-kolaborantamy>
7. Грабовський Сергій. Чи мали б українські нардепи воювати на фронті? URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/chy-maly-b-ukrayinski-nardepy-voyuvaty-na-fronti>
8. Геополітика. Краткий словарь. URL: <https://politike.ru/termin/suverenitet.html>
9. Дах Ганс фон. Тотальний опір: інструкція з ведення малої війни для кожного. Частина 1. Львів: Вид-во «Астролябія», 2014. 160 с.
10. Євтух Є.Б., Трощинський В.П. Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку. *Етно-національна структура українського суспільства. Довідник*. К.: Наукова думка, 2004. 344 с.
11. Ірина Федорів. Рух «Чесно». URL: <https://glavcom.ua/country/politics/derzhzradniki-prizvishcha-yaki-treba-zakarbuvaty-u-nashiy-politichniy-pamyati-851445.html>
12. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. *Книга спостережень. Проза*. Т.2. Накладом видавництва «Гомін України», Торонто, Онт., Канада. 1966. С. 63–133.
13. Олеся Яхно. О субъектности. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/yakhno/613b1fae24506/>
14. Пионтковский: заговор против Украины, друзья путина спалились, кто готовит капитуляцию. Украина 24. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=lpF2GvLxU3g>
15. Пионтковский: Зеленский погнал Макрона метлой за ультиматумы от путина / политика – Украина 24. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=vxgTfpxR8ms>
16. Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: Наукова думка, 2020. 256 с.
17. Пролєєв С. Элиты и Украина в мировом контексте. *Середовище розвитку мислення*. URL: <https://c/owo.guru/#элиты,#человекэлиты,#современныймир>
18. Скворода Г. Наркисс. Разглагол о том: узнай себе. Повне зібрання творів у 2 т. Т. І. К.: Інст-т філософії АН УРСР. 1973. 574 с.
19. Скворода Г. Симфонія, нареченная Книга Асхань о познаніи самого себе. Повне зібрання творів у 2 т. Т. І. К.: Інст-т філософії АН УРСР. 1973. 574 с.
20. Сорочук Людмила. Українознавчі зацікавлення Івана Огієнка крізь призму його наукової позиції в еміграції. *Українознавчий альманах*. Випуск 28. К.: «Міленіум», 2021. С. 107–113.
21. Ткаченко В.Н. Россия: беспутье агрессора. К: Изво ЛОГОС УКРАИНА, 2016. 432 с.
22. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. К.: Наш формат, 2019. 608 с.
23. Фукуяма Ф. Идентичность: Стремление к признанию и политика неприятия. К.: Альпіна Паблішер, 2020. 256 с.
24. Хейзинга Й. Осень средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. М.: Наука, 1988. 540 с.
25. Чупрій Л. Особливості становлення геополітичної суб'єктності України в умовах глобалізації. *Геополітика України: історія і сучасність : зб. наук. пр. Ужгород : ДВНЗ "УжНУ", 2020. Вип. 2 (25). С. 29–40.*
26. Lyudmila Afanasieva, Iryna Bukrieva, Natalia Hlebova, Lyudmila Glyns'ka, Iryna Grabovska. The context of Public Administration of Intercultural Diversity. *Revista Cuestiones Políticas*. Volumen 40. #73. 2022. P. 274-291.
27. Subjectivity. *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. URL:

<https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/subjectivity/v-1>

28. Subjectivity. *Wikipedia*. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Subjectivity>

References

- Vlasova T., Grabovska I., Pshinko O. (2020). *Konflikt tsinnostei v seredovyshchi ukrainskykh elit (filosofsko-svitohliadnyi zrizz problemy)* [Conflict of values among the Ukrainian elites (philosophical and worldview section of the problem)]. *Visnyk Lvivskoho natsionalnogo universytetu. Seriya «Filosofski nauky»*. Vypusk 25–26. P. 21–27 (in Ukrainian).
- Grabovska I. (2018). *Aktualnist` doslidzhennya konsolidacijny`x procesiv ukrajinstva doby` postkolonializmu* [The relevance of the study of the consolidation processes of Ukrainians in the postcolonial era]. *Konsolidacija ukrajinstva v postkolonial`nu dobu: monografiya / za red. M. Obushnogo In: M. Obushny`j, ed., R. 1.1*. Kyiv: Milenium, pp. 15–38 (in Ukrainian).
- Grabovska Iryna (2021). *Chy zmozhe Ukraina peremohty Rosiiu u viini maibutnoho? (Retsenziia na knyhu: Horbulyn Vladymyr. Kak pobedyt Rossyiu v voine budushcheho. K.: Brait Buks, 2020. 256 p.)* [Will Ukraine be able to defeat Russia in the war of the future? (Review of the book: Horbulin Vladimir. How to defeat Russia in the war of the future. K.: Bright Books, 2020. 256 p.). *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vypusk 28. P. 133–135 (in Ukrainian).
- Grabovska I., Kahamlyk S., Obushnyi M., Sorochuk L. (2021). *Konfliktyzatsiia kulturno-istorychnoho prostoru ukrajinstva v umovakh suchasnykh zahroz: monohrafiia* [Conflict of the cultural and historical space of Ukraine in the conditions of modern threats: monograph.]. K: Milenium. 266 p. (in Ukrainian).
- Grabovska I. (2022). *Suchasne vitchy`znyane ta zakordonne ukrajinoznavstvo v realiyax vijny` putins`koyi neoimperiyi proty` Ukrayiny* [Modern domestic and foreign Ukrainian studies in the realities of the war of Putin's neo-empire against Ukraine]. *Ukrayina v konteksti sociogumanitarny`x vy`kly`kiv suchasnosti: istory`chny`j dosvid ta perspekty`vy`*. *Materialy` Vseukrayins`koyi naukovo-prakty`chnoyi konferenciyi (z mizhnarodnoyu uchastyu)*. 17 travnya 2022 roku. Pereyaslav. P. 72–74 (in Ukrainian).
- Grabovska I. *Shho Ukrayini roby`ty` z kolaborantamy`?* [What should Ukraine do with collaborators?]. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/shcho-ukrayini-robyty-z-kolaborantamy> (in Ukrainian).
- Grabovska I. Sergij. *Chy` maly` b ukrajins`ki nardepy` voyuvaty` na fronti?* [Should Ukrainian people's deputies fight at the front?]. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/chy-maly-b-ukrajinski-nardepy-voyuvaty-na-fronti> (in Ukrainian).
- Geopoly`ty`ka* [Geopolitics]. *Kratkij slovar`*. URL: <https://politike.ru/termin/suverenitet.html> (in Russian).
- Dax Gans Fon. *Total`ny`j opir: instrukciya z vedennya maloyi vijny` dlya kozhnogo* [Total resistance: instructions for waging a small war for everyone]. Part 1. L`viv: Vy`d-vo «Astrolyabiya». 160 p. (in Ukrainian).
- Yevtukh E.B., Troshchinsky V.P. (2004). *Etnonacional`na struktura suchasnogo ukrajins`kogo suspil`stva: deyaki aspekty` sy`stemnogo bachennya yiyi rozvy`tku* [Ethnonational structure of modern Ukrainian society: some aspects of the system vision of its development]. *Etno-nacional`na struktura ukrajins`kogo suspil`stva*. Dovidny`k. K.: Naukova dumka. 344 p. (in Ukrainian).
- Iryna Fedoriv. *Rux «Chesno»* [Movement "Honestly"]. URL: <https://glavcom.ua/country/politics/derzhzradniki-prizvishcha-yaki-treba-zakarbuвати-u-nashiy-politichniy-pamyati-851445.html> (in Ukrainian).
- Malanyuk E. (1966). *Nary`sy` z istoriyi nashoyi kul`tury`* [Book of observations]. Proza. T.2. Nakladom vy`davny`ctva «Gomin Ukrayiny`», Toronto, Ont., Kanada. 480 p. (in Ukrainian).
- Olesya Yakhno. *O sub`yektnosti`* [About subjectivity]. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/yakhno/613b1fae24506/> (in Ukrainian).
- Piontkovskij: *zagovor protiv Ukrainy, druz`ja putina spalilis`, kto gotovit kapituljaciju* [Piontkovsky : conspiracy against Ukraine, Putin's friends burned, who is preparing to surrender]. Ukraine – 24. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=lpF2GvLxU3g> (in Russian).
- Piontkovskij: *Zelenskij pognal Makrona metloj za ultimatumy ot putina / politika – Ukraina 24*. [Piontkovsky : Zelensky chased Macron with a broom for ultimatums from Putin / politician]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=vxgTfxpR8ms> (in Russian).
- Py`rozhkov S., Xamitov N. (2020). *Cy`vilizacijna sub`yektivist` Ukrayiny` : vid potencij do novogo svitoglyadu i buttya lyudy`ny`* [Civilizational subjectivity of Ukraine: from potentials to a new worldview and human existence]. Kyiv: Naukova dumka, 256 p. (in Ukrainian).
- Prolyeyev S. *Jelity i Ukraina v mirovom kontekste* [Elites and Ukraine in the global context]. *Seredovy`shhe rozvy`tku my`slennya*. [online]. URL: <https://c/owo guru/# элиты,# человек элиты, # современный мир> (in Russian).
- Skovoroda G. (1973). *Narkiss. Razglagol o tom: uznaj sebe* [Narcissus The phrase is about: know yourself]. *Povne zibrannya tvoriv u 2 t. T. I. K.*: Inst-t filosofiyi AN URSSR. 574 p. (in Ukrainian).
- Skovoroda G. (1973). *Sy`mfoonia, narechennaya Kny`ga Asxan` o poznaniy` samogo sebe* [A symphony called the Book of Askhan about self-knowledge]. *Povne zibrannya tvoriv u 2 t. T. I. K.*: Inst-t filosofiyi AN URSSR. 574 p. (in Ukrainian).
- Sorochuk Lyudmy`la. *Ukrainoznavchi zacikavlennya Ivana Ogiyenka kriz` pry`zmu jogo naukovoyi pozy`ciyi v emigraciyi* [Ivan Ohienko's interests in Ukrainian studies through the prism of his scientific

- position in emigration]. *Ukrayinoznavchyj al'manax. Vy'pusk 28*. K.: «Milenium», 2021. P.107–113 (in Ukrainian).
21. Tkachenko V.N. (2016). *Rossija: besput'e agressora* [Russia: the pathlessness of the aggressor]. K: Y'zvo LOGOS UKRAY'NA. 432 p. (in Russian).
22. Fukuyama F. (2019). *Polity'chny'j poryadok i polity'chny'j zanepad. Vid promy'slovoyi revolyuciji do globalizaciji demokraciji*. [Political order and political decline. From the industrial revolution to the globalization of democracy]. K.: Nash format. 608 p. (in Ukrainian).
23. Fukuyama F. (2020). *Identichnost': Stremlenie k priznaniju i politika neprijatija* [Identity: Desire for recognition and politics of rejection]. K.: Al'pina Publisher. 256 p. (in Ukrainian).
24. Xejzy'nga J. (1988). *Osen' srednevekov'ja. Issledovanie form zhiznennogo uklada i form myshlenija v XIY i XY vekah vo Francii i Niderlandah*. [Autumn of the Middle Ages. Study of Lifestyles and Forms of Thought in the 17th and 10th Centuries in France and the Netherlands]. M.: Nauka. 540 p. (in Russian).
25. Chuprij L. (2020). *Osobly'vosti stanovlennya geopolity'chnoyi sub'yektnosti Ukrayiny v umovax globalizaciji* [Peculiarities of formation of geopolitical subjectivity of Ukraine in the conditions of globalization]. *Geopolity'ka Ukrayiny: istoriya i suchasnist'* : zb. nauk. pr. Uzhgorod : DVNZ "UzhNU". Vy'p. 2 (25). P. 29–40 (in Ukrainian).
26. Lyudmila Afanasieva, Iryna Bukrieieva, Natalia Hlebova, Lyudmila Glyns'ka, Iryna Grabovska. The context of Public Administration of Intercultural Diversity. *Revista Cuestiones Políticas*. Volumen 40. #73. 2022. P. 274-291.
27. Subjectivity. *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/subjectivity/v-1>
28. Subjectivity. *Wikipedia*. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Subjectivity>

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31>

УДК 323 (477)

Сергій ГРАБОВСЬКИЙ

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник,
Відділ філософських проблем етносу та нації
Інститут філософії імені Г. Сковороди НАНУ, м. Київ

Email: HrabovskyS@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3041-8945

ПРОБЛЕМА КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ АВТОНОМІЇ В УКРАЇНІ

Анотація. Стаття присвячена актуальній теоретичній і практичній проблемі сьогодення – створенню кримськотатарської автономії. Автор відгукується на дискусії з приводу цієї проблеми, які в останні місяці розгорілися в інтелектуальному просторі України, та пропонує свій погляд на неї. У статті детально аналізуються аргументи противників створення такої автономії та доводиться, що ці аргументи ґрунтуються або на незнанні історичних і політичних фактів, або мають в основі зумисне викривлення реальності. Кримські татари (кримці, киримли) є згідно з законодавством одним із трьох корінних народів України, а відповідно до історії – державотворчою нацією. У 1917-18 роках кримські татари здійснили спробу побудови незалежної держави на модерних засадах. Ця спроба була зруйнована спершу «червоними», потім «білими» росіянами. У 1921 році більшовики змушені були створити в Криму автономну республіку в межах Росії для забезпечення кримськотатарських національних потреб. У 1928-му, 1937-38-му та 1944-му роках кримські татари стали жертвами масових репресій, останній раз – жертвами депортації та геноциду. Автор наголошує, що при поверненні до Криму киримли стали однією з головних опор України на півострові у боротьбі проти намагань Росії анексувати Крим. У 2014 році офіційний Київ зрадив кримських татар, які були готові зі зброєю в руках протистояти Росії, а в 2016 році завадив формуванню кримськотатарського добровольчого батальйону. Тому створення кримськотатарської автономії – це не тільки реалізація законного права киримли як корінного народу, а й спокутування провини, допущеної офіційним Києвом щодо кримських татар. Натомість заперечення необхідності створення такої автономії чи ігнорування потреби в ній можуть серйозно підірвати позиції України як у Криму, так і у всьому тюркському світі.

Ключові слова: кримські татари (кримці, киримли), кримськотатарська автономія, корінні народи, російська окупація, Крим.

Serhiy HRABOVSKY

Ph.D. in Philosophy, Senior Research Associate,
Department of Philosophical Problems of Ethnicity and Nation,
H. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE PROBLEM OF CRIMEA TATAR AUTONOMY IN UKRAINE

Abstract. *The article is devoted to the actual theoretical and practical problem of today - the creation of Crimean Tatar autonomy. The author responds to the discussions about this problem, which have flared up in the intellectual space of Ukraine in recent months, and offers his view on it. The article analyzes in detail the arguments of opponents of the creation of such autonomy and proves that these arguments are based either on ignorance of historical and political facts, or are based on a deliberate distortion of reality. The Crimean Tatars (Crimeans, Cyrimly) are, according to the law, one of the three indigenous peoples of Ukraine, and according to history, they are a state-creating nation. In 1917-18, the Crimean Tatars attempted to build an independent state on modern foundations. This attempt was destroyed first by the "Red" and then by the "White" Russians. In 1921, the Bolsheviks were forced to create an autonomous republic in Crimea within the borders of Russia in order to ensure the national needs of the Crimean Tatars. In 1928, 1937-38 and 1944, the Crimean Tatars became victims of mass repressions, the last time – victims of deportation and genocide. The author emphasizes that upon returning to Crimea, the Crimeans became one of the main pillars of Ukraine on the peninsula in the fight against Russia's attempts to annex Crimea. In 2014, official Kyiv betrayed the Crimean Tatars, who were ready to oppose Russia with weapons in their hands, and in 2016 it prevented the formation of the Crimean Tatar volunteer battalion. Therefore, the creation of Crimean Tatar autonomy is not only the realization of the legal right of the Cyrimly as an indigenous people, but also the atonement of the guilt committed by the official Kyiv against the Crimean Tatars. Instead, denying the need to create such autonomy or ignoring the need for it can seriously undermine Ukraine's position both in Crimea and in the entire Turkic world.*

Keywords: *Crimean Tatars (Crimeans, Cyrimly), Crimean Tatar autonomy, indigenous peoples, Russian occupation, Crimea.*

Проблема створення в Україні як на юридичному, так і на фактичному рівні кримсько-татарської національно-територіальної автономії дискутується з самого початку 1990-х. Понад три десятиліття дискусія то набирала обертів, то завмирала. Висловлювались різні позиції – від заперечення доцільності створення такої автономії до ідеї перетворити всю Автономну республіку Крим (АРК) на кримськотатарську, а також проміжні – скажімо, щодо поділу АРК на самоврядні кантони – українські, кримськотатарські та російські. За президентства Віктора Ющенка Бахчисарайський район АРК де-факто став районом з особливою роллю кримли у багатьох сферах життя. Натомість після приходу до влади Віктора Януковича, тим більше після окупації Криму Росією навіть така обмежена напівавтономія де-факто стала неможливою.

Наразі питання кримськотатарської автономії різко актуалізувалося та стало предметом гострих дискусій і навіть політичних звинувачень на адресу кримців. Варто розібратися в цьому. Отже, на першому парламентському саміті Міжнародної Кримської платформи, який відбувся 24-25 жовтня 2022 року у місті Загреб (Хорватія), голова Меджлису кримськотатарського народу Рефат Чубаров заявив: «Через самовизначення корінного народу ми маємо вирішити питання зміцнення Української держави на цій території і гарантувати права людини, незалежно від етнічної чи релігійної приналежності. Є десятки подібних прикладів у світовій практиці. Ми маємо внести зміни до Конституції України, чітко визначивши кримську автономію як автономію, створену за національно-територіальною ознакою, як форму само визначення корінного народу Криму» [17].

Ця заява викликала справжню бурю в Інтернеті. Більшість її учасників були різко налаштовані проти кримли, наводячи на підтвердження своєї позиції різноманітні аргументи та факти. У найконцентрованішому вигляді вони представлені в дописі співзасновника Українського інституту майбутнього політолога Юрія Романенка, який принципово пише російською мовою. Тому дозволю собі навести цей короткий текст мовою оригіналу. «Чубаров вчера на Крымской платформе заявил, что Украина должна переформатировать Конституцию и в Крыму должна появиться крымско-татарская автономия. В связи с этим я хочу сказать, что главный урок, который дала эта война заключается в том, что Украине больше не нужны никакие автономии. После войны у Крыма не должно быть никакой автономии. Потому что сепаратизм в Крыму произрастал из его особого статуса. Второе, все народы в Украине должны быть равны. Тем более, что у крымских татар больше чем у других прав. Их статус зафиксирован в качестве коренного народа. То есть они уже в более привилегированном положении, чем венгры, румыны или болгары. Поэтому если мы после войны не хотим утонуть в сраче по поводу того, почему одни имеют больше прав, чем другие, то мы и не должны своими руками создавать базу для расколов и конфликтов в следующие десятилетия. Третье, крымские татары не имеют особых оснований на автономию. Их вклад в отстаивание независимости Украины не превышает вклад других народов. Они отстаивают свою независимость и эта цель обозначена в программных документах меджлиса. Потому мы сразу должны исходить из того, что создавая какую-либо автономию, мы повторяем ошибку 90-х и спустя пару десятилетий получим новую проблему. Только теперь уже в отношениях с Турцией. Поэтому

Україна повинна припинити всі поглинання по відношенню до автономій. В межах децентралізації у місцевих властях достатньо повноважень, щоб почувати себе добре. А з урахуванням закону про корінні народи, кримські татари взагалі в шоці, щоб не почувати себе такими-то ущемленими» [13]. Винесімо «за дужки» відверто хамський тон цього листа, зосередимося на аргументах Романенка та тих коментаторів, які його підтримали, стверджуючи, що кримли не мають якихось особливих заслуг перед Українською державою, не рвуться воювати за неї, не розгорнули масовий рух протиправу в окупованому Криму: «Татар кримських на фронті одиниці. Десятки за політичними статтями у російських тюрмах. Решта взяли російські паспорти і торгують чебуреками, як і раніше... Дуже жирно для них автономію... Участь кримських татар у протиправу 2014-2015 років і в сьогоденних подіях була, м'яко кажучи, незадовільною, а глядячи, якими темпами татари в тому числі і чоловіки, перетинали західні кордони у перші тижні і місяці війни я розчарований». Максимум, на що погоджуються носії окреслених вище поглядів, – це «національно-культурна автономія в межах унітарної держави Україна» [13].

Найсериознішим і найпринциповішим у всьому цьому, видається, є твердження, що «сепаратизм в Криму проізрастає з його особого статусу», а тому «после войны у Крыма не должно быть никакой автономии», що «создавая какую-либо автономию, мы повторяем ошибку 90-х и спустя пару десятилетий получим новую проблему. Только теперь уже в отношениях с Турцией». Але згадаймо історію. «На початку 20-тих років ХХ століття так звана Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка виникла, точніше була створена у складі РРФСР у зв'язку з тим, що Крим був етнічною територією кримських татар. Хоча ніде в офіційних документах того часу цей факт не є юридично оформленим, але автономія була відгуком на реальне становище. Невипадково, в 1944 році, після злочинної депортації кримськотатарського народу, автономію в Криму було скасовано через відсутність етнічних підстав для неї» [9].

Нова автономія у Криму була створена за директивною керівництва ЦК КПСС із метою вилучити півострів зі складу України, яка проголосила Декларацію про державний суверенітет. «20 січня 1991 в Криму було проведено референдум із питання: «Ви за відтворення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу РСР і учасника Союзного договору?» [1]. Тобто, якби Україна не підписала Союзний договір, то Крим його б підписав як самостійний «суб'єкт Союзу РСР». Іншою ціллю було «поставити кримських татар перед фактом, що автономія в Криму вже є, але їм вона не належить» [9]. Ніякого сепаратизму як такого у Криму не було і бути не могло, натомість там існували проросійські рухи, щедро фінансовані та вміло організовані з Москви за мовчанки Києва. Як зазначав у 2008 році (за

президентства Віктора Ющенка) добре обізнаний із проблемою зсередини кримчанин у дев'ятому поколінні Ігор Лосєв, «сьогодні на майже сотню антиукраїнських видань Криму припадає лише дві жebraцькі за фінансовими можливостями проукраїнські газети – «Кримська світлиця» і «Голос Криму» [10]. Сутність цієї автономії стисло розкрила журналістка-кримчанка Лариса Волошина у статті «Навіщо Україні кримськотатарська автономія», в якій ще у 2016 році детально розібрала закиди протиправу такої автономії та зазначила, що «автономія в Криму вже була – радянсько-російсько-шовіністична, і вона вже двічі оголошувала "незалежність", а одного разу навіть "приєдналася" до сусідньої держави. І кримські татари [...] тут зовсім ні до чого» [3]. Того ж року тодішній президент Петро Порошенко закликав розпочати процес змін до Конституції у частині самовизначення кримських татар: «Ще раз підкреслюю, ми повинні почати процес внесення змін і доповнень до розділу 10 Конституції України, який називається «Автономна Республіка Крим»... Ці зміни в повній мірі виходять з невід'ємного права кримськотатарського народу на самовизначення в складі суверенної і незалежної української держави», – сказав він [12]. Але нічого зроблено не було. І тут доводиться звернути увагу на те, що майже постійне нехтування офіційною Україною інтересів кримли не могло не відбитися на їхній свідомості та підсвідомості.

Згадаймо: з самого початку масового повернення кримців до Криму місцева влада в особі керівництва спершу області, а потім новопосталої автономії всіляко перешкоджала цьому процесу, вела активну антитатарську пропаганду. Новонароджені олігархи середини 1990-х за тісного сприяння центральної влади за безцінь скуповували матеріальні активи, а на допомогу тим, хто повертався на Батьківщину, коштів не було. Найшвидше, з цієї причини чимало кримців не повернулися з місць депортації. А наприкінці 1990-х земельна реформа Леоніда Кучми залишила абсолютну більшість кримли без будь-яких ділянок родючих ґрунтів, бо їх одержували лише члени колгоспів, що спровокувало численні конфлікти.

Чи намагався офіційний Київ якось «розрулити» ситуацію? Дуже слабо. Власне, він самоусунувся, віддавши практично всю владу у Криму комуністам і неприхованим російським шовіністам; мляві спроби прем'єрів Куніцина та Матвієнка на початку 2000-х зробити щось корисне для кримців блокувалися апаратом. А за президентства Януковича прем'єром АРК став генерал-полковник міліції Анатолій Могильов, який у газеті «Крымская правда» ще у 2008 році назвав кримських татар «поплічниками Адольфа Гітлера» [15]. Що ж, нічого дивного: на всіх виборчих ділянках Криму в місцях компактного проживання кримли партія Януковича зазнавала катастрофічних поразок. Кримці на всіх українських виборах голосували десь

так під 100% за демократичні сили України. Схоже, для Могильова саме це була ознака «нацизму».

Вторгнення росіян до Криму розпочалося 20 лютого 2014 року. З перших днів цього вторгнення сотні кримців приходили до військових частин (військкомати Янукович, як відомо, фактично ліквідував) і вимагали призвати їх до війська і видати зброю. Їм повсюдно відмовляли. А якби не було відмов, за кілька днів до тисячі озброєних кирилли з армійським досвідом змогли би гідно протистояти «ввічливим зеленим чоловічкам» полковника ГРУ Стрелкова-Гірка і не дозволити їм захопити Верховну Раду АРК. Лідер кримськотатарського народу Мустафа Джемільєв зазначав: «Пам'ятаю, в березні заступник голови Меджлісу говорив, що у нього є список, в якому близько 3 тисяч кримських татар, які готові взяти в руки зброю, якщо буде сигнал від української держави і їм дадуть зброю» [6]. А за місяць можна було би сформувати кримськотатарський корпус із 10-12 тисяч «багнетів». Але сталося, як відомо, інакше. Нова влада у Києві без бою здала Крим, обравши найгірший із можливих варіантів – не обороняти його і водночас не виводити війська, не вивозити банківські цінності, рухомий склад залізниць тощо на «материк». 27 лютого спецназівці Гірка забезпечили «правильне» голосування депутатів, які відправили у відставку Могильова та поставили на його місце Аксьонова. Якийсь час обложені українські гарнізони виконували наказ Києва: «Тримайтеся!» - але: «Щоб жоден танк не виїхав із казарм!». Не було їжі, часто не було питної води, не кажучи вже про цигарки, – всім цим забезпечували, поки могли, кримськотатарські волонтери. «Ми тоді очікували, яким буде сигнал з Києва про те, що робити в цій ситуації, тримали зв'язок з посольствами – всі вони в один голос говорили, що не провокуйте росіян, все вирішиться дипломатичним шляхом», – зазначав Джемільєв [6]. А потім, коли все було втрачено, на основі залаштункових «договірняків» між Києвом і Москвою з кінця березня та до літа відбувався відхід українських силовиків із півострова. В АРК залишилися вірними присязі 29,6% солдатів й офіцерів ЗСУ та 29,7% прикордонників, 10,8% особового складу СБУ, і тільки 0,8% міліціонерів [14]. Кримські «Альфа» та «Беркут» у повному складі перейшли на бік російських агресорів. А керівник Севастопольського управління СБУ Петро Зима разом із генералами ФСБ вже 20 лютого наказав своїм підлеглим перейти на службу Росії. Майже всі так і зробили [16]. То хто ж продемонстрував масову зраду та нехтування інтересами України як у Києві, так і в Криму?

Слід сказати, що Кремль уміло скористався деморалізацією серед кирилли. Його емісари, використовуючи своїх прихильників у середовищі кримських татар (їх налічувалося небагато, проте вони були, серед них – Герой України ректор Кримського державного інженерно-педагогічного університету Февзі Якубов, якого у 2016 році на

посаді замінив син) та вдавшись до жорстких репресій проти противників аншлюсу (аж до вбивств активістів), натомість пропонуючи щедрі подачки та пільги (мовляв, Україна цього вам не давала, а ми даємо!) змогли нейтралізувати потенційний опір. Ба, окупанти почали виправляти ганджі офіційного Києва, зокрема, щодо земельного питання, ініціювавши звернення представників кирилли до Путіна [7]. Але запитаймо себе: скільки кримських українців на окупованій території продовжили боротися? Незрівнянно менше, ніж тих, що записалися після 2014 року «росіянами».

І нарешті. В ніч на 13 лютого 2017 року на Чонгарі трапився конфлікт між військовиками ЗСУ членами громадської організації «Аскер», на базі якої формується кримськотатарський батальйон ім. Номана Челебіджіхана. Про це повідомив голова Меджлісу кримськотатарського народу Рефат Чубаров. За словами Чубарова, початком інциденту стало «немотивоване і силове зайняття військовослужбовцями облаштованої громадською організацією «Аскер» території, на якій базуються бійці формованого кримськотатарського батальйону». Чубаров звинуватив солдатів у нищенні споруд добровольців і спробах застосування фізичної сили. Натомість прес-служба Оперативного командування «Південь» заявила, що інцидент розпочався в момент, коли представники ЗСУ розгортали бойові позиції, а до них на позиції прибули «максимально озброєні представники незаконного збройного формування» (так був охарактеризований кримськотатарський добровольчий батальйон). Відтак «враховуючи специфіку підрозділу та умови ситуації, формування було затримано, роззброєно і виконані всі вимоги статутів і інших законодавчих актів стосовно дій у подібних ситуаціях» [2].

Постає питання: йдеться про випадковість, чи комусь уже у 2017 році було потрібно, щоб на Чонгарі (звідки відкривається прямий шлях на Херсон, Мелітополь, Каховку і Запоріжжя) не стояв кримськотатарський батальйон?

А тепер запитання: до чого це все мало мотивувати кримських татар?

Нарешті – про Туреччину та кримців. Так, у цій чорноморській державі живе, за різними оцінками, від 4 до 7 мільйонів осіб із кримськотатарським корінням, але абсолютна більшість їх вважає себе не кримцями, а турками кримського походження. Тільки від 150 до 300 тисяч наполягає, що вони – кирилли. Кримськотатарська діаспора в Туреччині допомагає кримським татарам в окупованому Криму і на решті території України. Вона збирає гроші для сімей політв'язнів і гуманітарну допомогу, мітингує під посольством Росії, поширює інформацію про репресії в Криму. Цю категорію населення об'єднує близько півсотні дернеків – товариств культури і взаємодопомоги кримців [5]. Чи добре все це? Так. Чи може влада Туреччини використати своїх кирилли для інкорпорації Криму? Навряд чи. Адже переселити

їх у Крим вона неспроможна (на щастя, Туреччина – не тоталітарна, а авторитарна держава), хіба що кілька тисяч добровольців після визволення півострова поїдуть відбудувати Крим. Чи хочуть кримські татари півострова приєднатися до Туреччини? Хто знає історію відносин Криму з Оттоманською Портою, той скаже, що це дуже і дуже малоймовірно.

І коротко по інших пунктах «звинувачень».

Воюють у складі ЗСУ одиниці кримців? Не одиниці. Але зі зрозумілих причин воїни-киримли не хочуть «світитися», щоб не дати привід росіянам для репресій проти своїх родичів у Криму чи Херсонській області.

Лише кілька десятків кримських татар у в'язницях? За даними Кримськотатарського ресурсного центру, налічується 266 політичних в'язнів і переслідуваних за кримінальними «справами» за період окупації Криму, 189 із них – представники кримськотатарського народу; було 58 загиблих за період окупації Криму, 27 з яких – представники кримськотатарського народу; зафіксована 21 жертва насильницьких зникнень за період окупації Криму, 15 з яких – представники кримськотатарського народу [8]. Але репресії відбувалися не тільки у Криму. Так, наприкінці червня 2022 року лише в Генічеському районі Херсонщини рашисти затримали півсотні кримських татар [11].

На півострові кримці взяли російські паспорти? А що зробили місцеві українці? Без відповідного аусвайса та публічно демонстрованої позірної лояльності в фашистській державі, якою є нинішня РФ, що переконливо довів Тімоті Снайдер, окресливши п'ять головних ознак її всеосяжного суспільно-політичного ладу [18], жити неможливо. І боротися з нею також.

Статус корінного народу дає змогу і без автономії «бути в шоколаді»? Існує такий документ – Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів (2007 рік). Прочитую дві його статті: «Стаття 4. Корінні народи при здійсненні своїх прав на самовизначення мають право на автономію або самоуправління у питаннях, які належать до їхніх внутрішніх та місцевих справ, а також і шляхів фінансування їхніх автономних функцій. Стаття 5. Корінні народи мають право зберігати та укріплювати свої особливі політичні, правові, економічні, соціальні та культурні інститути, зберігаючи при цьому своє право, якщо вони цього бажають, на повну участь у політичному, економічному, соціальному та культурному житті держави» [19]. Отож право кримців на автономію зафіксоване в документах ООН – хоч і не директивних, але рекомендаційних. Але киримли – не просто корінний народ, чия Батьківщина знаходиться в межах України, а нація з державним досвідом. Про те, що кримські татари є державотворчою нацією, заявлено в Конституції Кримської Народної Республіки (Основних кримськотатарських законах) від грудня 1917 року та заяві національного правління, де резюмовано:

«Кримськотатарська нація поважає права людини будь-якої національності й кожної нації і вимагає такої ж поваги по відношенню до себе і своїх прав з боку інших» [4, с. 26]. Тобто, підкреслюю це ще раз, ідеться не просто про корінний народ, а про націю, яка у модерні часи здійснила, паралельно з Україною, спробу вибудувати свою державу і домоглася визнання більшовиками своїх прав на організацію автономного життя у Криму. Ігнорувати цей факт і заперечувати політичні права кримців можна й далі, але чи не буде це різновидом великодержавного шовінізму, нехай і в начебто українських шатах? Тим більше, що державницькі прагнення кримськотатарського народу не йдуть за межі створення автономної республіки у складі Української держави. А от якщо не нададуть киримли національно-територіальну автономію на переважній частині Криму (деталі тут мають стати предметом особливого обговорення), то орієнтація на Туреччину буде зростати. Іншими словами, не наявність кримськотатарської автономії, а її відсутність створить серйозні проблеми для України.

1. Автономна Республіка Крим. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-42468>
2. Батальйон кримських татар мав конфлікт із підрозділом ЗСУ. URL: <https://zbruc.eu/node/62214?theme=zbruc&page=5>
3. Волошина Лариса. Навіщо Україні кримськотатарська автономія. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/navishcho-ukrayini-krymskotatarska-avtonomiya>
4. Кандимов Юнус. 1917 р. Курултай. Як це було. /пер. Юрій Косенко ПП «Формат», 2016. 32 с.
5. Кримські татари. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8
6. Кримські татари були готові зі зброєю в руках захищати півострів у 2014 році – Джемільев. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2880844-krimski-tatari-buli-gotovi-zi-zbroeu-v-rukah-zahisati-pivostriv-u-2014-roci-dzemilev.html>
7. Кримські татари у відкритому листі попередили Путіна про загрозу соціального вибуху. URL: <https://hromadske.ua/posts/krymski-tatary-u-vidkrytomu-lysti-poperedyly-putina-pro-zahrozu-sotsialnoho-vybukhu>
8. Кримськотатарський ресурсний центр. URL: https://ctrcenter.org/uk/zhertyv-okkupacii?fbclid=IwAR1ie-NQQGs1663vud_yWKG8lybE7RMhZlbfVafXfZkicoX1s7Nd4Eaf5PM
9. Лосев Ігор. Голос «пізнього Івана»? URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/10/13/3583548/>
10. Лосев Ігор. Крим легендарний і реальний. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1197250.html>

11. На Херсонщині окупанти затримали близько 50 кримських татар. URL: https://bastion.tv/na-hersonshini-okupanti-zatrimali-blizko-50-krimskih-tatar_n47952
  12. Президент закликав до надання конституційної гарантії на самовизначення кримським татарам. URL: <https://tyzhden.ua/prezydent-zaklykav-do-nadannia-konstytutsijnoi-harantii-na-samovyznachennia-krymskym-tataram/>
  13. Романенко Юрий. Крымско-татарская автономия. URL: https://censor.net/ua/blogs/3376102/krymskotatarska-ya_avtonomiya
  14. Статистика зради: скільки військових у Криму зрадили Батьківщину у 2014. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/statistika-zradi-skilki-viyskovih-u-krimu-zradili-batkivschinu-u-2014-303448_.html
  15. У Криму хочуть порушити справу проти нового голови МВС. URL: http://www.pravda.com.ua/news/2010/03/12/4857067/view_print/
  16. ФСБшники в 2014 році висунули ультиматум керівникам СБУ в Криму – Наливайченко. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2398159-fsbniki-v-2014-roci-visunuli-ultimatum-kerivnikam-sbu-v-krimu-nalivajcenko.html>
  17. Чубаров: Ми наближаємося до вирішення питання правового статусу Криму. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3600040-cubarov-mi-nablizaemosja-do-virisenna-pitanna-pravovogo-statusu-krimu.html>
  18. Timothy Snyder. We Should Say It. Russia Is Fascist.. URL: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html>
  19. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. URL: <https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/declaration-on-the-rights-of-indigenous-peoples.html>
- References:**
1. *Avtonomna Respublika Krym* [Autonomous Republic of Crimea]. *Entsyklopediya suchasnoyi Ukrayiny.* URL: <https://esu.com.ua/article-42468> (in Ukrainian).
  2. *Batal'yon kryms'kykh tatar mav konflikt iz pidrozdilom ZSU* [The battalion of Crimean Tatars had a conflict with a unit of the Ukrainian Armed Forces]. URL: <https://zbruc.eu/node/62214?theme=zbruc&page=5> (in Ukrainian).
  3. Voloshyna Larysa. *Navishcho Ukrayini kryms'kotatars'ka avtonomiya* [Why Crimean Tatar autonomy for Ukraine]. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/navishcho-ukrayini-krymskotatarska-avtonomiya> (in Ukrainian).
  4. Kandimov Yunus (2016). *1917. Kurultay. Yak tse bulo* [1917, Kurultai. How was it] / per. Yuriy Kosenko VP "Format". 32 p. (in Ukrainian).
  5. *Kryms'ki tatory* [Crimean Tatars]. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8> (in Ukrainian).
  6. *Kryms'ki tatory buly hotovi zi zbroyeyu v rukakh zakhyshchaty pivostriv u 2014 rotsi – Dzhemilyev* [The Crimean Tatars were ready to defend the peninsula with weapons in their hands in 2014 - Dzhemilev]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2880844-krimski-tatari-buli-gotovi-zi-zbroeu-v-rukah-zahisati-pivostriv-u-2014-roci-dzemilev.html> (in Ukrainian).
  7. *Kryms'ki tatory u vidkrytomu lysti poperedyly Putina pro zahrozu sotsial'noho vybukhu* [In an open letter, the Crimean Tatars warned Putin about the threat of a social explosion]. URL: <https://hromadske.ua/posts/krymski-tatory-u-vidkrytomu-lysti-poperedyly-putina-pro-zahrozu-sotsialnoho-vybukhu> (in Ukrainian).
  8. *Kryms'kotatars'kyi resursnyy tsentr* [Crimean Tatar Resource Center] URL: https://ctrcenter.org/uk/zhertvy-okkupacii?fbclid=IwAR1ie-NQQGs1663vud_yWKg8lybE7RMhZlbfVvXfZkicoX1s7Nd4Eaf5PM (in Ukrainian).
  9. Losyev Ihor. *Holos «pizn'oho Ivana»?* [The voice of the "late Ivan"?]. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/10/13/3583548/> (in Ukrainian).
  10. Losyev Ihor. *Krym lehendarnyy ta real'nyy* [Losev Ihor Krim legendary and real]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1197250.html> (in Ukrainian).
  11. *Na Khersonshchyni okkupanty zatrymaly blyz'ko 50 kryms'kykh tatar* [In the Kherson region, the occupiers detained about 50 Crimean Tatars]. URL: https://bastion.tv/na-hersonshini-okupanti-zatrimali-blizko-50-krimskih-tatar_n47952 (in Ukrainian).
  12. *Prezydent zaklykav do nadannya konstytutsijnoi harantiyi na samovyznachennya kryms'kym tataram.* [The President called for a constitutional guarantee of self-determination for the Crimean Tatars]. URL: <https://tyzhden.ua/prezydent-zaklykav-do-nadannia-konstytutsijnoi-harantii-na-samovyznachennia-krymskym-tataram/> (in Ukrainian).
  13. Romanenko Yuriy. *Kryms'ko-tatars'ka avtonomiya* [Crimean Tatar Autonomy]. URL: https://censor.net/ru/blogs/3376102/krymskotatarska-ya_avtonomiya (in Russian).
  14. *Statystyka zrazy: skil'ky viys'kovykh u Krymu zradyly Bat'kivshchynu u 2014* [Betrayal statistics: how many military personnel in Crimea betrayed the Motherland in 2014]. URL: <https://zn.ua/rus/UKRAINE/statistika-zradi-skilki-viyskovih-u-krimu-zradili-batkivschinu-u-2014-303448> (in Ukrainian).
  15. *U Krymu khochut' porushyty spravu proty novoho holovy MVS* [In Crimea, they want to open a case against the new head of the Ministry of Internal Affairs]. URL:

- http://www.pravda.com.ua/news/2010/03/12/4857067/view_print/ (in Ukrainian).
16. *FSBshnyky u 2014 rotsi vysunuly ul'tymatum kerivnykam SBU u Krymu – Nalyvaychenko* [In 2014, FSB officers issued an ultimatum to the heads of the SBU in Crimea - Nalyvaichenko]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2398159-fsbsniki-v-2014-roci-visunuli-ultimatum-kerivnykam-sbu krimu-nalivajcenko.html> (in Ukrainian).
17. *Chubarov: My nablyzhayemosya do vyrishennya pytannya pravovoho statusu Krymu* [Chubarov: We are getting closer to resolving the issue of the legal status of Crimea]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3600040-cubarov-mi-nablizaemosya-do-virisenna-pitanna-pravovogo-statusu-krimu.html> (in Ukrainian).
18. Timothy Snyder. We Should Say It. Russia Is Fascist. URL: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html>
19. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. URL: <https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/declaration-on-the-rights-of-indigenous-peoples.html>

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.12>
УДК: 001.11 + 168

Ірина ДОБРОПРАВОВА

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії та методології науки,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-8767-4045,
E-mail: irinadobronravova@knu.ua

ПРОЦЕСИ САМООРГАНІЗАЦІЇ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ НАУКИ

Анотація. Предметом розгляду в статті є українська філософія науки, яка осмислювала сучасну наукову революцію, пов'язану зі становленням і розвитком нелінійної науки в останні 50 років. У рік відзначення 300 річниці Григорія Сковороди як символу української філософії переглянути здобутки і цієї галузі вітчизняної філософії здається дуже доречним. В центр розгляду винесено філософське осмислення саме процесів самоорганізації, зрозумілих як становлення нового цілого, оскільки перехід до вивчення таких об'єктів вимагає кардинальної зміни системи засад науки і особливо її філософських засад. Вітчизняна філософія науки мала потенціал такого розгляду, оскільки в традиції Київської світоглядно-гносеологічної школи представлено залучення діалектичних ідей і до осмислення картини світу, і до розуміння істини як процесу пізнання світу. В статті показано, як здобутки цієї традиції використовувались сучасними українськими філософами науки для розуміння нелінійної [синергетичної] картини нашого світу як одного з множини можливих світів у самоорганізації його генетичної єдності як цілого, починаючи зі становлення набору елементарних частинок і їхніх взаємодій як його субстанційних основ. Також представлено і огляд розробок епістемологічних засад ідеалів і норм нелінійних досліджень, зокрема ідеї істини як нелінійного процесу та перегляду співвідношення фундаментального і прикладного знання в зв'язку з дескриптивністю нелінійних теорій. Трансдисциплінарність синергетики як загально-наукової дослідницької програми привела до залучення синергетичних ідей в гуманітарній сфері. Співпраця науковців цієї сфери з філософами, які розробляли філософські засади синергетики, призвела до створення відповідних підрозділів гуманітарних наук, що вивчали процеси самоорганізації людини і суспільства. Ця співпраця оформилась у створенні Українського синергетичного товариства як громадської організації науковців, які ставили собі за просвітницьку мету розповсюдження синергетичних ідей в українському суспільстві. Цю мету вдалось реалізувати, скоріш за все, саме тому, що самоорганізація є доброю традицією українського народу. Вже і в ХХІ столітті він це продемонстрував під час майданів, у волонтерстві та під час спротиву російській агресії.

Ключові слова: українська філософія науки, процеси самоорганізації, філософське осмислення, синергетика, сучасна наукова революція, нелінійна наука, діалектика.

Iryna DOBRONRAVOVA

Doctor of Sciences in Philosophy, Professor,
Head of the Department of Philosophy and Methodology of Science,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

PROCESSES OF SELF-ORGANIZATION AS A TOPIC OF PHILOSOPHICAL COMPREHENSION IN THE UKRAINIAN PHILOSOPHY OF SCIENCE

Abstract. *Topic of the article is Ukrainian philosophy of science, which last 50 years comprehended the modern scientific revolution as becoming of non-linear science. This year of celebrating 300th anniversary of Grygoriy Scovoroda as a symbol of Ukrainian philosophy is good time to make a look round achievements by this branch of our philosophy. Philosophical comprehension of self-organization as becoming of a new whole is the point of consideration for the reason that transition to studying of such objects needs the crucial change of scientific foundations system, especially of philosophical foundations of science. Potentially Ukrainian philosophy of science was ready to such work since Kyiv's philosophers traditionally applied dialectic ideas to study worldview and to understand scientific truth as a process. It was shown in the article how Ukrainian philosophers of science use achievements of this tradition to understand non linear [synergetic] picture of our world as one of many possible worlds in self-organization of its genetic unity as a whole, beginning of becoming of the set of elementary particles with their interactions as its basic substance. Elaboration by Ukrainian philosophers of epistemic foundations for ideals and norms of non linear researches was represented also, particularly the consideration of truth as nonlinear process and rethinking of relations between fundamental and applied knowledge in respect of descriptiveness of non linear theories. Transdisciplinarity of Synergetics as common scientific research program leded to application of synergetic ideas to humanities. Collaboration of humanitarians with philosophers who elaborate philosophical foundations for Synergetics created respective divisions in humanitarian disciplines, which studied processes of human and social self-organization. This collaboration created Ukrainian synergetic community as public organization of scientists who have enlighten aim to disseminate the synergetic ideas in Ukrainian society. This aim was successfully realized rather for the reason that self-organization is a good tradition of Ukrainian people who demonstrated it already in XXI century on Maidans, in volunteer movement and in resistance to Russian aggression.*

Keywords: *Ukrainian philosophy of science; processes of self-organization; philosophical comprehension; Synergetics, Dialectics, non linear science, modern scientific revolution.*

Постановка проблеми. Філософське осмислення процесів самоорганізації, які досліджує нелінійна наука, природнича та гуманітарна, склало важливий доробок української школи філософії науки останніх десятиліть ХХ століття і початку ХХІ-го. Це природно, оскільки ті десятиліття були часом розгортання сучасної наукової революції, пов'язаної зі становленням нелінійного природознавства. Новітність ситуації давалась взнаки, перш за все, в галузях фізики високих енергій, нелінійній оптиці і в хімічній кінетиці. І річ не в тім, що математичному природознавству був невідомий математичний бік справи. Нелінійні рівняння писав вже Ньютон, а на початку ХХ століття Пуанкаре навіть спромігся розв'язати деякі з них. Розв'язував він їх, звичайно, обчислювальними наближеними методами, оскільки точний аналітичний їх розв'язок в принципі неможливий. Ці методи передбачають ітерацію [покрокове повторення] одних і тих самих процедур. Отримані ряди наближених до все більш уточнених значень такого розв'язку були досить довгими, і те, що виражало істотну характеристику відтворюваних процесів, починалось десь з двохсоті ітерації. Робити такі обчислення з папірцем та олівцем було занадто втомливо. Та це перестало бути проблемою в 60-ті роки минулого століття зі здійсненням комп'ютерної революції. Але наукові революції, як відомо, передбачають не просто зміну методів, а зміну всієї системи засад науки: перегляд

онтологічних засад наукової картини світу, епістемологічних засад методології, категоріальної структури стилів наукового мислення.

Досвід попередніх наукових революцій підготував наукову спільноту до готовності змінюватись, але вся попередня наука була лінійною з усіма своїми засадами. Як висловився у цьому зв'язку один із батьків нелінійної оптики академік Л. Мандельштам, питання у тому, щоб мислити нелінійно, якщо хочеш пізнавати нелінійне. Головна ж специфіка нелінійного – це розгалуження, варіативність, відсутність однозначності, невизначеність, конструктивна роль випадковості. Все це докорінним чином відрізняється від усталених звичних норм лінійної науки, особливо при пізнанні неживої природи. Самоорганізація – це становлення нового складного цілого. Вона вимагає для свого вивчення володіння діалектичним мисленням та запровадження його всезагальних настанов до рівня особливого. Ці особливі застосування до методологічних моделей теоретичної реконструкції самоорганізації добре працюють в сфері пізнання живого та соціального, сфері, де абстрагування від цілісності та розвитку об'єктів, що вивчаються, є майже неприпустимим. Перехід до розгляду нелінійних процесів самоорганізації і в сфері математичного природознавства, особливо фізики, яка довгий час виступала в якості лідера природознавства і диктувала методологічну моду,

потребував повної перебудови не тільки методології, а й її епістемологічних засад, та повного перегляду наукової картини світу, яка мала виходити з процесуальності та незворотності. Недарма у підзаголовку однієї з засадничих книг Іллі Пригожина написано про перевідкриття часу.

Традиції Київської філософської школи і в розгляді засад наукової картини світу (зокрема, застосування діалектичних ідей при цьому розгляді), а також здобутки в області гносеології (зокрема, у філософській теорії істини) [21], стали підставою успішних філософських досліджень засад вивчення нелінійних процесів самоорганізації. Рефлексія над здобутками вітчизняної філософії науки в цих дослідженнях зараз і можлива, і потрібна.

Джерела та методологія. Джерела цього дослідження природно розпадаються на дві групи. Це, по-перше, давні роботи філософів Київської школи, які пов'язані з питаннями, що зараз стосуються онтологічних та гносеологічних засад нелінійної науки. По-друге, це роботи українських філософів та науковців, які осмислювали засади синергетики як загальнонаукової програми дослідження процесів самоорганізації. Багато з цих дослідників 2002 року об'єдналися в Українське синергетичне товариство, громадську організацію, що ставила собі за мету розробку та популяризацію ідей синергетики як важливого напрямку сучасної наукової революції.

До першої групи джерел відносяться роботи, присвячені діалектиці в її матеріалістичному застосуванні, оскільки самоорганізація є становленням нового цілого, якщо визначати її в філософських термінах. Тут велику роль зіграли роботи професора М.Л.Злотіної [19, 20], а також праці про їх значення для з'ясування засад нелінійної науки [15]. Також не можна переоцінити важливість внеску П.В.Копніна в розробку теорії істини [21]. Цей внесок також був оцінений в контексті сучасної наукової революції [12]. Київська світоглядна школа стала в нагоді при з'ясуванні співвідношення категорій «світ» та «матерія» в засадах сучасної космологічної концепції множинності світів (Мультиверсуму), що заснований на результатах фізики високих енергій як одного з напрямків сучасної наукової революції. Здобутки світоглядної школи були майстерно використані професором С.Б.Кримським, який дав визначення світу як матерії, затриманої в її особливості [25].

Оскільки синергетика є загальнонауковою дослідницькою програмою, її ідеї активно використовувались в гуманітаристиці. Тому друга група робіт містить праці не тільки філософів, що вивчали філософські засади синергетики, а й представників гуманітарних наук, які запроваджували синергетичні ідеї у своїх галузях досліджень. Мова йде про соціологію (Л.Б.Бевзенко), психосинергетику (І.В.Єршова-Бабенко), про синергетичний погляд в театрознавстві (Н.Корнієнко, О.Левченко), літературознавстві (О.Семенець). Серед українських

філософів, які розробляли засади синергетики, я буду використовувати праці І.Добронравової, Н.Кочубей, В.Лутая, Ю. Мєлкова, М.Нестерової, М.Ожевана, І.Предборської та ін., і в рамках викладу тексту буду посилатись на конкретні роботи.

Основний метод в статті описовий. Успішність такого опису буде забезпечуватись категоріальними засадами методологічної свідомості, що рефлексує над сучасною науковою революцією. Оскільки йтиметься про роботи представників міждисциплінарної спільноти, яка містить і філософів науки, будуть використовуватись епістемологічні засади ідеалів і норм дослідження постнекласичної науки. Зокрема, мова піде про розробку розуміння істини як нелінійного процесу, про перегляд співвідношення категорій сутність і явище при описі становлення систем, що самоорганізуються, про перегляд поняття фундаментальності для нелінійних теорій. Всі ці проблеми вимагали для свого розгляду застосування діалектичних ідей, оскільки процеси самоорганізації є процесами становлення нового складного цілого. Синергетика, як загальнонаукова програма дослідження процесів самоорганізації, включає в себе спеціальну методологію такого дослідження. Ця методологія є трансдисциплінарною, оскільки працює при дослідженні самоорганізації різними науками, зокрема і гуманітарними. Відповідно, треба виходити з розуміння співвідношення дисциплінарності, міждисциплінарності та трансдисциплінарності.

Виклад основного матеріалу

Усвідомлення філософських засад нелінійної (синергетичної) наукової картини світу

Онтологічна складова системи філософських засад постнекласичної науки містить категоріальну основу мислення про нелінійні процеси самоорганізації. Нелінійне мислення, як стиль мислення сучасної науки, збагатило свою категоріальну основу не просто на якусь категорію, або категоріальну пару, як це було при переході від механістичного стилю мислення до ймовірнісного. Розгляд такого переходу може бути заснований на вивченні категоріальних структур фізичних теорій, який в якості засобу філософського дослідження вперше був запропонований в українській філософії А.Артюхом [1]. Так з'ясувалось, що динамічні теорії обмежувались необхідністю у співвідношенні причини і дії, а в статистичних теоріях було експліковано не тільки категорію випадковості, а й додано категоріальну пару можливого і дійсного. Перехід до категоріального забезпечення нелінійних теорій самоорганізації і, відповідно, до нелінійного мислення передбачав використання цілісних категоріальних структур діалектики [16]. Перш за все, це стосувалось трактування ситуації біфуркації як ситуації формування причини. Розгляд точки біфуркації як місця «неспокійного інобуття можливого і дійсного», за висловом Гегеля, добре описує нерівноважний стан системи, перед якою відкриваються варіанти нелінійної динаміки руху до

різних атракторів. Формуючи діючу причину випадково обраного варіанту з наявних в середовищі можливостей, нелінійність як засновок, асимілюючи умови, створює причину як субстанцію, яка здатна діяти.

Теза про подвійну детермінацію засновком та умовами, та про асиміляцію умов засновком при формуванні причини, була сформульована професором Марією Львівною Злотоною [19, 20]. Цікаво, що коли я доповідала про використання цієї тези для розуміння проблем причиновості в нелінійній науці [15] на одній із конференцій, Віталій Табачковський заявив, що від матеріалізму, якщо він виступає у вигляді матеріалістичної діалектики, також може бути користь. Це були 90-ті, час критики доробку вітчизняних філософів, які працювали в межах діалектичного матеріалізму, і якщо за діалектикою визнавали теоретичний потенціал принаймні на теренах гуманітаристики, то матеріалізм вважався аж занадто ідеологізованою концепцією. Так, у філософії науки скоріш схилились до реалізму як визнанню зовнішнього світу та можливості його пізнання, не наполягаючи на первинності матерії. Але вільне мислення, коли воно ще й діалектичне, не проходить дарма, не зважаючи на будь-які ідеологічні перешкоди та перестороги.

Важливим моментом в проясненні філософських засад нелінійної картини світу було з'ясування співвідношення світоглядної категорії «світ» з філософською категорією «матерія» в контексті космологічної концепції множинності світів (Мультиверсуму). Ця концепція була створена на основі застосування створених в галузі нелінійної фізики високих енергій унітарних калібрувальних теорій (єдиних теорій фундаментальних фізичних взаємодій). В цих теоріях, підтверджених експериментально, було показано, що динамічні симетрії між різними видами взаємодій мають місце за умови таких високих енергій, які існували тільки під час кількох миттєвостей після Великого вибуху. Методологічно в науці відбувся перехід від пошуків на основі принципу редукції єдності багатоманітності як структурної єдності до віднайдення генетичної єдності світу як цілого. Таким чином, світоглядна категорія «світ» стала використовуватись в якості фізичного поняття в космології, оскільки фізичне поняття «всесвіт» виявилось зарезервованим за проблематикою співвідношення багатьох можливих світів на його теренах.

Як я вже зазначала, описуючи джерела цієї статті, честь філософського прояснення співвідношення світу та матерії належить видатному українському філософу, професору Сергію Борисовичу Кримському [25]. Його співавтор В.І.Кузнецов, доктор філософських наук з освітою фізика-теоретика, забезпечив точність у висвітленні природничого боку справи. А С.Б. Кримський, з його досконалою філософською ерудицією та знайомством з доробком київської світоглядної школи 70-х років (про що свідчать його посилання на

видатних представників цієї школи В.І.Шинкарука, В. П.Іванова, Н.Ф.Тарасенка та ін.), здійснив надзвичайно переконливий і, як сказала, витончений категоріальний аналіз нової ситуації в онтологічних засадах наукової картини світу, що формувалася на той час. Визначення світу як матерії, затриманої в своїй особливості, опис атрибутивних характеристик світу як цілого, включаючи породження світом спостерігача в процесі саморозвитку світопорядку, що включав не тільки закономірності, а й світову гармонію, засновану на принципах симетрії – все це безумовно є здобутком української філософії ХХ століття. Правда, не все з ідей С. Кримського було сприйнято науковою спільнотою. Як мені вже доводилось писати [9], ідея Універсуму, як теоретичного втілення всієї повноти можливостей існування матерії і жодним чином не сукупності світів, виявилась надто тонкою для космологів, які останнім часом вже підраховують можливу кількість світів в Мультиверсумі. До честі Сергія Борисовича маю зазначити, що на час виходу його книги не була ще настільки відома теорія суперструн, що створила можливість розглядати певний сумісний простір-час для співіснування світів, хоча кожний зі світів, як слушно зауважував Кримський, має в собі свій простір і час, а межі світу проходять через кожний його об'єкт. Не обійшлося в сучасній космології, як сфері трансцендентальних космологічних ідей, без антиномій, і не тільки тих, про які попереджав Кант. Одна з Кантівських антиномій була розв'язана в історії фізики, причому якраз у спосіб, передбачений Кантом. Натомість, якраз на місці антиномії дискретного та континуального, протилежності якої були діалектично поєднані в понятті квантованого поля, виникла антиномія можливого і дійсного, пов'язана з поняттям віртуального та з проблемою онтологічного статусу вихідного стану вакууму скалярного поля Хіггса [9].

Серед категоріальних структур діалектики, потрібних для осмислення процесів самоорганізації, важливу роль відіграла група категорій, пов'язаних з категорією «ціле». Освоєння проблем цілісності в сферах соціального та біологічного відбувалось в історії філософії, принаймні в німецькій традиції розглядалися поняття органічного цілого (Шелінг), тотального цілого (Гегель), цілісності як абсолютного руху становлення (Маркс). Відома спроба розглянути в цьому категоріальному контексті уявлення про відкриті біологічні системи належить батьку загальної теорії систем Людвигу Берталанфі. Окремі роботи в галузі матеріалістичної діалектики, що стосувались категорій цілого і цілісності, базувались на застосуванні тез класиків діалектики до матеріалів, знову ж таки, з сфери біології та соціальних наук.

В українській філософії 60-х – 70-х років ХХ століття під керівництвом академіка В.І.Шинкарука було здійснено важливі дослідження щодо об'єднання системного підходу з категоріальним фондом діалектики. Досить згадати філософський словник тих часів, виданий Інститутом філософії АН

України. Крім того, процесуальність цілого, що переживає різні фази становлення і розвитку, розглядалась в контексті теорії розвитку, зокрема такими українськими філософами, як В.Босенко та вже згадувана в цій статті М.Л.Злотіна. Мова йшла про визначення розвитку як категорії сфери сутності, яка не має парної категорії, а розкривається всією системою категорій діалектики. Вже на той час було показано неадекватність досить типового ототожнення понять «елемент» і «частина» на теренах засад точного природознавства, лінійних фізики та хімії, які при вивченні своїх об'єктів абстрагувались від їхнього становлення та розвитку. Ці аспекти існування розкриваються нині тільки при переході до нелінійних методів, коли предметом розгляду стають процеси самоорганізації як становлення нового цілого, що створює собі частини з наявних елементів середовища, а також динамічно стійкі періодичні процеси їхнього самовідтворення в атракторах граничних циклів. Мова йде про синергетику і нерівноважну термодинаміку, в категоріальних засадах яких знайшли своє місце категорії цілісності, цілого, тотального цілого [9], розгляд «цілого в цілому» в психосинергетиці [14], синергетичний концепт складності [24].

Епістемологічні засади ідеалів і норм наукового дослідження нелінійної науки

Серед епістемологічних засад нелінійної методології найважливіше місце належить, звичайно, категорії істини. І тут у пошуках адекватного для багатозначності результатів теоретичної реконструкції варіативної нелінійної динаміки стали в нагоді досягнення теорії істини, здобуті Павлом Васильовичем Копніним. Він повернув поняття абсолютної і відносної істини в процес пізнання, розглянувши їх в якості характеристик цього процесу. Тоді конкретна істина виступає як єдність абсолютного, того, що збережеться надалі, і відносного, яке буде в подальшому еліміноване. Зрозуміло, що ми не можемо відділити ці моменти в один якийсь момент, оскільки тоді б ми володіли абсолютною істиною, а істина – це процес. Головною новизною в роботі Копніна було те, що цей [ще лінійний] процес був відкритим у майбутнє, в той час як у Гегеля істина як процес мала в якості кінця і мети абсолютну ідею в її самопізнанні Абсолютним духом. Карл Попер передбачав в якості межі зміни все більш правдоподібних теорій третій світ об'єктивного знання. Та й Ленін, на якого посилається Копнін, теж писав про істину, яка майоріла десь попереду розвитку пізнання. Відкритість істини як процесу щодо майбутнього стає вирішальною при розгляді пізнання нелінійних процесів. Істина тут стає не просто процесом, а нелінійним процесом [11, 12]. Тоді реалізація одного з можливих варіантів нелінійної динаміки, реконструйованого в нелінійній теорії, не означає, що передбачення інших можливих варіантів не є хибним і могло б реалізуватись за інших умов.

Іншою важливою зміною в засадах нелінійної методології став перегляд протиставлення фундаментальних та прикладних теорій. В лінійній науці фундаментальне знання стосувалось сфери сутності, а прикладне було застосуванням фундаментальних законів в сфері їх конкретного прояву. Нелінійна наука відмовляється від ідеї незмінної сутності, байдужої до своїх проявів. В дескриптивних нелінійних теоріях відтворюється конкретне становлення і розвиток конкретних феноменів в їх конкретному існуванні, коли варіативність становлення нового стосується і сутності, і її реалізації в конкретних умовах. Недарма розв'язувати нелінійні рівняння можна тільки обчислювальними методами, тобто за певних числено заданих умов.

Трансдисциплінарність методів синергетики і їх застосування в гуманітаристиці, зокрема формування деяких нових міждисциплінарних утворень

Як я вже зазначала у вступі, застосування методів синергетики в гуманітаристиці сприяло виникненню деяких міждисциплінарних утворень, які сполучають синергетичну термінологію з концептуальними матеріалами конкретних гуманітарних наук, демонструючи таку співпрацю в самих назвах відповідних квазі-дисциплін: психосинергетика [18], соціосинергетика [28; 32; 33], лінгвосинергетика [34]. Формування таких назв не є обов'язковим. Без утворення неологізмів обійшлись дослідниці в галузі театрознавства [22, 23; 26; 27], в галузі освіти [6; 30; 35]. Дуже успішний опис соціальної самоорганізації в контексті соціологічної науки був здійснений доктором соціології Л.Д.Бевзенко [2; 3; 4; 5]. Цьому успіху сприяло глибоке занурення авторки у філософське підґрунтя концептів, пов'язаних з тими формами соціальної самоорганізації, які вона досліджувала, а саме з грою та міфом. Отже, філософське осмислення процесів самоорганізації має прямий стосунок до їхнього освоєння на теренах різних гуманітарних наук.

Власній рефлексії науковців над засадами своїх досліджень сприяла праця філософів науки щодо з'ясування філософських засад синергетики [7, 8; 24; 28; 29]. Ця робота могла передувати зусиллям науковців, а могла бути розвиненою в процесі наукових дискусій на міждисциплінарних семінарах, що фондували створення Українського синергетичного товариства, та на регулярних наукових конференціях, до яких долучалися його члени. Серед таких регулярних наукових зустрічей варто згадати Одеські щорічні семінари пам'яті Іллі Пригожина, Круглі столи, що проводило синергетичне товариство спільно з кафедрою філософії та методології науки в рамках Днів науки філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Багато цікавих заходів було здійснено в Інституті вищої освіти, де співробітники відділу філософії вищої освіти врешті виробили основні фахові положення спеціальності «філософія освіти»,

що були затвердженні державною атестаційною комісією. Варто віддати належне професору Л.С.Горбуновій, яка пізніше організувала на базі Інституту видання журналу «Філософія освіти». Сприяли нашій роботі і Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова, і Інститут філософії та Інститут соціології НАН України, і Центр практичної філософії. Але основою всіх пошуків і комунікацій було Українське синергетичне товариство – самоорганізація вчених, які надихалися ідеями синергетики, сприяли знайомству суспільства з цими ідеями, осмислювали політичну самоорганізацію в Україні [13; 14], а також такі вікопомні зразки соціальної самоорганізації нашого українського суспільства, як наші Майдани [3; 4].

Дискусія та висновки. Обговорюючи наукові дослідження процесів самоорганізації, треба мати на увазі, що ці дослідження мають різні назви: не тільки синергетика, а й теорії складних систем, теорії хаосу, теорії дисипативних структур, теорія фракталів, фрактальна геометрія і інші. В принципі всі ці концепції можна об'єднати під назвою «синергетика», якщо розуміти цей термін в широкому сенсі, а не тільки як опис переходу від хаосу до порядку. І такий розгляд справді мав місце, але тільки у тих наукових спільнотах, де термін «синергетика» взагалі застосовувався, а саме, в Німеччині, Австрії, Фінляндії і на наших теренах. Англomовні та франкомовні науковці цього терміну уникають. Щодо франкомовних спільнот, то традицію вести мову взагалі про теорії самоорганізації, а не про синергетику, започаткував Ілля Пригожин, який за життя мав великий авторитет як президент Бельгійської академії наук та Нобелівський лауреат. Його нерівноважна термодинаміка є важливою передумовою наукового підходу до опису самоорганізації і вона жодним чином не суперечить синергетиці, а підтримує її. Можливо, тут справа у ревнивому ставленні фундаторів нової науки до пріоритетів. Для уникнення поняття «синергетика» в англomовному середовищі можуть бути знайдені інші підстави. Я маю у цьому зв'язку таку робочу гіпотезу. Ті, хто працює в області синергетики, розуміють, що з її позицій може та має бути переглянуто широкий обсяг пояснювальних моделей макроскопічних явищ, які працюють в науці на засадах ще класичної науки. Значно спокійніше розглядати нові теорії як теорії про щось нове, раніше невідоме, наприклад, про динамічний хаос, про фрактали і т.п. Але термінологічні різночитання не міняють суті справи. І члени Українського синергетичного товариства, продовжуючи працювати над осмисленням та запровадженням синергетичних ідей, використовують принагідно різні маркування теоретичних концепцій, наприклад автопоезис [10] або парадигма складності [2].

Щодо висновків з розглянутих в цій статті матеріалів, то вони такі. По-перше, можна стверджувати, що сучасна українська філософія науки продовжує концептуальні традиції української філософії, особливо Київської філософської школи

другої половини ХХ століття. При цьому, по-друге, треба мати на увазі, що мова йде не тільки, і не стільки про філософію науки, яка називалась «за Советів» філософськими проблемами природознавства, бо вона осмислювала проблеми лінійної науки. Виявилось, що для усвідомлення нелінійних процесів самоорганізації як становлення нового цілого значно важливіші здобутки ківської світоглядно-гносеологічної школи в усьому різноманітті їх розвідок на широкому полі рефлексії над наукою і культурою.

По-третє, реалізація синергетики, як загальнонаукової дослідницької програми, на теренах гуманітаристики при всій природності застосування ідей розвитку і цілісності в гуманітарній сфері опосередковувалася розробкою філософських засад синергетики або філософами науки, що передували їх застосуванню спеціалістами гуманітарного профілю, або самими спеціалістами, нерідко під час співпраці з філософами. По-четверте, самоорганізація міждисциплінарної наукової спільноти відбувалася на громадських засадах за рахунок ентузіазму і скеровувалася шляхетною просвітницькою метою познайомити українське суспільство з синергетичними ідеями самоорганізації. Не дивно, що цю мету вдалось швидко і успішно реалізувати, оскільки для українського народу, який всю свою історію існував якраз на засадах самоорганізації, мова йшла про усвідомлення притаманних йому властивостей. Таке усвідомлення сприяло його самоорганізації в новітній історії України: на майданах, у волонтерстві і нині, у всенародному спротиві російській агресії.

1. Артюх А.Т. Категориальный синтез теории. Киев: Наукова думка, 1967.
2. Бевзенко Л.Д. Культура метамодерну та парадигма складності в соціологічному теоретизуванні – контури взаємної легітимізації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2022. №1. С. 45–82.
3. Бевзенко Л.Д. Інтегративна концепція соціальної напруженості — мето дологія, концептуальна схема, прагматика. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. №3. С. 46–73.
4. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация в теории и практике Майдана. *Totallogy-XXI*. Киев, 2005. С. 64–77.
5. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. Киев: Институт социологии НАНУ, 2002. 437 с. URL: http://www.synergetic.org.ua/materials/bevz_soc_sa_moorg.html
6. Горбунова Л.С. Філософія трансформативної освіти для дорослих: Монографія. Суми: Університетська книга, 710 с.
7. Горбунова Л.С. Хаос versus порядок як контроверза мислення у кризовій культурі. *Філософія освіти*. 2005. № 2. С. 62–76.
8. Горбунова Л.С. Опыт POSSIBILITYISTского мышления и возможности его развития в

- синергетической парадигме. *Практична філософія*. Київ, 2003. №1. С. 63–76.
9. Добронравова І.С. Мультиверсум: філософська рефлексія над теоретичними ідеями і емпіричними даними. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*. 2021. №4. С. 25–13. URL: <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-1/12>
  10. Добронравова І.С. *Автопоезис в он-лайн навчанні. Філософія освіти*. 2021. №1. С. 171–179.
  11. Добронравова І.С. Істина як нелінійний процес. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*. 2017. №1. С. 5–8. URL: <https://bulletinphilosophy-knu.kyiv.ua/index.php/journal/issue/view/83/83>
  12. Добронравова І.С. *Постнекласичне знання як процес – Київська філософська школа надає засоби розуміння. Сучасна українська філософія: традиції, тенденції, інновації. Збірник наукових праць*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2011. С. 161–172. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/dobr-istina.htm>
  13. Добронравова І.С. Методологические основания действий в условиях нелинейности. *Культурный контекст соціальної самоорганізації. Збірник наукових праць*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2006. С. 98–106. URL: http://www.synergetic.org.ua/materials/materials_main.html
  14. Добронравова І.С. Финкель Л.С. Динамический хаос в социуме как среда социальной самоорганизации. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2005. №1. С.168–180.
  15. Добронравова І.С. Современная потребность в диалектике и творческое наследие М.Л. Златиной. *Філософсько-антропологічні студії*. Київ: Стило, 2001. С. 125–135 [передруковано: Добронравова І.С. *Практична філософія науки*. Суми: Університетська книга. 2017. С. 220–229].
  16. Добронравова І.С. Синергетика: становление нелинейного мышления, Киев: Либідь, 1990, 150 с. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Dobr-sinerg/index.html>
  17. Ершова-Бабенко И. В. Психосинергетические стратегии человеческой деятельности. Концептуальная модель. Одесса: KNYGA NOVA, 2005. 368 с.
  18. Ершова-Бабенко И. В. Психосинергетика. Херсон, Гринь, 2015. 485 с.
  19. Златина М.Л. Диалектико-материалистическая теория развития – логико - методологическая основа коммунистического гуманизма. *Філософія гуманізму*. Киев: Вища школа, 1987. С. 80–123.
  20. Златина М.Л. Диалектика. Киев: Парапан, 2008. 264с.
  21. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки. М.: Мысль, 1974. 568 с.
  22. Корнієнко Н. Запрошення до хаосу. Театр [художня культура] і синергетика. Спроба нелінійності. Київ: НЦТМ імені Леся Курбаса, 2008. 246 с.
  23. Корниенко Н. Нелинейное театроведение: постнеклассический ландшафт. От Фауста до Протея. Киев: Альтерпресс, 2014. 310 с.
  24. Кочубей Н. В. Синергетические концепты и нелинейные контексты. Сумы: Университетская книга, 2009. 236 с.
  25. Крымский С.Б., Кузнецов В.И. Мировоззренческие категории в современном естествознании. Киев: Наукова думка. 1983. 222 с.
  26. Левченко О. Театр в системі філософської антропології. К.: НЦТМ ім. Леся Курбаса, 2012. 296 с.
  27. Левченко О.Г. Интерактив. Театр як постнекласична модель становлення реальності. *Практична філософія*. 2008. № 1. С.125–135.
  28. Лутай В. С. Синергетическая парадигма как философско-методологическая основа решения основных проблем XXI века. *Практична філософія*. 2003. № 1 [7]. С. 10–38.
  29. Мелков Ю. А. Человекомерность постнеклассической науки. Киев, ПАРАПАН, 2014. 254 с.
  30. Нестерова М. Освітні когнітивні технології як людські адаптивні стратегії в складності. *Людина в складному світі*. Суми: Університетська книга. 2017. С. 338–349.
  31. Ожеван М.А. Фундаментальный характер випадковості та антропні принципи самоорганізації “суспільства ризиків”. *Sententiae*. Спецвипуск. 2007.
  32. Ожеван М.А. Синергетика проти кібернетики: конкурентні методологічні підходи до моделювання складних соціальних систем *Стратегічні пріоритети*. 2012. № 3. С.126–133.
  33. Предборская И.М. Влияние синергетических идей на становление неравновесной социо-динамики. *Практична філософія*. Київ, 2003. №1. С.113–118.
  34. Семенець О. Проблема мовної пам'яті в контексті лінгвостінеогететики. *Культурний контекст соціальної самоорганізації. Збірник наукових праць*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2006. С. 278–288.
  35. Delini M., Nesterova M., Dobronravova I. Social Responsibility and Social Cohesion as drivers in the Sustainable Development of Universities. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2021. №7 [4]. P. 63–71. DOI: 10.30525/2256-0742/2021-7-4-63-71

References

1. Artyuh A.T. (1967). *Kategoriálny sintez teorii* [Categorical Synthesis of Theory]. Kyiv: Naukova Dumka (in Russian).
2. Bezenko L.D. (2022). *Kultura metamodernu ta paradyhma skladnosti v sotsiologichnomu teoretyzuvanni – kontury vzaiemnoi lehitymatsii* [Culture of Metamodern and Paradigme of Complexity in Sociological Theoreticizing – Contours of Reciprocal Legitimation]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*. No 1. P. 45–82 (in Ukrainian).
3. Bezenko L.D. (2018). *Integratyvna kontseptsiiia sotsialnoi napruzhenosti — meto dolohiia, kontseptualna skhema, prahmatyka* [Integrative Conception of Social Tension —Methodology. Conceptual Scheme, Pragmatics]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*. No 3. P. 46–73 (in Ukrainian).

4. Bevzenko L.D. (2005). *Sotsialnaya samoorganizatsiya v teorii i pravktike Maydana* [Social Self-Organization in Theory and Practice of Maidan]. *Totallogy-XXI*. Kyiv. P. 64–77 (in Russian).
5. Bevzenko L.D. (2002). *Sotsialnaya samoorganizatsiya. Sinergeticheskaya paradigma: vozmozhnosti sotsialnykh interpretatsiy* [Social Self-Organization. Synergetic Paradigme: Possibilities of Social Interpretations]. Kyiv: Institute of Sociology NANU. 437 p. URL: http://www.synergetic.org.ua/materials/bevz_soc_samoorg.html (in Russian).
6. Gorbunova L.S. (2015). *Filosofiiia transformativnoi osvity dlia doroslykh*. [Philosophy of Transformative Education for Adults]. Sumy: University Book. 710 p. (in Ukrainian).
7. Gorbunova L.S. (2005). *Khaos versus poriadok yak kontroverzha myslennia u kryzovii kulturi* [Chaos versus Order as Controversa of Thinking in Crisis Culture]. *Filosofiiia osvity*. No 2. P. 62–76. URL: <https://philosopheducation.com/index.php/philed/issue/view/6> (in Ukrainian).
8. Gorbunova L.S. (2003). *Opyt possibilistskogo myshleniya i vozmozhnosti ego razvitiya v sinergeticheskoy paradigme* [Expierience of Possibilistic Thinking and Options Of its Development in Synergetic Paradigme]. *Praktychna filosofiiia*. No 1. P. 63–76 (in Russian).
9. Dobronravova I.S. (2021). *Multyversum: filosofska refleksiiia nad teoretychnymy ideiamy i empirychnymy dannymy* [Philosophical Reflection on Theoretical Ideas and Empirical Data]. *Visnyk Kyyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiiia*. No 4. P. 5–13. URL: <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-1/12> (in Ukrainian).
10. Dobronravova I.S. (2021). *Avtopoezis v on-lain navchanni* [Autopoesis in On Line Learning]. *Filosofiiia osvity*. No 1. P. 171–179. URL: <https://philosopheducation.com/index.php/philed/issue/view/30> (in Ukrainian).
11. Dobronravova I. (2017). *Istyna yak neliniinyi protses* [Truth as Non-linear Process]. *Visnyk Kyyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiiia*. No 1. P. 5–8. URL: <https://bulletinphilosophy-knu.kyiv.ua/index.php/journal/issue/view/83/83> (in Ukrainian).
12. Dobronravova I.S. (2011). *Postneklasychnne znannia yak protses – Kyivska filosofska shkola nadaie zasoby rozuminnia Postnonclassical* [Science as a Process – Kyiv Philosophical School Gives the Means for Understanding]. *Suchasna ukrainska filosofiiia: tradytsii, tendentsii, innovatsii. Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: VPTS «Kyivskiy universytet». P. 161–172 (in Ukrainian).
13. Dobronravova I.S. (2006). *Metodologicheskkiye osnovaniya deystviy v usloviyakh nelineynosti* [Methodological Foundations of Actions in Circumstances of Non Linearity]. *Kulturnyi kontekst sotsialnoi samoorhanizatsii. Zbirka naukovykh prats*. Kyiv: VPTS «Kyivskiy universytet». P. 98–106. http://www.synergetic.org.ua/materials/materials_main.html (in Russian).
14. Dobronravova I.S., Phinkel L.S. (2005). *Dinamicheskiiy haos v sotsiume kak sreda sotsialnoy samoorganizatsii* [Dynamic Chaos in Socium as Medium of Social Self-Organization]. *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing*. No 1. P. 168–180 (in Russian).
15. Dobronravova I.S. (2001). *Sovremennaya potrebnost v dialektike i tvorcheskoe nasledie M.L.Zlotina* [Modern Need of Dialectics and Creative Legacy by Marija Zlotina]. *Filosofsko-antropolohichni studii*. Kyiv: Stylos. P. 125–135 (in Russian).
16. Dobronravova I.S. (1990). *Sinergetika: stanovlenie nelineynogo myshleniya* [Synergetics: Becoming of Non linear Thinking]. Kyiv: Lybid. 150 p. <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Dobrsinerg/index.html> (in Russian).
17. Yershova-Babenco I.V. (2005). *Psikhosinergeticheskkiye strategii chelovecheskoy deyatelnosti. Kontseptualnaya model* [Psychosynergetic Strategies of Human Activity]. Odesa: KNYGA NOVA. 368 p. (in Russian).
18. Yershova-Babenco I.V. (2015). *Psikhosinergetika* [Psychosynergetics]. Herson: Gran. 485 p. (in Russian).
19. Zlotina M.L. (1987). *Dialektiko-materialisticheskaya teoriya razvitiya – logiko - metodologicheskaya osnova kommunisticheskogo gumanizma* [Dialectic-materialistic Theory of Development – Logic-methodological Basis of Communistic Humanism]. *Filosofiiia gumanizma*. Kyiv: Vyshcha shkola. P. 80–123 (in Russian).
20. Zlotina M.L. (2008). *Dialektika* [Dialectics]. Kyiv: Parapan. 264 p. (in Russian).
21. Kopnin P.V. (1974). *Gnoseologicheskije i logicheskije osnovyi nauki* [Gnoseologic and Logic Base of Science]. Moscow: Mysl. 568 p. (in Russian).
22. Kornienko N. (2008). *Zaproshehnia do khaosu. Teatr [khudozhnia kultura] i synerhetyka. Sproba neliniinosti* [Invitation to Chaos. Theatre [Art Culture] and Synergetic Test of non-linearity]. Kyiv: Les Kurbas NCTM. 246 p. (in Ukrainian).
23. Kornienko N. (2014). *Nelineynoe teatrovedenie: postneklasychnskiy landshaft. Ot Fausta do Proteya* [Non Linear Theatre Studies: Post non Classical Landshaft]. Kyiv: Alterpress. 310 p. (in Russian).
24. Kochubey N.V. (2009). *Sinergeticheskkiye kontsepty i nelineynye konteksty* [Synergetic Concepts and Non Linear Contexts]. Sumy: University book. 236 p. (in Russian).
25. Krymsky S.B., Kuznezov V.I. (1983). *Mirovozzrencheskkiye kategorii v sovremennom estestvoznanii* [Worldview Categories in Modern Natural Science]. Kyiv: Naukova Dumka. 222 p. (in Russian).
26. Levchenko O. (2012). *Teatr v systemi filosofskoi antropolohii* [Theatre in System of Philosophical

- Anthropology]. Kyiv: Les Kurbas NCTM. 296 p. (in Ukrainian).
27. Levchenko O. (2008). *Interaktyv. Teatr yak postneklasychna model stanovlennia realnosti* [Interactiv. Theatre as Post non Classical Model of Reality]. *Practychna Filossofiia*. No 1. P. 125–135 (in Ukrainian).
28. Lutay V.S. (2003). *Sinergeticheskaya paradigma kak filosofsko-metodologicheskaya osnova resheniya osnovnykh problem XXI veka* [Synergetic Paradigme as Philosophical – Methodological Basis for Decision of the Main Problems of XXI Century]. *Practychna Filossofiia*. No 1. P. 10–38 (in Russian).
29. Melkov J.A. (2014). *Chelovekomernost postneklassicheskoy nauki* [Human Dimension of Post non Classical Science]. Kyiv: Parapan. 254 p. (in Russian).
30. Nesterova M. (2017). *Osvitni kohnityvni tekhnolohii yak liudski adaptivni stratehii v skladnosti* [Educational Cognitive Technologies as Human Adaptation Strategies in Complexity]. *Liudyna v skladnomu sviti*. Sumy: Universytetska knyha. P. 338–349 (in Ukrainian).
31. Ozhevan M.A. (2007). *Fundamentalnyi kharakter vypadkovosti ta antropni pryntsyipy samoorhanizatsii "suspiilstva ryzykiv"* [Fundamental Character of Chance and Anthropic Principle of Self-Organization of "Risk Society"]. *Sententiae*. Special issue (in Ukrainian).
32. Ozhevan M.A. (2012). *Synerhetyka proty kibernetiky: konkurentni metodolohichni pidkhody do modeliuvannia skladnykh sotsialnykh system* [Synergetics versus Cybernetics: Concurrence Methodological Approaches to Simulate Complex Social Systems]. *Stratehichni priorytety*. No 3. P. 126–133 (in Ukrainian).
33. Predporskaya I.V. (2003). *Vliyanie sinergeticheskikh idey na stanovlenie neravnovesnoy sotsiodinamiki* [Influence of Synergetic Ideas on Becoming of Non Equilibrium Sociodynamics]. *Practychna Filossofiia*. No 1. P. 113–119 (in Russian).
34. Semenets O. (2006). *Problema movnoi pamiaty v konteksti linhvosyneohetyky* [Problem of Language Memory in Context of Linquosynergetics]. *Kulturnyi kontekst sotsialnoi samoorhanizatsii. Zbirka naukovykh prats*. Kyiv: VPTS «Kyivskiy universytet». P. 278–288 (in Ukrainian).
35. Delini M., Nesterova M., Dobronravova I. (2021). *Sotsialna vidpovidalnist i sotsialna solidarnist yak stymuly staloho rozvytku universytetiv* [Social Responsibility and Social Cohesion as drivers in the Sustainable Development of Universities]. *Baltic Journal of Economic Studies*. P. 63–71. DOI: 10.30525/2256-0742/2021-7-4-63-71.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.13>

УДК 7.01 : 7.046 : 246

Ірина КОНДРАТЬЄВА

доктор філософських наук,
професор кафедри релігієзнавства,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-3571-1681

Email: kondratieva@knu.ua

МЕТОДОЛОГІЯ РОМАНА ІНҐАРДЕНА У ДОСЛІДЖЕННІ РЕЛІГІЙНОГО МИСТЕЦТВА

Анотація. Метою статті є розкриття естетичної методології Романа Інґардена як важливої основи для аналізу релігійного мистецтва. Методологія дослідження полягає у використанні феноменологічного методу Романа Інґардена як методологічної бази в аналізі релігійного мистецтва у парадигмальному вимірі релігієзнавчої науки.

Вперше доведено методологічний потенціал естетичних концепцій польського феноменолога Романа Інґардена у дослідженні релігійного мистецтва на прикладі вірменського собору Святого Якова в Єрусалимі як прикладу архітектурного наративу. Зокрема, виділено окремі фази естетичного переживання, що ґрунтується на релігійних цінностях: вступна емоція (вхід до архітектурного комплексу, занурення в залитий світлом простір храму), конституювання естетичного предмету (іконографія, оздоблення, базилікальна структура будівлі, трон святого Якова, реліквії Якова Заведесва та Якова Брата Господнього), споглядання предмету сприйняття та емоційна «відповідь» після визнання його цінності (осмислення християнського послання цього місця, розуміння життя як паломництва до вічності, внутрішня особиста зміна людини, катарсис).

Феноменологічна теорія Романа Інгардена може бути використана у вивченні релігійного мистецтва із структурованим виділенням його змісту, що імпліцитно містить естетично марковані аксіологічні доміанти, верифікація яких можлива через аналіз окремих художніх засобів відповідного виду мистецтва. У подальших релігієзнавчих розвідках (це може стосуватися також і досліджень з естетики чи теорії культури) доцільно простежити інші ракурси філософсько-естетичного вчення Романа Інгардена, що створює евристичний простір для обґрунтованої інтерпретації творів релігійного мистецтва, що особливо важливо для їхнього осмислення не тільки вченими, а й віруючими в актах комунікації з надприродним, глибшого розуміння релігійних практик і сакрального культу.

Ключові слова: Роман Інгарден, естетична методологія, аксіологія, релігійне мистецтво.

Iryna KONDRATIEVA

Doctor of Sciences in Philosophy,
Professor of the Department of Religious Studies,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE METHODOLOGY OF ROMAN INGARDEN IN THE STUDY OF RELIGIOUS ART

Abstract. Purpose of article is the disclosure of Roman Ingarden's aesthetic methodology as an important basis for the analysis of religious art. Methodology of the research is to use the phenomenological method of Roman Ingarden as a methodological basis in the analysis of religious art in the paradigmatic dimension of Religious Science.

For the first time, the methodological potential of the aesthetic concepts of the Polish phenomenologist Roman Ingarden in the study of religious art on the example of the Armenian Cathedral of Saint James in Jerusalem as an example of an architectural narrative has been proved. In particular, separate phases of the aesthetic experience, which is based on religious values: an introductory emotion (entrance to the architectural complex, immersion in the buried light of the temple space), the constitution of the aesthetic object (iconography, decoration, the basilical structure of the building, the throne of Saint James, the relics of James the Greater and James, brother of the Lord); contemplation of the subject of perception and emotional "response" after recognizing its value (comprehension of the Christian message of this place, understanding of life as a pilgrimage to eternity, internal personal change of man, catharsis).

The phenomenological theory of Roman Ingarden can be used in the study of religious art with a structured allocation of its content, which implicitly contains aesthetically marked axiological dominant, whose verification is possible through the analysis of certain artistic means of the corresponding art form. In further studies in religious studies (this may also apply to studies in aesthetics or cultural theory), it is advisable to trace other angles of the philosophical and aesthetic teaching of Roman Ingarden, which creates a heuristic space for a well-founded interpretation of works of religious art, which is especially important for their understanding not only by scientists, but also and believers in acts of communication with the supernatural, a deeper understanding of religious practices and sacred worship.

Keywords: Roman Ingarden, aesthetic methodology, axiology, religious art.

Постановка проблеми. Наукові спроби об'єктивного обґрунтування естетичних аксіологічних парадигм, їхнє порівняння з теоріями психології творчості у загальному контексті непроминального значення творення культури для становлення людської ідентичності є важливою та актуальною філософською проблемою. Особливе місце проблема естетичного сприйняття займає в сфері релігійного мистецтва, що, звісно, може аналізуватися з точки зору різних галузей науки, однак релігієзнавчо-філософське осмислення цього предмету дослідження передбачає узагальнюючі висновки в контексті світоглядних доміант. Особливе зацікавлення сучасної людини об'єктами релігійного мистецтва детерміноване не тільки пошуком надприродного, сакрального, але й прагненням пізнати універсальні образи, символи, імпліцитно репрезентовані в самотутніх інтерпретаціях різних культур і традицій.

Аналіз наукових публікацій. Роман Інгарден передусім відомий у теорії естетики та літературознавстві, де його концепції фактично є класикою науки ХХ століття. Не будемо перелічувати всі праці, які стосуються вивчення спадку польського філософа у світовій науці, адже цьому варто присвятити окреме наукове дослідження, а не жанр статті. Проте згадаємо дисертаційну роботу «Аксіологічний вимір естетичного переживання в польській естетиці першої половини ХХ ст.» Катерини Шевчук [див.: 2], яка була успішно захищена в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та в якій окрема увага зосереджена саме на феноменологічній концепції Р. Інгардена. Українська дослідниця у висновках власної дисертації, що мають наукову новизну, зазначає: «Обґрунтовано, що у зв'язці ключових для польських естетиків першої половини ХХ ст. понять «естетичне переживання» – «мистецтво» –

«естетична цінність» естетичне переживання відіграє основну роль: саме естетичне переживання відкриває перспективу спілкування з твором мистецтва, можливість його інтерпретації та естетичного оцінювання. Відтак встановлено, що естетичне переживання є центральним поняттям в естетичних дослідженнях представників польської естетики згаданого періоду» [2, с. 360]. На нашу думку, виділення такої тріади в естетиці минулого століття може бути важливою теоретико-методологічною базою для дослідження релігійного мистецтва, що і простежимо у цій статті на конкретному прикладі архітектурного комплексу вірменського собору святого Якова в Єрусалимі – одній із найдавніших пам'яток християнського мистецтва Святої Землі.

Мета статті полягає у розкритті естетичної методології Романа Інґардена, як важливої основи для аналізу релігійного мистецтва, з використанням феноменологічного методу як методологічної бази для аналізу парадигмального виміру релігієзнавчої науки. Для цього розглянуто і доведено методологічний потенціал естетичних концепцій польського феноменолога Романа Інґардена у дослідженні релігійного мистецтва на прикладі вірменського собору святого Якова в Єрусалимі як певного архітектурного нарративу.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що стаття має дві взаємопов'язані композиційні частини: у першій тезово розкриємо окремі положення естетичної теорії Р. Інґардена, а в другій представимо конкретні приклади аналізу релігійного мистецтва крізь призму запропонованої дослідницької парадигми, а саме: проаналізуємо естетичний нарратив вірменського собору святого Якова в Єрусалимі, експлікація якого верифікує християнську аксіологію.

У Р. Інґардена проблематика естетичних цінностей аналізується передусім у контексті рецепції творів мистецтва, у процесі якої відбувається «конкретизація» предмету сприйняття та експлікація аксіологічної складової, своєрідної «надбудови» над матеріальною формою. Польський філософ вписує цю конкретизацію твору мистецтва у певну «естетичну ситуацію», що водночас і виступає як спроба подолання суб'єктивістської чи об'єктивістської односторонності у верифікації естетичних феноменів. Р. Інґарден писав: «Естетичною ситуацією називаю саме ту зустріч власне творця із предметом, який він створює, аж до завершення, коли постає готовий твір його праці, а з іншого боку, зустріч зі створеним вже предметом та потенційним предметом, який вимальовується на його тлі, а також перцептором, у більш широкому значенні – сприймачем» [8, с. 173]. На нашу думку, така дещо ускладнена теоретично-естетична побудова з відповідною верифікацією може виступати як важлива методологічна схема в аналізі творів мистецтва, зокрема релігійного, де є можливість виділити предмет аналізу (як його представив митець чи сприймає реципієнт), онтологічна основа артефакту,

самодостатній і відкритий на множинність інтерпретацій твір та естетичний предмет.

Свої основні праці Р. Інґарден присвятив дослідженню літературних творів, але його методологія виходить поза межі суто літературознавчої науки і може бути застосована до широкого естетичного простору, в якому використовуються різноманітні виражальні форми і засоби. Важливою, але не абсолютною умовою естетичного переживання, є рецепція естетичного, чи, по-іншому, готовність об'єкта сприйняти твори, що ґрунтуються на відповідних естетичних цінностях. Р. Інґарден виділяє окремі фази естетичного переживання, першою з яких є так звана вступна емоція, котра викликана якісним аспектом твору та провадить до зосередження уваги на предметі, що саме і спонукає означене відчуття. Філософ припускає також і уявний характер якостей сприйманого предмету [6, с. 133–137]. Тут складно з автором не погодитися, адже сприйняття залежить від індивідуальної свідомості інтерпретатора. Друга фаза – це конститування естетичного предмету реципієнтом. А от третя фаза, яку виділяє Р. Інґарден, на нашу думку, виразно стосується релігійного мистецтва, оскільки означає споглядання предмету сприйняття та емоційну «відповідь» після визнання його цінності, що, зокрема, уможлиблює концептуалізацію оцінки у дослідженні певного дослідника [6, с. 148–150].

Р. Інґарден підкреслює, що твір мистецтва завжди виходить поза свій онтологічний фундамент, зважаючи на його вид (література, музика, театр, живопис, архітектура, танець). Реципієнт доповнює й конкретизує ті місця й аспекти, котрі представлені як схематичні. Звісно, що залежно від теоретичної підготовки та світоглядно-аксіологічних домінант, конкретизація може різнитися у сприйнятті різних суб'єктів [7].

Зазвичай виникає ряд естетично ціннісних референцій у сприйнятті твору мистецтва, адже «сама перцепція образів, як і проведення оцінок мистецької та естетичної цінності їхньої конкретизації – це складна справа, що вимагає від глядача не тільки природного смаку та відчуття, але також і певного зусилля та досвіду або – краще сказати – естетичної культури» [5, с. 114–115]. Звісно, згадана естетична культура та інтелектуальний досвід, як підготовка до сприйняття об'єктів мистецтва, вимагає праці розуму та внутрішнього зосередження.

Р. Інґарден у своїх працях розрізняє художні та естетичні якості. Перші з них мають власну онтологічну основу на «нейтральному скелеті твору» та виконують інструментальну функцію в ньому, оскільки є засобами унаочнення естетично ціннісних властивостей, що наділені, на думку польського феноменолога, автономними і навіть абсолютними характеристиками, тобто представляють кінцеву мету мистецтва. Польський філософ зазначає: «Художня цінність твору мистецтва міститься у тих його аспектах, прояви у яких – за умови конкретного

глядача, наділеного художньою культурою та перцептивними навиками, – є засобом актуалізації у предметі певної властивої для них естетичної цінності <...> Водночас естетична цінність, конституїрована певним набором властивостей, що опираються на відповідних естетично ціннісних якостях, є безумовною, оскільки не постає засобом осягнення мети <...> є тим, що міститься у самому естетичному предметі та невід’ємно пов’язане з естетично цінними якостями; це їхня найближча детермінація» [5, с. 108].

Для ілюстрації використання феноменологічної методології Р. Інґардена у релігійному мистецтві оберемо такий його вид, як архітектура, зокрема на прикладі одного із головних храмів Єрусалиму, що розташований у вірменському кварталі, – собору святого Якова, однієї з найдавніших базилік Святої Землі. Варто зазначити, що собор дедикований двом святим Яковам – одному з дванадцяти апостолів та найближчих учнів Христа Якову Заведееву (Старшому) та Якову Братові Господньому, що був першим єрусалимським єпископом. Це головний храм Вірменського Патріархату в Єрусалимі, який інакше називається Вірменський Патріархат Святого Якова, що належить на правах адміністративної незалежності до структури Вірменської Апостольської Церкви, але перебуває в беззаперечній духовній єдності з Католікосом усіх вірмен [1, с. 319]. Варто акцентувати на тому, що постать Якова, Брата Господнього, відіграє у вірменському християнстві особливу роль, адже ця Церква не має такої кількості святих, як є у Православній та Католицькій. Тому культ святого Якова – один із небагатьох, що стосуються пошанування угодників Божих. Вважається, що невисока чисельність святих у Вірменській Апостольській Церкві пов’язана з тим, що у національній культурі не було такого розлогого пантеону, який мали греки чи римляни, відповідно, із виділенням окремих функцій того чи іншого бога, що згодом екстраполювалося на християнство, де ті чи інші святі стали покровителями окремих аспектів життя, заступниками у конкретних справах.

Вірменська діаспора в Єрусалимі є найстарішою поза вітчизною цього давнього народу та веде свою історію в святому місті з V століття. Сам Вірменський Патріархат було закладено в 637 р., а собор святого Якова зведений у вірменському кварталі в XII столітті, у часи хрестоносців, на місці, де, згідно традиції, у 44 р. було відтято мечем голову апостолу Якову Заведееву (Старшому). Вважається, що його голова зберігається саме у цьому соборі. Місце мучеництва Якова Старшого, як подає давнє передання, зазначено в базиліці багатокутною зіркою під одним із вітарів. На нашу думку, тут можна вести мову про інтертекстуальну образність у зіставленні з топонімом іспанського міста Сантьяго-де-Компостела, де похований апостол. Етимологія назви цього важливого з часів середньовіччя паломницького центру така: лат. Campus Stellae – «місце,

позначене зіркою». Християнський символізм зірки відомий передусім тим, що вона своїм світлом вказує дорогу до чогось (або когось) дуже важливого. Згідно іспанських середньовічних переказів, один із монахів побачив зірку, яка привела його на узбережжя в те місце, куди приплив ковчег із нетлінними мощами святого апостола Якова Старшого, що згодом став одним із головних покровителів паломників та мандрівників.

Згідно апокрифу «Вірменська історія апостола Якова», ангел Господній з Іспанії, де зберігається тіло Христового учня, переніс його голову в Єрусалим, щоб Марія, св. Яків Менший та св. Іван могли позначити місце мучеництва зведенням храму [9, с. 874–876]. У вітварній частині, як свідчить традиція, поховано тіло Якова, Брата Господнього, що також помер мученицькою смертю як перший єпископ апостольського періоду становлення християнства. З епохи хрестоносців храм має притаманну для того періоду форму базиліки, розділену на бічні нави, з великим центральним куполом.

У вірменському головному храмі міста Єрусалим розташовано два трони: один під час богослужіння займає вірменський патріарх, а інший, значно пишніше оздоблений, – це так званий трон святого Якова, який ніхто не має права займати, адже вважається, що перший єпископ Єрусалиму саме з нього проголошував благу звістку своїй пастві, а також на цьому місці було його перше місце поховання. У свято літургійного спомину святого Якова, Брата Господнього, патріарх відправляє богослужіння перед тронем першого єпископа святого граду Єрусалим.

Варто зазначити, що світло у храмі забезпечується в основному лампадами та свічками, адже невеликі вікна не можуть освітити внутрішній простір. Така особливість цього храму властива й для інших сакральних будівель Єрусалиму, адже мала загальна площа старого міста, обнесена мурами ще з часів султана Сулеймана Пишного, містить величезну кількість святинь трьох авраамічних релігій. Щоправда, таке суто технічно-логічне пояснення не знімає ефект естетично-містичний у сприйнятті світла в загальному наративі архітектури та літургійного дійства [див.: 3, с. 115–117; 10].

Зазначимо, що головний вхід із вулиці до комплексу собору святого Якова та монастиря, що з ним сполучений, має заострену аркоподібну форму, що нагадує не тільки особливий головний убір (вегар) чорного духовенства Вірменської Апостольської Церкви, а й вершину святої гори Арарат, шановану у вірменській духовності протягом тисячоліть.

На наше переконання, паломники, які відвідують Єрусалим та собор святого Якова, пізнають не тільки інтелектуально багато описану священну історію в Святому Письмі, апокрифічних наративах та народних легендах, а й відчують окремі фази естетичного переживання, які виділяє

Р. Інґарден: вступна емоція (вхід до архітектурного комплексу, занурення в залитий світлом простір храму), конститування естетичного предмету (іконографія, оздоблення, базилікальна структура будівлі, трон святого Якова, реліквії обох святих Яковів), споглядання предмету сприйняття та емоційна «відповідь» після визнання його цінності (осмислення християнського послання цього місця, розуміння життя як паломництва до вічності, внутрішня особиста зміна людини, катарсис).

Стосовно третього із запропонованих польським феноменологом етапів естетичного переживання, наведемо слова папи Бенедикта XVI, які він висловив на одній із загальних аудієнцій на площі Святого Петра, виявивши узагальнене переживання паломників щодо сприйняття християнського благовістя через об'єкти культу, наповнені естетичним змістом: «можемо сказати, що не тільки зовнішня, але передусім внутрішня дорога, що веде з гори преображення на гору конання, символізує ціле паломництво християнського життя серед переслідувань світу та Божих втішань» [4]. Таке підкреслення християнської аксіології виразно простежується через сприйняття та осмислення естетичних виражальних засобів в архітектурному комплексі собору святого Якова в Єрусалимі.

Висновки. Отже, як свідчить проведене дослідження, феноменологічна теорія польського мислителя Романа Інґардена може бути використана у вивченні релігійного мистецтва із структурованим виділенням його змісту, що імпліцитно містить естетично марковані аксіологічні доміанти, верифікація яких можлива через аналіз окремих художніх засобів відповідного виду мистецтва. У подальших релігієзнавчих розвідках (це може стосуватися також і досліджень з естетики чи теорії культури) вважаємо за доцільне простежити інші ракурси філософсько-естетичного вчення Романа Інґардена, що створює евристичний простір для обґрунтованої інтерпретації творів релігійного мистецтва, що особливо важливо для їхнього осмислення не тільки вченими, а й віруючими в актах комунікації з надприродним, глибшого розуміння релігійних практик і сакрального культу.

1. Кондратьєва І.В. Давні Східні Церкви: ідентифікація, історія, сучасність. К.: «Видавничий дім Дмитра Бураго», 2013. 508 с.
2. Шевчук К. С. Аксіологічний вимір естетичного переживання в польській естетиці першої половини XX ст. Автореферат дис. ... д-ра. філос. наук /спеціальність 09.00.08 – естетика. Рівне, 2016. 36 с.
3. Art et histoire de Jerusalem. Les 3000 ans de la ville sainte. Florence: Bonechi & Steinmatzky, 1996. 191 p.
4. Benedykt XVI. Jakub Starszy. URL: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/a_udiencje/ag_21062006.html

5. Ingarden R. O budowie obrazu. *Studia z estetyki*, wyd. 2, t. II. Warszawa, 1966. S. 7–111.
6. Ingarden R. O poznawaniu dzieła literackiego. *Studia z estetyki*. Tom I. Warszawa, 1966. S. 3–339.
7. Ingarden R. Wartości artystyczne i wartości estetyczne. *Przeżycie.– Dzieło. – Wartość*. Kraków, 1966. S. 137–161.
8. Ingarden R. Wykłady i dyskusje z estetyki, ed. Anita Szczepańska. Warszawa, 1981. 450 s.
9. Ormiańska Historia Jakuba Apostoła (BHO 419); tłumaczenie na podstawie przekładu francuskiego, ANT 2/2. *Apokryfy Nowego Testamentu*. Praca zbior. pod red. M. Starowieyskiego. T. 2: Apostołowie. Kraków, 2007. S. 870–876.
10. St. James Cathedral. URL: <https://www.armenian-patriarchate.org/page9.html>

References

1. Kondratieva I.V. (2013). *Davni Skhidni Tserkvy: identyfikatsiia, istoriia, suchasnist* [Ancient Eastern Churches: identification, history, modernity]. K.: «Vydavnychiy dim Dmytra Buraho». 508 p. (in Ukrainian).
2. Shevchuk K. S. (2016). *Aksiologichnyi vymir estetychnoho perezhyvannia v polskii estetytsi pershoi polovyny XX st. Avtoreferat dys. ... d-ra. filos. nauk, spetsialnist 09.00.08 – estetyka* [Axiological dimension of aesthetic experience in Polish aesthetics of the first half of the 20th century. Abstract of the thesis. ... Dr. Philos. Sciences / specialty 09.00.08 – aesthetics]. Rivne (in Ukrainian).
3. Art et histoire de Jerusalem. Les 3000 ans de la ville sainte (1996). Florence: Bonechi & Steinmatzky. 191 p. (in Italian).
4. Benedykt XVI. Jakub Starszy. URL: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/a_udiencje/ag_21062006.html
5. Ingarden R. (1996). O budowie obrazu. *Studia z estetyki*. Wyd. 2, t. II. Warszawa. P. 7–111 (in Polish).
6. Ingarden R. O poznawaniu dzieła literackiego. *Studia z estetyki*. Tom I. Warszawa, 1966. P. 3–339 (in Polish).
7. Ingarden R. (1966). Wartości artystyczne i wartości estetyczne. *Przeżycie.– Dzieło. – Wartość*. Kraków. P. 137–161 (in Polish).
8. Ingarden R. (1981). Wykłady i dyskusje z estetyki, ed. Anita Szczepańska. Warszawa. 450 p. (in Polish).
9. Ormiańska Historia Jakuba Apostoła (BHO 419); tłumaczenie na podstawie przekładu francuskiego, ANT 2/2 (2007). *Apokryfy Nowego Testamentu*. Praca zbior. pod red. M. Starowieyskiego. T. 2: Apostołowie. Kraków. S. 870–876 (in Polish).
10. St. James Cathedral. URL: <https://www.armenian-patriarchate.org/page9.html>

Мирослава МАРУЩЕНКО

кандидат медичних наук, доцент кафедри нейрохірургії
Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця, м. Київ

ORCID: 0000-0001-7999-0390
Email: miroslavam2006@ukr.net

МЕДИКО-СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ПІДТРИМКИ УКРАЇНИ МІЖНАРОДНИМ СПІВТОВАРИСТВОМ НА ТЛІ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ

Анотація. У статті проаналізовано медико-соціальні аспекти міжнародної допомоги Україні на тлі збройної агресії Росії. Актуальність проблеми зумовлена необхідністю виокремити найбільш актуальні напрямки взаємодії міжнародних урядових та неурядових організацій медико-соціального спрямування та представників української медичної спільноти із врахуванням найбільш нагальних проблем у сфері охорони здоров'я в умовах повномасштабної війни. Наголошено на надзвичайно складній гуманітарній ситуації в Україні, особливо щодо медичної допомоги дітям. Розкрито сучасні можливості та алгоритм проведення медичної евакуації поранених військовослужбовців і цивільних жертв воєнних дій для проведення лікування та реабілітації у країни Європи, Канаду, США та роль урядових і неурядових організацій у їх організації.

Оцінено високу ефективність діючих гуманітарних й медичних ініціатив Канадсько-Української Фундації, зокрема Міжнародної програми «Допоможіть Україні зараз» (#HelpUkraineNow); програми Український Гуманітарний Виклик (The Ukraine Humanitarian Appeal); медично-освітньої програми Canada Ukraine Surgical Aid Program (CUSAP) (Канадсько-Українська програма хірургічної допомоги) та програми «Допоможіть переміщеним українцям в Канаді» (The "Help Displaced Ukrainians in Canada" Appeal). Коротко охарактеризовані інші міжнародні медичні програми. Авторкою розкрито особливості допомоги біженцям та тимчасово переміщеним особам з України у різних країнах Європи, а також Канаді, США. У статті зазначено важливість організації на державному рівні реабілітаційних заходів пораненим військовослужбовцям та цивільним як за участю міжнародних організацій, так і в межах України. Наголошено на необхідності розвивати вітчизняні медичні програми, враховуючи велику кількість поранених, які потребують довготривалого лікування. У статті робиться акцент на сучасних проблемах та викликах міжнародного співробітництва медико-соціального спрямування на тлі збройної агресії росії.

Ключові слова: міжнародні медичні програми, збройна агресія росії, медична евакуація поранених, реабілітація.

Myroslava MARUSHCHENKO

Dr. Med., Associate Professor of the Department of Neurosurgery
Bogomolets National Medical University, Kyiv

MEDICAL AND SOCIAL ASPECTS OF THE INTERNATIONAL COMMUNITY'S SUPPORT FOR UKRAINE IN THE CONTEXT OF RUSSIA'S ARMED AGGRESSION

Abstract. The article analyzes the medical and social aspects of international aid to Ukraine in conditions of Russia's armed aggression. The urgency of the problem is due to the need to highlight the most urgent areas of interaction between international governmental and non-governmental medical and social organizations and representatives of the Ukrainian medical community, taking into account the most urgent problems in the field of health care in the conditions of a full-scale war. The extremely difficult humanitarian situation in Ukraine is emphasized, especially regarding medical assistance to children. The modern capabilities and algorithm of medical evacuation of wounded servicemen and civilian victims of war for treatment and rehabilitation to European countries, Canada, the USA and the role of governmental and non-governmental organizations in their organization are disclosed.

The high effectiveness of the current humanitarian and medical initiatives of the Canada-Ukraine Foundation, in particular the International program #HelpUkraineNow; The Ukraine Humanitarian Appeal program; medical and educational program of the Canada Ukraine Surgical Aid Program (CUSAP) and the "Help Displaced Ukrainians in Canada" Appeal. Other international medical programs are briefly described. The author revealed the peculiarities of

assistance to refugees and temporarily displaced persons from Ukraine in various European countries, as well as Canada, the USA. The article notes the importance of organizing rehabilitation measures for wounded servicemen and civilians at the state level both with the participation of international organizations and within Ukraine. It was emphasized the need to develop domestic medical programs, taking into account the large number of wounded people who need long-term treatment. The article focuses on the modern problems and challenges regarding international medical and social cooperation against the background of Russia's armed aggression.

Keywords: *international medical programs, russia's armed aggression, medical evacuation of the wounded, rehabilitation.*

Постановка проблеми та аналіз джерел за темою публікації. Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України має надзвичайно болючі медико-соціальні наслідки, які без перебільшення можна охарактеризувати як гуманітарну катастрофу не лише нашої держави, а і багатьох Європейських держав, де знайшли прихисток мільйони громадян України, передовсім соціально вразливих категорій: жінок із дітьми та осіб похилого віку [1, 5].

Одними із найбільш значних впливів збройної агресії зазнали саме діти. Ґрунтуючись на офіційних даних станом на листопад 2022 року понад 1270 дітей постраждали в Україні внаслідок воєнних дій. За офіційною інформацією ювенальних прокурорів 433 дитини загинуло та понад 837 отримали поранення різного ступеню тяжкості. На жаль, вказані цифри не є остаточними, оскільки триває робота з їх встановлення у місцях ведення активних бойових дій, на тимчасово захоплених і визволених територіях. 11225 тис. дітей були депортовані, 294 зникли безвісти. Війна забрала також право на повноцінну освіту у тисяч дітей, оскільки через бомбардування та обстріли збройними силами росії пошкоджено 2719 закладів освіти, а 332 з них зруйновано повністю [1, 3, 6]. У перший місяць війни Україну щоденно залишало 55 дітей, в зонах бойових дій гинуло мінімум 2 дитини!!! [1, 3].

Міжнародний день безневинних дітей – жертв агресії, який відзначається у світі 4 червня, з 2022 набув особливого трагізму для України і став Днем вшанування дітей, які загинули внаслідок збройної агресії російської федерації проти України. Урядовими структурами України було створено платформу «Діти війни», на яку можна повідомити та знайти усю інформацію про дітей, які постраждали внаслідок війни рф проти України, через єдиний доказовий хаб: warcrimes.gov.ua. Інформаційно-аналітичну підтримку команді надає проект уряду Канади «Супровід урядових реформ в Україні» (SURGe) [3, 7, 11].

Значними є також наслідки руйнування медичної та освітньої інфраструктури. В Україні від початку повномасштабного вторгнення рф загинули 24 медичні працівники, понад 60 дістали поранення, сотні медичних працівників знаходяться на тимчасово окупованих територіях, тисячі висококваліфікованих лікарів виїхали за кордон. Із початку війни зруйновано 122 медичних заклади, пошкоджено 817, на тимчасово захопленій території знаходиться 469 закладів охорони здоров'я. Відбудова медичних закладів,

зруйнованих агресором, уже оцінюється у понад мільярд євро. Йдеться про відновлення лікарень в довоєнний стан. Відбудова ж із повною модернізацією закладів до кращих світових стандартів вартуватиме значно більше.

Актуальною проблемою збройної агресії є повернення полонених. Проведено 24 обміни під час яких 808 осіб повернуто з російського полону Співробітники «Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими» провели 380 особистих прийомів людей, які шукали своїх безвісти зниклих родичів, і понад 3000 консультацій телефоном, опрацьовано понад 6000 запитів про статус особи. Слід відзначити, що росія жодного разу!!! не відкрила гуманітарний коридор для доставки ліків на окуповані території [2, 4, 7, 10, 11].

Відомо, що Україна розпочала всесвітню кампанію зі збору коштів у рамках ініціативи United24. Ці ресурси будуть розподілятися за трьома напрямками допомоги: оборона та розмінування; гуманітарна та медична допомога; відбудова України. Кошти, які передбачаються для медичних програм будуть виділятися для відновлення роботи і модернізацію державних та комунальних закладів охорони здоров'я, що пошкоджені внаслідок бойових дій, закупівлю дороговартісного медобладнання.

Враховуючи величезні гуманітарні наслідки збройної агресії росії, наявність великої кількості інформації у офіційних та неофіційних джерелах щодо масштабу та особливостей міжнародної допомоги **метою нашого дослідження** є аналіз інформації щодо міжнародного співтовариства медико-соціального спрямування та визначення подальших перспектив розвитку.

Виклад основного матеріалу. За даними офіційних джерел, основними напрямками міжнародної допомоги Україні в умовах повномасштабного вторгнення росії є гуманітарна допомога ліками та медичним обладнанням; допомога в евакуації поранених із зони бойових дій та прилеглих територій; організація тренінгів з тактичної медицини; допомога в лікуванні поранених та цивільних закордонними лікарями як в Україні, так і в країнах, що межують з Україною; організація лікування та реабілітації поранених та дітей у провідних медичних центрах Європи, США та Канади; медична та психологічна допомога біженцям та тимчасово переміщеним особам медичними установами країн, де вони перебувають; освітня допомога лікарям та медичним сестрам тощо [5, 8, 9].

Одним із основних напрямків міжнародного партнерства в умовах збройної агресії є допомога в

організації лікування поранених та цивільних у провідних медичних центрах Європи та США, у т.ч. в рамках програми «Евакомед». Так, понад 29 країн-партнерів Європи, зокрема: Німеччина, Франція, Ірландія, Італія, Данія, Швеція, Румунія, Люксембург, Бельгія, Іспанія, Португалія, Нідерланди, Австрія, Норвегія, Литва, Латвія, Фінляндія, Польща, Чехія, Австрія та Норвегія, а також провідні клініки США та Канади приймають українських цивільних пацієнтів та поранених і звільнених із полону захисників України із комбінованими важкими мінно-вибуховими травмами, опіками, онкохворих пацієнтів та пацієнтів із захворюваннями, які потребують спеціалізованого лікування. Міністерством охорони здоров'я України було розроблено принципи медичної евакуації пацієнтів, які ґрунтуються на принципах міжнародного гуманітарного права, розроблено статутом ООН. За даними офіційних джерел, в середньому щотижня здійснюють по чотири евакуаційні рейси для лікування українців за кордоном [2, 4, 7, 10, 11].

Завдяки співпраці МОЗ та Єврокомісії, за підтримки ВООЗ, уряду Польщі та багатьох міжнародних партнерів вдалося евакуювати спеціалізованим медичним транспортом із різних міст України до закордонних клінік вже понад 2000 українців. За інформацією Мінреінтеграції, транспортування відбувається з хабів чи аеропортів у Польщі, Румунії, Словаччині. При цьому МОЗ здійснює моніторинг руху пацієнтів у клініках країн ЄС за сприяння міністерств охорони здоров'я країн-членів ЄС, отримує додаткову інформацію, тощо. Повернення в Україну здійснюється через посольства чи консульства у країні перебування пацієнта».

Міжнародна допомога дітям має свої особливості. Так, понад 500 онкохворих дітей продовжили лікування у Європі, США і Канаді завдяки організації 15 медичних конвоїв з України до дитячого онкохабу UNICORN (Польща). Дітей направляють на лікування у провідні дитячі онкоцентри, які визначила Міжнародна спільнота дитячих онкологів та координатори Глобальної ініціативи дитячих онкологів St.Jude-Hospital (США) [3].

Прикладом ефективної міжнародної співпраці медичного спрямування в умовах збройної агресії є активна взаємодія українців за кордоном, зокрема, української діаспори Канади як однієї із найбільш дієвих і активних спільнот, із урядом і фахівцями Канади та українськими лікарями й благодійними фондами. Основним координаційним центром допомоги Україні, який сприяє реалізації урядових та неурядових медичних програм є Канадсько-Українська Фондація (CUF), яка була заснована у 1995 році для координації, розвитку, організації та реалізації проектів допомоги, створених канадцами та спрямованих на Україну та українську діаспору в Канаді (див.: <https://cufoundation.ca/canada-ukraine-surgical-aid-program>). Із початком збройної агресії CUF спільно із Конгресом українців Канади створили Комітет гуманітарної допомоги Україні (Ukraine

Humanitarian Relief Committee (UHR Committee)) та спільно розробили низку програм для ефективного надання гуманітарної допомоги переміщеним особам, медичної допомоги та продовольчої безпеки.

На сьогодні до Фондації надійшло 43 мільйони доларів, 22 із яких були вже розподілені на гуманітарні програми. На офіційному сайті Фондації відзначено донатію канадійки Марти Роджерс, яка особистим внеском, в пам'ять про матір, яка теж співчувала Україні та завдяки організованому нею збором коштів змогла зібрати 1 мільйон доларів на потреби програм допомоги Україні. Знаковими були обрані дати початку та закінчення збору коштів: 24 серпня – День Незалежності України та 7 вересня – День українсько-канадської спадщини.

Якщо узагальнити медико-соціальну допомогу надану Комітетом гуманітарної допомоги Україні Канади, то лише станом на кінець вересня 2022 до України було доставлено продуктові коробки майже 1 мільйону людей у 21 області; розпочато програму лікування постраждалих від війни для 9900 дітей старше 2 років; придбано 1000 нових комплектів індивідуального спорядження для пожежогасіння; відновлено Канадсько-Українську програму хірургічної допомоги – завершено першу місію в Польщі; програма Displaced Ukrainians Appeal профінансувала понад 1000 дітей-переміщених осіб в українсько-канадських літніх таборах по всій Канаді, доставлено лікарняне обладнання та ліки до 78 лікарень по всій Україні; доставлено 140 тон високоякісної посівної гречки, з якої вже мав бути зібраний урожай в Україні вже цієї осені тощо [5, 8, 9].

Серед основних гуманітарних програм медико-соціального спрямування, які були розроблені під егідою Фондації варто виокремити наступні:

- Міжнародна програма «Допоможіть Україні зараз» (#HelpUkraineNow)
- Український Гуманітарний Виклик (The Ukraine Humanitarian Appeal).
- медично-освітня програма Canada Ukraine Surgical Aid Program (CUSAP) (Канадсько-Українська програма хірургічної допомоги).
- Програма «Допоможіть переміщеним українцям в Канаді» (The “**Help Displaced Ukrainians in Canada**” Appeal).

Так, одним із напрямків діяльності програми є ініціатива **Український Гуманітарний Виклик** (The Ukraine Humanitarian Appeal), одним із головних завдань якого є підтримка в Україні Центру психологічного консультування та травмотерапії в Києві «Open Doors» та інших центрах надання психологічної допомоги. В рамках програми будуть підготовлені психологи, перекладачі і волонтери для надання індивідуальних і групових психологічних й травмотерапевтичних послуг, а також буде організована служба перекладу для волонтерів з-за кордону, щоб вони могли проводити освітні семінари з психологічної допомоги дітям та батькам, із зони бойових дій. Лише за перший місяць роботи цього Центру було проконсультовано 980 пацієнтів і

підготовлено 284 лікарів згідно зі світовими стандартами освіти та практики. Окрім того, дворічну програму повністю пройшли 100 психологів соціальних і волонтерських центрів, лікарень та державних установ і 126 почали наступний цикл навчання.

Активно взаємодіють із програмою психологічної допомоги в рамках проекту **Український Гуманітарний Виклик** програми іншого українсько-канадського Всесвітнього благодійного фонду «НАДІЯ» в Україні (HOPE worldwide Canada in Ukraine), гуманітарний проект якого «Рука допомоги Україні: терапія травми війни для дітей-переселенців» (**“Helping hand for Ukraine: War Trauma Therapy for Displaced Children”**), **був запущений ще у 2015 році з метою надання психологічної підтримки дітям-переселенцям, які постраждали від війни.** Із моменту його створення програма успішно підготувала 636 психологів, які надали допомогу 3688 дітям та 984 дорослим. Загалом планується залучити 364 000 доларів США впродовж дворічного періоду, починаючи з вересня 2022 року, однак оскільки потреби фонду зросли після ескалації війни в Україні 24 лютого, фінансування програми теж потребує збільшення. Протягом наступних двох років 240 психологів, педагогів і соціальних працівників пройдуть підготовку, щоб надавати психіатричну підтримку 9900 внутрішньо переміщеним дітям, які отримали травми війни. Ця гуманітарна програма проходить у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях. Методика цієї програми «Діти і війна. Навчання техніці відновлення», зосереджена навколо посттравматичного стресового розладу та профілактики депресії для дітей, які отримали травму війни. Ця стратегія запобігає потребі в спеціалізованій психотерапії та допомагає молоді навчитися справлятися зі стресовими та складними життєвими ситуаціями в майбутньому.

Другою успішною програмою допомоги Україні є **медично-освітня програма Canada Ukraine Surgical Aid Program (CUSAP)** (Канадсько-Українська програма хірургічної допомоги). В рамках цієї програми була здійснена перша Місія 5-20 вересня 2022 у м. Челядзь, Силезьське воєводство, Польща та планується здійснення подібних місій кожні два місяці для проведення складних пластичних та реконструктивних операцій у постраждалих в зоні бойових дій [8]. Організація першої місії здійснювалася понад 50 волонтерами впродовж 4 місяців. Медичну допомогу жертвам збройної агресії росії надавали 30 лікарів із провідних медичних центрів Канади. До медичних закладів м. Челядзь було доставлено понад 14.000 тон медичного обладнання на 1,75 млн. канадських доларів і що також важливо – 4 українських лікарів брали безпосередню участь у операціях, які проводили канадські колеги, а сотні українських та польських лікарів змогли продивитися записи оперативних втручань онлайн.

Якщо узагальнити саме медичну допомогу фахівцями Канади, то слід відзначити, що усього за час повномасштабної війни канадські лікарі організували 7 благодійних медичних місій, під час яких прооперували близько 200 пацієнтів. І що дуже важливо усі ці місії уряд Канади забезпечував набором хірургічних інструментів, обладнанням і вартісними антибактеріальними препаратами.

Також успішною є соціальна **програма «Допоможи переселенцям українцям в Канаді»** (The **“Help Displaced Ukrainians in Canada”** Appeal) спрямована на надання підтримки українським сім'ям переміщених осіб. Велику допомогу українцям, які прибувають до Канади, передовсім в організації та допомозі у облаштуванні українських біженців здійснюють групи у соціальних мережах, такі напр., як Help UKRAINE Niagara 2022.

Вартим уваги є також досвід взаємодії українців, які навчаються, чи постійно проживають в США та українських лікарів. Так, цікавим є приклад Першої Місії американських пластичних хірургів - Face to Face- Ukrainian Medical Mission, яка пройшла 16-22 вересня в лікарні Івано-Франківська. Цей проєкт, підготовка якого тривала 2,5 місяці, був створений під егідою медичної платформи “iNgenius”, розробленою Іванкою Небор, яка проходить довгострокове стажування у клініках США та благодійного фонду “Razom for Ukraine», фундатором якого виступила також українка, яка проживає у США Марія Сорока. Так, завдяки зусиллям наших співвітчизниць була проведена ця Місія на базі Обласної клінічної лікарні м. Івано-Франківська, за час якої було проведено 34 консультації та 31 оперативне втручання за участі 10 провідних лікарів США. До проєкту долучився благодійний фонд «Чисті Серцем», який організували приїзд та поселення пацієнтів та їх сімей, а інструменти та операційний матеріал адали провідні американські фірми. Цей проєкт мав також навчальну складову, оскільки пряму трансляцію цих оперативних втручань, яку організувала Українська асоціація ендоскопічної хірургії голови та шиї за підтримки Karl Storz Україна змогли відвідати близько 130 українських лікарів.

Допомога пораненим організовується також і на навищих урядових рівнях США. Так, згідно з погодженням главою Пентагону планом, у регіональному медичному центрі Ландштуль поблизу військової бази НАТО «Рамштайн» (ФРН) за 1000 км від українського кордону, одночасно проходять лікування до 18 тяжко поранених військово-вослужбовців ЗСУ.

Величезні можливості є у організації “Лікарі без кордонів”, яка вже з першого дня повномасштабного вторгнення почала консультації із МОЗ України. Як відомо, “Лікарі без кордонів” (Medecins sans frontieres, MSF) – це міжнародна незалежна медична гуманітарна організація, яка надає медичну допомогу людям, які постраждали внаслідок військових конфліктів. Медики організації працюють у понад 70 країнах світу і вже пів

року "Лікарі без кордонів" в Україні безперервно рятують постраждалих від російської агресії. Активно діє «Медичний поїзд», який евакуює та надає допомогу постраждалим під час транспортування із зони бойових дій. Сьогодні понад 350 іноземних лікарів працюють в Україні, із них близько 100 в команді «Лікарі без кордонів», а більш як 2 тисячі лікарів та медпрацівників сформовані у медичні бригади та готові за першим покликом приїхати в Україну для допомоги.

Можливості **відбудови медичної інфраструктури** в рамках міжнародного співробітництва також є важливим напрямком допомоги. Україна вивчає європейський досвід побудови лікарень модульного типу, виготовлених у заводських умовах і урядові та неурядові організації Естонії планують повною мірою долучитися до цієї ініціативи. Модульні медичні заклади будуються з урахуванням всіх норм та стандартів та дозволяють на своїй базі розмістити високотехнологічне обладнання. В Україні вже відновлено понад 30 об'єктів медичної інфраструктури, які були пошкоджені російськими окупантами.

Міжнародна підтримка біженцям та тимчасово-переміщених осіб. У більшості країн ЄС отримання статусу тимчасового захисту для українців автоматично передбачає безкоштовні медичні послуги, зокрема, у Польщі та Словаччині (на рівні з громадянами); Словенії; Румунії; Франції; Німеччині. У деяких країнах, наприклад, у Франції, Румунії діє страхова система, але оплату страхового полісу бере на себе країна. Так, найпростіша та найлояльніша система діє у Польщі. Щоб отримати безплатну медичну допомогу, достатньо мати закордонний паспорт, паспорт громадянина України чи будь-який інший документ, на якому є позначка про перетин польського кордону з датою від 24 лютого 2022 року, а також PESEL.

Урядами Канади та США розроблені програми спрощеного перебування в країні. Так, у Канаді працює Спеціальна програма CUAET (Canada-Ukraine authorization for emergency travel), яка стала доступною для українців з 17 березня і передбачає безкоштовну подачу заявки на візу і перебування в Канаді протягом 3 років разом із працевлаштуванням. Уряд США також запровадив програму гуманітарного пароллю для українців "U4U" (Uniting for Ukraine), яка розпочала функціонувати з 26 квітня. Програма передбачає наявність спонсора у США для потенційного біженця з України, який зобов'язується надати громадянину України фінансову підтримку. Такий пароль діє до 2 років і дає можливість подати платну заявку на працевлаштування.

Програми реабілітації військовослужбовців. Із січня 2019 року працює програма лікування та реабілітації військовослужбовців у медичних закладах США Secretarial Designee Program» (SECDES) за підтримки української діаспори США, Відділу міжнародного співробітництва при Посольстві США в Україні. Поки що лише 15 бійців змогли пройти

реабілітацію, оскільки усі немедичні витрати має покривати українська сторона, але активна співпраця продовжується.

Латвія відновлює програму з надання реабілітаційних послуг пораненим українським військовим і може забезпечити високоякісне реабілітаційне лікування у Національному реабілітаційному центрі «Вайварі» близько 20 пораненим. Кабмін Латвії виділив із держбюджетної програми "Кошти на випадок непередбачених подій" пакет у розмірі 280 тис. євро на реабілітацію військовослужбовців, які постраждали внаслідок війни в Україні.

Благодійна організація «Україна-Словаччина СОС» / SME SPOLU також активно займається організацією та лікуванням поранених українських військових в лікарнях Словаччини та Австрії, доставляє матеріали медичного призначення до зони бойових дій. За сприяння Посольства Королівства Іспанії в Україні для сфери охорони здоров'я нашої держави передано автівку для роботи медичних працівників та 20 медичних роботів «Homedoctor» від іспанської неурядової громадської організації «Help to Ukraine». Існують десятки благодійних фондів та проектів в Україні, завдяки яким здійснюється лікування поранених військовослужбовців і цивільних, один із найбільш успішних – це благодійний фонд «Допомагати просто!». Цікавими є також проект «Біотех-реабілітація поранених».

Міжнародні організації продовжують надавати допомогу українцям, життя яких зруйнувала війна. У рамках Меморандуму про взаєморозуміння, який підписали Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ), Товариство Червоного Хреста України (ТКХ) та Міністерство соціальної політики України, фінансову підтримку отримують незахищені особи, які постраждали від збройного конфлікту в Україні. Міжнародні організації сприяють організації професійного навчання для працівників центрів екстреної медичної допомоги та медицини катастроф. Планується, що Проектом буде охоплено близько 25 тисяч фахівців з медицини невідкладних станів у всіх областях України.

Активну участь у медичних гуманітарних програмах допомоги Україні, та в організації рішучого осуду світовими медичними товариствами та спілками в засобах масової інформації збройної агресії росії беруть також Світова Федерація Українських Лікарських Товариств та Всеукраїнське Лікарське Товариство. Слід відзначити, що жодна!!! фахова медична спілка росії і жоден!!! лікар росіянин, який працює за межами росії не висловив публічно незгоду із курсом офіційної влади країни-агресора.

Висновки. Враховуючи сучасні масштаби міжнародної медико-соціальної та гуманітарної допомоги постраждалим від збройної агресії росії в Україні варто відзначити, що незважаючи на надзвичайно потужно міжнародну співпрацю, потрібно розвивати також можливості вітчизняної медицини, безперечно із врахуванням досвіду закордонних колег.

Лише за попередніми даними в Україні близько 1000 людей, які втратили кінцівки в результаті збройної агресії, тисячі поранених військовослужбовців потребують довгострокової реабілітації, яку потрібно організувати, передовсім в Україні. Необхідним є підготовка висококваліфікованих фахівців із реабілітації, яких в Україні лише близько 2300 осіб та реабілітаційних центрів (з 5 тис. до мінімум 10 тис.). Потрібно розробляти вітчизняні роботизовані протези, створювати банки шкіри, організувати потужності для **3D друку кісткових імплантів. Прикладом подібних ініціатив найближчого майбутнього є розробка концепції Національного реабілітаційного центру у Львові.** При орієнтовному кошторисі 77 млн. євро вже вдалося зібрати 2,1 млн. євро Підтримати проєкт у перший день зголосились компанії «АТБ», «Symfony Solutions», «Space Art», Група «ПЗУ Україна», посольство Швейцарії в Україні, донатори із Тайваню. До підтримки будівництва Національного реабілітаційного центру долучилося чимало зірок, а також людей, які вже не один рік йдуть шляхом незламних, маючи наслідки тяжких поранень. За рік у цьому Центрі планується робити до 10 тисяч операцій та реабілітувати понад 50 тисячам українців, які постраждали від війни. Віримо, що цю ініціативу вдасться втілити в життя.

На основі проаналізованих напрямків міжнародного співробітництва щодо медико-соціальної допомоги постраждалим від збройної агресії росії можна виділити наступні проблеми та виклики, які треба враховувати в подальших міжнародних гуманітарних та медичних ініціативах: необхідність підвищення злагодженості роботи як державних, так і волонтерських організацій у наданні медичної допомоги; покращення інформаційної складової міжнародної співпраці; покращення матеріально-технічного забезпечення лікарень України; оптимізація допомоги (фінансової, інформаційної, фізичної) медичним працівникам у зоні бойових дій та на щойно звільнених територіях.

1. Дитинство під прицілом: права дитини в умовах збройного конфлікту на сході України. За заг. ред. А. П. Буценка; Укр. Гельсін. спілка з прав людини. Київ: КИТ, 2016. 82 с.: фот. URL: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/03/Preview_Child_Pid_Prizilom.pdf
2. Жаровська І. Діяльність МКЧХ у період збройних конфліктів. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка»*. 2018. Вип. 17: Юрид. науки. С. 163–167. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2018_17_27.
3. Захист прав дітей у збройних конфліктах: політика і практика ЄС. *Українське право*: [вебсайт]. 24 квіт. 2017. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/european_union_law/iashyfkh-tuav-ekhyem-ts-ibusmrysh-nsrchoknkhsh-tsockkhyna-k-tuankhyna-zhf/
4. Імплементация норм міжнародного гуманітарного права на національному рівні в Україні (оновлено): [звіт і зібрання відповід. законодавства України] / *Global Rights Compliance*. Київ, 2020. 325 с. URL: <https://www.asser.nl/media/794858/2021-the-domestic-implementation-of-ihl-in-ukraine-updated-ukrainська.pdf>.
5. Карманська Ю. Гуманітарна допомога для України. Довгий перелік способів підтримки населення, що постраждало від війни. *Forbes*. 2022. 2 берез. URL: <https://forbes.ua/lifestyle/gumanitarna-dopomoga-dlya-ukraini-dovgiy-perelik-sposobiv-pidtrimati-naselennya-shcho-postrazhdalo-vid-viyni-02032022-4045>.
6. Комітет ООН із прав дитини вимагає від РФ припинення воєнних дій та виконання своїх зобов'язань щодо захисту дітей від фізичного і психологічного насильства: [заява]. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: [вебсайт]. 2022. 3 берез. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/komite-oon-iz-prav-ditini-vimagaye-vid-rf-pripinennya-voyennih-dij-ta-vikonannya-svoyih-zobovyazan-shchodo-zahistu-ditej-vid-fizichnogo-i-psihologichnogo-nasilstva.
7. Нормативно-правові акти з міжнародного гуманітарного права: довідник / В. І. Перепадя, І. М. Волков, Р. О. Кайдалов, О. Г. Бондаренко; Нац. гвардія України, Нац. акад. Нац. гвардії України. Харків: НАНГУ, 2021. 184 с. Бібліогр.: с. 170–180.
8. Партнери, які надають гуманітарну допомогу безпосередньо в Україні. ЄС підтримує Україну. European Commission. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/stronger-europe-world/eu-solidarity-ukraine/eu-assistance-ukraine/eu-stands-ukraine_uk
9. Петрушко Л. Боги фандрейзінгу. Хто залучив найбільше грошей для українців та армії під час війни. Ренкінг від Forbes. *Forebs*. 2022. URL: <https://forbes.ua/company/bogi-fandreyzingu-khto-zaluchiv-naybilshe-groshey-dlya-ukraintsiv-ta-armii-pid-chas-viyni-renking-vid-forbes-07042022-5327>.
10. Радиш Я. Ф. *Медична служба збройних сил і міжнародне гуманітарне право*: (огляд літ.). *Лікар. справа*. 2004. № 8. С. 85–93.
11. «Явные закономерности». ОБСЕ опубликовала отчет о военных преступлениях в Украине. *BBC NEWS*. 2022. 13 апр. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-61096066>.

References

1. *Dytynstvo pid prytsilom: prava dytyny v umovakh zbrojnoho konfliktu na skhodi Ukrainy* [Childhood under the gun: children's rights in the conditions of armed conflict in eastern Ukraine]. (2016). Za zah. red. A. P. Buschenka; Ukr. Hel'sin. spilka z prav liudyny. Kyiv: KYT, 82 p.: fot. URL: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/03/Preview_Child_Pid_Prizilom.pdf. (In Ukrainian).
2. Zharovs'ka I. (2018). *Diial'nist' MKChKh u period zbrojnykh konfliktiv* [Activities of the ICRC in the period of armed conflicts]. *Visn. Nats. un-tu «L'viv. politehnika»*. Vyp. 17: Yuryd. nauky. Pp. 163–167. URL:

- http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2018_17_27 (In Ukrainian).
3. *Zakhyst prav ditej u zbrojnykh konfliktakh: polityka i praktyka EU* [Protection of children's rights in armed conflicts: policy and practice of the EU]. Ukrain's'ke pravo: vebсайт. (2017). URL: https://ukrainepravo.com/international_law/european_union_law/iashyfkh-tuav-ekhyem-ts-ibusmrysh-nsrchoknhash-tsokkhyna-k-tuankhyna-zhf/ (In Ukrainian).
  4. *Implementatsiia norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava na natsional'nomu rivni v Ukraini (onovleno) [zvit i zibrannia vidpovid. zakonodavstva Ukrainy]* [Implementation of norms of international humanitarian law at the national level in Ukraine (updated) [report and collection of answers. legislation of Ukraine]. (2020). Global Rights Compliance. Kyiv. 325 p. URL: <https://www.asser.nl/media/794858/2021-the-domestic-implementation-of-ihl-in-ukraine-updated-ukrains'ka.pdf>. (In Ukrainian).
  5. Karmans'ka Yu. (2022). *Humanitarna dopomoha dlia Ukrainy. Dovhyj perelik sposobiv pidtrymky naseleння, scho postrazhdalo vid vijny* [Humanitarian aid for Ukraine. A long list of ways to support the war-affected population]. Forbes. URL: <https://forbes.ua/lifestyle/gumanitarna-dopomoga-dlya-ukraini-dovgij-perelik-sposobiv-pidtrimati-naselennya-shcho-postrazhdalo-vid-viyni-02032022-4045> (In Ukrainian).
  6. *Komitet OON iz prav dytyny vymahaie vid RF pryypynennia voiennykh dij ta vykonannia svoikh zobov'язan' schodo zakhystu ditej vid fizychnoho i psykhologichnoho nasytstva: [zaiava]* [The UN Committee on the Rights of the Child demands that the Russian Federation cease hostilities and fulfill its obligations to protect children from physical and psychological violence: [statement]. (2022). Upovnovazhenyj Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny [vebsajt]. 3 berez. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/komite-t-oon-iz-prav-ditini-vimagaye-vid-rf-pripinennya-voyennih-dij-ta-vikonannya-svoyih-zobov'язan-shchodo-zahistu-ditej-vid-fizychnoho-i-psykhologichnoho-nasiltstva. (In Ukrainian).
  7. *Normatyvno-pravovi akty z mizhnarodnoho humanitarnoho prava: dovidnyk* [Normative legal acts on international humanitarian law: a guide]. (2021). V. I. Perepadia, I. M. Volkov, R. O. Kajdalov, O. H. Bondarenko; Nats. hvardiia Ukrainy, Nats. akad. Nats. hvardii Ukrainy. Kharkiv: NANHU, 184 p. Bibliohr. Pp. 170–180. (In Ukrainian).
  8. *Partnery, iaki nadaiut' humanitarnu dopomogu bezposeredn'o v Ukraini. EU pidtrymuie Ukrainu* [Partners who provide humanitarian aid directly in Ukraine. The EU supports Ukraine. European Commission. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/stronger-europe-world/eu-solidarity-ukraine/eu-assistance-ukraine/eu-stands-ukraine_uk. (In Ukrainian).
  9. Petrushko L. (2022). *Bohy fandrejzjnyhu. Khto zaluchyv najbil'she hroshej dlia ukrainsiv ta armii pid chas vijny. Renking vid Forbes* [Who raised the most money for Ukrainians and the army during the war. Ranking from Forbes]. Forebs. URL: <https://forbes.ua/company/bogi-fandrejzingu-khto-zaluchiv-naybilshe-groshey-dlya-ukrainsiv-ta-armii-pid-chas-viyni-renking-vid-forbes-07042022-5327>. (In Ukrainian).
  10. Radysh Ya. F. (2004). *Medychna sluzhba zbrojnykh syl i mizhnarodne humanitarne pravo: (ohliad lit.)* [Medical service of the armed forces and international humanitarian law: (review of literature)]. Likar. sprava. № 8. Pp. 85–93. (In Ukrainian).
  11. «Yavnye zakonernosty». *OBSE opublikovala otchet o voennykh prestupleniyakh v Ukrayne* ["Clear regularities". The OSCE published a report on war crimes in Ukraine]. (2022). BBC NEWS. 13 apr. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-61096066> (In Russian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.15>
УДК 130.2 : 2-1

Андрій МЕШТАНОВ
аспірант кафедри філософії
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ORCID ID: 0000-0003-1033-0129
Email: meshtanov73@gmail.com

РЕЛІГІЙНА ЕТИКА ЯК РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ФЕНОМЕН: СПРОБА ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню філософсько-релігійного феномену релігійна етика. Актуальність дослідження обумовлена тим, що з визначенням поняття «релігійна етика» спостерігається цілий ряд труднощів, зокрема неоднозначність трактування цього поняття в сучасному релігійному русі,

соціально-гуманітарних науках і в теології. Актуальності даному дослідженню додає факт того, що в умовах глобалізації світу є необхідність знаходити порозуміння між різними етичними парадигмами, а для цього потрібно розуміти сутність та специфіку релігійної етики, яка навіть в рамках однієї релігійної парадигми у різних спільнот може мати певні відмінності: різні тлумачення, пріоритети та акценти. Автор вказує на цілу низку проблем, які ускладнюють розуміння сутності релігійної етики, робить спробу об'єднати різні визначення цього поняття та виявити специфіку релігійної етики. У статті автор також звертає увагу на ідеї Г. С. Сковороди, які є дотичними до теми даного дослідження. Філософсько-методологічне підґрунтя роботи склало антропологічний, аксіологічний, діалогічний, феноменологічний підходи та світоглядна інтерпретація відомих філософських, релігійних, теософських концепцій та досвіду екзистенціальної взаємодії суб'єктів різних релігійних культур. На рівні загальнонаукової і конкретно-наукової методології використано методи структурного і функціонального аналізу, теоретична реконструкція, контент-аналіз та певні когнітивні процедури. Перелічені методи дозволили актуалізувати інтерес до дослідження поняття «релігійна етика»; виявити ряд проблем, які ускладнюють розуміння цього поняття; виявити, узагальнити, систематизувати та інтегрувати визначення, які зустрічаються в сучасних наукових публікаціях; на прикладі християнської етики показати специфіку релігійної етики.

Ключові слова: релігійна етика, світська етика, моральна теологія, антропоцентризм, теоцентризм.

Andrii MESHTANOV

Post-graduate student, Department of Philosophy,
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

RELIGIOUS ETHICS AS A RELIGIO-PHILOSOPHICAL PHENOMENON: AN ATTEMPT AT PHILOSOPHICAL REFLECTION

Abstract. *The article is concerned with researching of the philosophical-religious phenomenon of religious ethics. Relevance of the study is determined by the number of difficulties with definition of the concept "religious ethics", ambiguity of interpretation of this concept in modern religious movement, in social humanitarian sciences, and in theology. The relevance to the study is also provided since there is a need to find an understanding between different ethical paradigms in the conditions of globalization of the world, and for this purpose it is necessary to understand the essence and specificity of religious ethics, that even within a single religious paradigm in different communities may have some differences: different interpretations, priorities, and accents. The author points to several problems which make understanding of the essence of religious ethics more complicated; tries to combine different definitions of this concept and reveal the specificity of religious ethics. In the article the author also draws attention to ideas of H. Skovoroda, which are related to the topic of the research. Philosophical and methodological basis of the work made anthropological, axiological, dialogical, and phenomenal approaches, and a world-view interpretation of known philosophical, religious, theo-philosophical concepts and experience of the existential interaction of subjects of different religious cultures. At the level of general scientific and specifically scientific methodology methods of structural and functional analysis, theoretical reconstruction, content-analysis, and certain cognitive procedures are used. The above methods allowed to update interest in the study of the concept "religious ethics"; to identify a number of problems, which make understanding of this concept difficult; to identify, summarize, organize, and integrate definitions, which are found in modern scientific publications; to show the specificity of religious ethics on the example of Christian ethics.*

Keywords: *religious ethics, secular ethics, moral theology, anthropocentrism, theocentrism.*

Постановка проблеми. В умовах процесу глобалізації світу, коли люди різних культур, релігій та етичних парадигм набагато активніше взаємодіють один з одним, ніж раніше, створюються умови для виявлення та загострення зокрема світоглядно-етичних розбіжностей. Тому гостро стоїть питання про можливі шляхи порозуміння між представниками різних етичних традицій. При всьому різноманітті етичних систем, на нашу думку, існує лише два протилежні підходи до трактовки таких фундаментальних понять як «добро» та «зло» і до розуміння способів пізнання моральних орієнтирів: матеріалістичний (світський, секулярний) та ідеалістичний (релігійний). Відповідно, існує і дві етики: світська та релігійна. Для того, щоб знайти між ними

конструктивні та науково обґрунтовані способи взаємодії, перш за все, треба зробити операціоналізацію понять, яка дасть можливість зрозуміти сутність та специфіку зокрема релігійної етики. Але у сучасному релігійному русі, в соціально-гуманітарних науках і в теології термін «релігійна етика» трактують неоднозначно, а сучасний плюралізм думок, як особливий погляд, робить можливим досить вузьке розуміння релігійної етики як моральної теології, що, на нашу думку, позбавляє філософського (сутнісного) змісту етики як моральної теорії.

Аналіз наукових публікацій. Аналіз досліджень релігійної етики, зокрема праць Августина Блаженного, Фоми Аквінського, Г. С. Сковороди та сучасних

дослідників, у тому числі Д. Мартишина [9], Р. Міллера [17], В. Швейкера [18], Кароля Войтили (Іван Павло II) [2], свідчить, на наш погляд, про те, що є багато змістовних праць, присвячених історії етики, проблемі зла, проблемі справедливості, дослідженню конкретних етичних цінностей, співвідношенню релігійної та світської етики, але при цьому сутність самого поняття релігійна етика та специфіка релігійної етики як феномену не є достатньо розкритими. Тому **мета** статті визначена так: на прикладі християнської етики зробити спробу філософської рефлексії феномену релігійна етика, визначити її сутність та специфіку.

Виклад основного матеріалу. З визначенням поняття «релігійна етика» є певні труднощі, на деякі з них ми вже вказували вище. Ще одна пов'язана з тим, що, як зазначає Д. С. Мартишин, не існує універсальної релігійної етики, тому що релігійна етика завжди співвідноситься з певною релігійною системою: іудаїзмом, християнством, ісламом, буддизмом та ін. [9]. А це, в свою чергу, означає, що ідеї про те, як треба правильно жити, у різних релігій можуть дуже кардинально відрізнятись. Тому, коли ми вживаємо поняття «релігійна етика», варто уточнювати, яку саме етику ми маємо на увазі, адже кожна з релігійних систем усередині себе має ще й певні відгалуження (зокрема, у християнстві – це православ'я, католицизм та протестантизм), етичні погляди, аргументи та пріоритети, які мають свою певну специфіку, що призводить до існування не просто християнської, а православної, католицької та протестантської етик.

Досліджуючи зазначену наукову проблематику, важливо звертати увагу на те, що навіть в межах одного й того ж релігійного відгалуження, положення релігійної етики можуть розвиватися й обґрунтовуватися релігійними авторитетами по-різному, адже вони мають неоднакові етичні пріоритети та емоційно-ціннісні спонукання. У практичній площині це призводить до того, що різні релігійні громади однієї й тієї ж гілки християнства можуть мати неоднакові погляди на те чи інше етичне питання. Так, наприклад, в умовах війни з Росією представники однієї й тієї ж протестантської конфесії чи навіть релігійної спільноти можуть мати діаметрально протилежні погляди, наприклад, в таких питаннях як відношення до агресора та моральності чи аморальності пацифізму в умовах війни. Одні християни продовжують як і в мирний час декларувати «любов до ворога», а інші намагаються знайти підстави для моральності та легітимності почуття ненависті до агресора. Одні продовжують стверджувати пацифізм на підставі заповіді «не вбий», а інші йдуть в ЗСУ та беруть до рук зброю, бо вважають, що «не вбий» не розповсюджується на ситуацію справедливої війни. Такі етичні «протириччя» О. Бродецький пояснює тим, що поняття «релігійна етика» має дві діалектично взаємопов'язані складові. З одного боку, це статична, незмінна, канонізована система моральних норм, а з

іншого – це певний динамічний та широкий аксіологічно-комунікативний простір взаємодії між людьми, який формується не тільки традиційними канонами, а й тим, як конкретні особистості чи релігійні групи розуміють і практично застосовують загальні, канонізовані постулати релігійної моралі. І саме практичне осмислення та застосування тих чи інших канонів тими чи іншими релігійними групами в певному контексті може мати як певні варіації, так і полярні відмінності [1, с. 19]. Крім того, всередині певної гілки християнства можна спостерігати не просто відмінні чи протилежні, а самотутні, оригінальні та навіть унікальні для свого часу релігійно-етичні погляди та постаті. На нашу думку, яскравим прикладом може слугувати Г. С. Сковорода. Його філософсько-релігійні погляди та висловлювання, з одного боку, нібито не зовсім відповідали канонічним положенням Церкви, які були, в певному сенсі, «міксом» з православного християнства, грецької філософії та європейського містицизму. Але з іншого боку, Сковорода вважав «богослів'я, побіч медицини та юриспруденції, за одну з трьох «основних наук, які дають життю лад» [15, с. 76]. Його етичні уявлення базувалися на підґрунті Біблії, зокрема, вчення про «сродний труд» (споріднену працю), який є істинним виміром людини в суспільстві та показником людяності самого суспільства – це, на наш погляд, застосування до більш широкого контексту світського суспільства Біблійних ідей про духовні дари (харизми), якими Бог наділяє людей та Церкву, як «конвеєр» для виявлення, застосування та розвитку цих дарів. Біблійну основу, наприклад, має його заклик з повагою відноситись до людей, які за своїм статусом знаходяться вище: батьки, старші, священнослужителі [13, с. 23].

Ще більше труднощів із розумінням поняття «релігійна етика» ми одержимо, якщо будемо тримати у фокусі уваги тубільні релігії, в яких правила для правильного життя задаються ірраціональним шляхом, через тлумачення шаманом снів, подій, природних явищ та через різні форми ворожіння.

При всіх складнощах, різні дослідники намагаються описати даний феномен завдяки тим чи іншим акцентам. Частіше за все, у загальному вигляді під релігійною етикою розуміють етичну систему (комплекс моральних уявлень про поведінку людини та зміст моральної свідомості), яка виводить поняття «добро» та «зло» із метафізичних підстав – Божественного Одкровення, яке у формі заповідей викладено у Священних текстах світових релігій [6, с. 884]. Наприклад, Мартишин Д. С. описує релігійну етику як науку про мораль, яка використовує теологію як інструмент дослідження моральної природи людини: «релігійна етика є наукою про мораль, яка досліджує процес мотивації поведінки людини та суспільства з погляду релігії, піддає релігійно-критичному розгляду загальні орієнтації життєдіяльності людства (держава, політика, бізнес,

культура, творчість» [9]. Річард Міллер визначає релігійну етику не просто як окрему науку, а цілу наукову область: «релігійна етика – це наукова область, яка вивчає багато способів взаємозв'язку релігії та етики». Крім того, він ще говорить про релігійну етику як і про «нове дискурсивне утворення з новим зводом правил і норм для визначення того, що слід вважати важливими проблемами для дослідників в області релігії та етики» [17, с. 17]. Вільям Швейкер пише про релігійну етику як про «спосіб дотримання етичних норм через призму глибоких прозрінь релігій» [18, с. 6]. З точки зору К. Уілбера, будь яка порядна етика – це «мистецтво бути хорошою людиною». Він розробив концепції інтегральної етики, яку розглядає не як «довідник», в якому можна знайти відповіді на ті чи інші складні етичні питання та дилеми, а як модель, спираючись на яку, людина може осмислювати своє життя та приймати з етичної точки зору найкращі рішення. В його розумінні етика – це постійна еволюційна практика «втілення справжньої турботи та актуалізація нашої глибинної інтуїції щодо «добра» в нашому житті та в цілому світі» [14, с. 213].

На нашу думку, дуже гарно, з урахуванням її філософської сутності, релігійну етику як результат релігійної рефлексії описує Іван Павло II: «Релігійну, у разі християнську етику, породжують роздуми над буттям, засновані на Одкровенні, які всією системою поглядів на людину, на мету її буття, сенс її існування, формують особливу поведінку» [2].

Нерідко християнську етику ототожнюють з моральною теологією, яку часто описують як одну із теологічних дисциплін [4; 11, с. 5; 16, с. 1]. Ці визначення мають декілька серйозних вад: по-перше, вони не передають філософської сутності морального богослов'я, а по-друге, складається враження, що моральна теологія являє собою якусь статичну, незмінну та закриту область теологічного знання. Таку ситуацію, на наш погляд, виправляє Ієромонах Кіпріан у своєму аналізі актуальних питань моральної теології: «моральне богослов'я, на відміну від інших богословських наук, є такою дисципліною, в якій перелік актуальних питань постійно зростає. Тому, ще одним завданням даної дисципліни є постійне осмислення нових феноменів морального життя суспільства за допомогою сучасного наукового інструментарію та відбір найбільш важливих їх включень до переліку загальнообов'язкових тем» [5].

У світському значенні релігійна етика – це «одна з релігієзнавчих дисциплін, що вивчає конкретні історичні зв'язки релігії та моралі. Релігійна етика у цьому розумінні є частиною світської етики, що викладає основні категорії етики у тому філософському значенні» [10, с. 11].

Таким чином, одна група авторів у своїх визначеннях більшою мірою поміщають релігійну етику в науково-академічний простір, роблячи акцент на ній як на науці й визначаючи її так само, як і світську етику – як науку про мораль, але з тією різницею, що ця наука спирається не на

натуралістичні, а на релігійні підстави, та має релігійну методологію дослідження моралі. Дехто із дослідників розширює це поняття до рівня цілої наукової області та дискурсивного утворення, а дехто, навпаки, звужує до рівня дисципліни в межах релігієзнавства та підпорядковує світській етиці.

Інша група авторів робить акцент на практичній, повсякденній стороні релігійної етики, визначаючи її як спосіб та мистецтво вести себе етично, яке спирається на прозріння тієї чи іншої релігії, і таким чином зводить релігійну етику більшою мірою до феномену побутового рівня.

З огляду на існуючі складнощі з визначенням цього феномену, на наш погляд, у дуже загальному вигляді релігійну етику можна описати як теорію релігійної моралі, яка спирається на канонізовані релігійні постулати та релігійну практику певної релігії, яка розвивається внаслідок контекстуалізації (практичного осмислення та застосування) тих чи інших канонів у певному культурному середовищі тими чи іншими релігійними групами, і в якій джерелом, вищим моральним взірцем, авторитетом та критерієм моральності є трансцендентна Вища сила, як її розуміють в тій чи іншій релігії, а добром вважається все те, що відповідає волі Вищої сили.

Оскільки мораль є об'єктом дослідження як в релігійній, так і світській етиці, на нашу думку, важливим є завдання зробити спробу відокремити ці дві етичні парадигми хоча б на теоретичному рівні, для того, щоб встановити специфіку релігійної етики.

При спробі диференціювати релігійну та світську етики виникає низка питань, на які складно дати відповіді: що саме слід відносити до релігійної етики? На якій підставі треба вважати ті чи інші моральні традиції, погляди, принципи та міркування виключно релігійними? Якщо схожі моральні настанови можна знайти в різних етичних системах, то чи є в когось виключне право претендувати на етичні «авторські права», і якщо так, то на якій підставі? Дати неупереджені відповіді на ці питання складно, тому що, по-перше, певні моральні цінності, погляди та принципи настільки злилися з релігією, що виокремити їх як універсальні та позарелігійні поняття і феномени практично неможливо. Складнощі з диференціацією пов'язані ще й з тим, що між релігійною та світською етикою є багато спільних рис: кожна з них має однакові функції (регулятивні, комунікативні, аксіологічні, виховні), певну нормативну систему, один предмет дослідження (мораль), один об'єкт впливу (людина), претендують на обов'язковість виконання своїх положень та ін. Тим не менш, на наш погляд, між ними є суттєві відмінності.

Фундаментальна відмінність між двома типами етики знаходяться, перш за все, у їхній світоглядній парадигмі. Світська етика спирається на антропоцентричне бачення світу: людина встановлює, змінює, порушує закони так, як сама вважає за потрібне, виходячи з їхньої доцільності. Релігійна ж етика спирається на теоцентричне бачення світу: в

центрі всесвіту стоїть Бог, який встановлює абсолютні закони, обов'язкові для виконання, і які людина не може змінювати чи довільно трактувати на свій розсуд. Звідси виходить, що в моральних нормах світська етика бачить виключно соціальну доцільність, а релігійна – щось сакральне; якщо в релігійній етиці для людини є достатньо багато простору і вона займає у Всесвіті почесне друге після Бога місце, то у світській етиці для Бога місця немає зовсім, тому що його зайняла людина.

Ще одна принципова відмінність має методологічний характер. Як зазначає К.-Х. Гренхольм, «Можна сказати, що у них різний предмет дослідження, а саме: теологічна етика представляє собою дослідження релігії та моралі, тоді як філософська етика – дослідження етичних теорій за рамками релігійних традицій. Моральна філософія використовує філософський метод, що полягає в аналізі понять та аргументації, тоді як релігійна етика передбачає теологічну рефлексію, пов'язану з аналізом Біблії та християнської традиції» [3, с. 6]. Гарним прикладом релігійної етичної методології, на нашу думку, може слугувати ідея Г. С. Сковороди про три світи. Біблія, за Г. С. Сковородою, є одним із трьох світів, і філософ її розуміє як сукупність символів. Для того, щоб між людиною (мікрокосмом) та великим світом (макрокосмом) встановилася гармонія, треба, щоб люди зрозуміли божественну природу речей, а для цього їй треба правильно розшифрувати Біблійні символи. Таким чином, як зазначає М. С. Рик: «релігійний символ допомагає людині здійснити вибір і поглиблює її пізнавальну діяльність згідно з моральними ідеалами» [12, с. 67–68].

Наступна відмінність знаходиться у праксіологічній площині. Релігійна етика тісно пов'язана з релігійною практикою (молитви, таїнства, обряди), та релігійними інститутами (інститут церкви з певною структурою, професійною групою, ієрархією та діяльністю), які забезпечують впровадження етичних поглядів у практичне життя людей, а от світська етика таких спеціальних інструментів, механізмів та інституцій не має. Єдине, що є – це система освіти, яка, на нашу думку, дуже часто підпорядкована інтересам тієї чи іншої політичної сили, та виконує їх ідеологічне замовлення. Крім того, у релігійній етиці, на відміну від світської, є велика кількість постатей різного рівня, як канонізованих, так і неканонізованих, як історичних, так і сучасних, які слугують взірцем духовності та моральності для наслідування. Зокрема, таким взірцем є і Г. С. Сковорода, повсякденне життя якого було наочним втіленням Біблійних чеснот, а епітафія на могилі «Світ ловив мене, та не спіймав» –резюме його життєвого шляху та формула свободи, суть якої в тому, щоб не дозволити пристрастям та гріхам упіймати людину в свої тенета.

Крім того, світська етика, не залежно від її парадигми, на наш погляд, має деякі серйозні обмеження, які стосуються практичного морального життя людини: виконуючи роль навігаційної системи, яка допомагає людині зорієнтуватися в полярній

системі координат «добро–зло», вона, по-перше, не може надати людині бажання добра, а по-друге – внутрішню силу для того, щоб слідувати добру. Релігійна ж етика, будучи тісно пов'язана з релігійною догматикою та практикою, такий потенціал має. Яскравим прикладом цього може слугувати молитовний досвід Ісуса Христа, який Він пережив у Гетсиманському саду за декілька годин до Свого арешту і наступних за цим страждань та смерті: Його внутрішня духовна боротьба, аж до кривавого поту, між обов'язком виконати волю Бога і природним людським бажанням уникнути страждань (Лк. 22:41–44).

У повсякденному житті, при спробах дотримуватися певної моралі, люди стикаються з наступним протиріччям: людина розуміє, що є добро, а що зло, і навіть може хотіти чинити добре, але в реальному житті свідомо робить аморальні вчинки. Релігійна етика завдяки зв'язку з догматикою не тільки пояснює цей феномен через концепт «первородного гріха», але й пропонує вирішення цього протиріччя між хочу та можу через особу Ісуса Христа (Рим.7:14–25) та цілий арсенал духовних практик. Так, в арсеналі релігійної етики є й такий духовний інструмент як сповідь (якого не має у світській етиці), завдяки якому людина, яка вчинила аморальний вчинок, може зробити екологічним чином «етичне перезавантаження» та почати своє життя з «чистого паперу» (1 Ів.1:9). При чому, це стає можливим навіть у таких випадках, коли, з людської точки зору, винуватцю немає прощення.

Ще одна відмінність між двома типами етики пов'язана з понятійним апаратом. Оскільки релігійна етика тісно пов'язана з релігійними догматами, то вона має певні специфічні терміни, які відсутні у світській етиці, наприклад: рай, пекло, гріх, покаєння перед Богом, викуплення та ін.

Незважаючи на те, що релігійна етика тісно переплетена з релігією, не слід отожднювати релігію з етикою, інакше релігія втратить свою унікальність як соціальний та духовний феномен, і буде не більше, ніж тільки способом обґрунтування моральної поведінки. Тоді, зокрема, церква стане не містичним Тілом Ісуса Христа, що складається з викуплених Ним душ, які прямують до Царства Небесного, а спільнотою добропорядних та високоморальних людей, які йдуть шляхом добра.

Ще одну відмінність між двома типами етики можна побачити в їх змісті. Релігійна етика має дві складові: перша – це система норм, які регулюють відносини з Богом (вертикальний вимір); другий – система норм, які регулюють відносини між людьми (горизонтальний вимір). А от світська етика має лише один горизонтальний вимір. Ця відмінність, у свою чергу, призводить ще до одної відмінності, яка знаходиться в аксіологічному полі – у релігійній етиці є положення, які неможливо знайти в системах нерелігійної моралі. Більш того, вони можуть перебувати в протиріччі з актуальними інтересами реального життя людей, наприклад, християнське вчення про страждання як благо, про всепрощення,

любов до ворогів, чіткі етичні позиції християнства відносно абортів, розлучення, евтаназії та ін. Більш того, за рахунок вертикального виміру, релігійна етика може бути парадоксальною: жертвоприношення біблійним патріархом Авраамом свого єдиного сина Ісаака, на думку С. К'єркегор, є «парадоксом віри» який не усуває етичне (любов до сина), а отримує новий парадоксальний вираз цієї любові та нову моральну санкцію, хоча з точки зору світської етики це виглядає як щось негуманне та неетичне [7, с. 66.]. Такий етичний феномен С. К'єркегор називає «Телеологічне усунення етичного» [7, с. 52.]. Деякі настанови Ісуса Христа також мають парадоксальний зміст: «Коли хто приходиться до Мене, і не зненавидить свого батька та матері, і дружини й дітей, і братів і сестер, а до того й своєї душі, той не може бути учнем Моїм!» (Лук.14:26).

Це одна принципова відмінність релігійної та світської етики знаходиться у площині питання про наслідки дотримання чи порушення етичних настанов. У світській, наприклад, деонтичній етиці, яка заснована на ідеї обов'язку, дотримання етичних норм само собою вже є винагородою. Людина відчуває задоволення, заспокоєння від усвідомлення виконаного обов'язку: «Шляхетний чоловік знає лише обов'язок, низька людина знає лише вигоду» (Глава 4:16) [8, с. 149]. В релігійній етиці, зокрема християнській, присутнє вчення про відплату – надія на винагороду за виконання етичних норм та страх покарання за їх порушення (1Кор. 10:1-6; 2 Кор. 5:10; 2 Тим. 4:5-8). Це вчення не тільки створює підґрунтя для моральної мотивації, а й дозволяє вирішити ряд складних екзистенціальних питань, наприклад, питання про сенс моральної поведінки в світі, де моральність не дуже цінується, і бути моральним не завжди вигідно.

Якщо взяти світську етику, то такі моральні вади як лицемірство, подвійні стандарти або нещирість суспільство хоча і засуджує, але не має таких дієвих механізмів, які змогли би створити справжню внутрішню моральну мотивацію людини та зробити її моральною. Під моральністю ми розуміємо усвідомлення та прийняття людиною певних моральних норм як власних суб'єктивних цінностей та намагання дотримуватись їх у реальному житті за будь-яких обставин. Релігійна ж етика, зокрема християнська, завдяки уявленню про Бога, який бачить людину наскрізь, має потенціал для формування внутрішньої моральної мотивації та моральності людини.

Таким чином, християнська етика, хоча і має деякі спільні риси та точки дотику зі світською етикою, але має й специфічні риси, які притаманні тільки їй. Найбільш суттєвими, на наш погляд, слід вважати, по-перше, метафізичні підстави обґрунтування своїх моральних настанов та відношення до них як до чогось сакрального. По-друге, тісний зв'язок із релігійними догматами, релігійною практикою та релігійними інституціями забезпечують релігійну етику теоретичним

обґрунтуванням її положення, механізмом їх практичного застосування та підґрунтям для створення моральної мотивації. По-третє, релігійна етика регулює відносини не тільки горизонтальні – між людьми, але і вертикальні – між людиною та Богом, і за рахунок цього має унікальний нормативний та ціннісний зміст, який неможливо знайти в системах нерелігійної моралі. По-четверте, завдяки есхатологічній перспективі вона створює унікальну основу для мотивації людини до моральної поведінки та вирішує складне екзистенційне питання про сенс моральності в аморальному світі. По-п'яте, завдяки тісному зв'язку з релігійною практикою має «інструментарій», завдяки якому, з одного боку, надає людині внутрішньої сили для моральної поведінки (молитва, піст, Причастя та ін.), а з іншого боку, в разі здійснення аморальних вчинків, дозволяє зробити моральне перезавантаження і все почати з «чистого аркушу» (сповідь).

Висновки. Проведена наукова розвідка доводить актуальність подальшого, більш глибокого, дослідження феномена релігійна етика з метою знаходження конструктивних шляхів порозуміння представників різних етичних парадигм у контексті полікультурного суспільства. У межах нашої статті ми прийшли до наступних висновків.

У філософсько-релігійному феномені релігійна етика в науковій літературі існує певне різноманіття визначень, які можна об'єднати в декілька груп.

Складність у визначенні поняття «релігійна етика» пов'язана з тим, що не існує релігійної етики загального плану, вона залежить від її репрезентантів (церков, конфесій), від релігійних авторитетів, які її обґрунтовують та розвивають, та від контекстуалізації релігійних догматів у певному культурному середовищі.

Релігійна та світська етика мають певні спільні риси, тим не менш, їх можна диференціювати на підставі різниці в світоглядній парадигмі, методології, аксіології, праксіологічному інструментарії, понятійному апараті та змісті.

1. Бродецький О. Гуманістичні ефекти ціннісної синергії релігійно-етичних ідей: методологічне підґрунтя та прикладні горизонти. *Українське релігієзнавство*. 2019. № 89. С. 13–25.
2. Войтила К. Основи етики. *Вопросы философии*. 1991. №1. С. 13–19.
3. Гренхольм К.-Х. Теологическая и философская этика. *Этическая мысль*. Том 16. № 1. 2016. С. 5–18.
4. Електронна енциклопедія Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/moral-theology>
5. Киприан (Шаткин М. А.), иеромонах. Актуальные вопросы нравственного богословия и христианской социальной философии. URL: <https://xn----7sbbbrackn1actjpi5e2ih.xn--p1ai/2017/05/03/%D0%B0%D0%BA%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B5-%D0%B2%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%8B->

- %D0%BD%D1%80%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B E%D0%B3%D0%BE-%D0%B1%D0%BE/
6. Красільнікова О.В., Гусєва Н.Ю. Релігійна етика та її вплив на формування ділової етики. / Міжнародна наукова конференція з міждисциплінарних досліджень. Тези доповідей. Берлін, Німеччина 19 – 21 січня 2021 року. С. 884–886.
  7. Кьеркегор, Сёрен. Страх и трепет. Пер. с дат.-Изд. 2-е, дополненное и исправленное. М.: Культурная революция, 2010. 488 с.
  8. Лунь Юй. Древнекитайская философия. *Собрание текстов в двух томах*. Т.1. М.: Мысль, 1972. 363 с.
  9. Мартишин Д.С. Роль і місце християнських цінностей в системі суспільно-політичного розвитку сучасної держави. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. № 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1429>
  10. Матвеев, П. Е. Религиозная этика: курс лекций. В 3 ч. Ч. 1. Основы общей теории морали. Владимир : Изд-во Владим. гос. ун-та, 2009. 115 с.
  11. Православное нравственное богословие. Архимандрит Платон. Свято-Троиц. Сергиева Лавра ; [М.] : Круглый стол по религ. образованию в Рус. Православ. церкви. 1994. 240 с.
  12. Рик М. С. Символізм у творчості Г. Сковороди: релігієзнавчий аналіз: дис... канд.. філос. наук: 09.00.11. Київ, 2019, 196 с.
  13. Сковорода Г. С. Твори в двох томах. К. : АН УРСР, 1961. Т. 1.636 с.
  14. Уилбер К., Паттен Т., Леонард А., Морелли М. Практика интегральной жизни. «Ipraktik», 2008. 314 с. URL: <https://www.litres.ru/adam-leonard/praktika-integralnoy-zhizni/>
  15. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарії. Харків: Майдан, 2004. 774 с.
  16. Antony Koch DD A Handbook of Moral Theology CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014. 298 p.
  17. Miller, Richard B. What is Religious Ethics? Friends and Other Strangers: Studies in Religion, Ethics, and Culture, New York Chichester, West Sussex: Columbia University Press, 2016, P. 17-39. URL: <https://doi.org/10.7312/mill17488-003>
  18. Schweiker William. Clairmont, David A. Religious Ethics: Meaning and Method. Published by Wiley-Blackwell, 2020. 336 p. URL: [https://www.academia.edu/44089142/Religious_Ethics_s_Meaning_and_Method](https://www.academia.edu/44089142/Religious_Ethics_Meaning_and_Method)
  1. Brodec'kyj O. (2019) *Humanistyčni efekty cinnisnoji synerhiji religijno-etyčnyx idej: metodolohične pidgruntja ta prykladni horyzonty* [Humanistic effects of valuable synergy of religious and ethical ideas: methodological basis and applied horizons]. *Ukrajins'ke religijeznavstvo*. no. 89. Pp. 13–25. (in Ukrainian).
  2. Vojtila K. (1991). *Osnovanyja etiki* [Foundation of ethics]. *Voprosy filosofii*. No.1. Pp. 13–19 (in Russian).
  3. Grenhol'm K.-H. (2016). *Teologičeskaja i filosofskaja etika* [Theological and Philosophical Ethics]. *Etičeskaja mysl'*. Vol. 16. No. 1. Pp. 5–18. (in Russian).
  4. *Elektronna encyklopedija Britannica* [Electronic Encyclopedia Britannica]. URL: <https://www.britannica.com/topic/moral-theology>
  5. Kiprian (Šatkyn M. A.), yeromonah. *Aktual'nyje voprosy npravstvennoho bohoslovija i hristianskoj socyjal'noj filosofii* [Relevant issues of moral theology and Christian social philosophy]. URL: <https://xn----7sbbracknn1actjpi5e2ih.xn--p1ai/2017/05/03/%D0%B0%D0%BA%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B5-%D0%B2%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%8B-%D0%BD%D1%80%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%B1%D0%BE/> (in Russian).
  6. Krasil'nikova O. V. Husjeva N. Ju. *Relihijna etyka ta jiji vplyv na formuvannja dilovoji etyky* [Religious ethics and its influence on the formation of business ethics]. / *Mižnarodna naukova konferencija z miždyscyplinarnyx doslidžen'*. *Tezy dopovidej*. Berlin, Germany, January 19–21, 2021. Pp. 884–886. (in Ukrainian).
  7. K'erkegor, Sioren. (2010). *Strah i trepet* [Fear and Trembling]. Per. s dat.-Yzd. 2-je, dopolnennoje i ispravlennoje. M.: Kul'turnaja revoljucyja. 488 p. (in Russian).
  8. Lun' juj. (1972). *Drevnekitajskaja filosofija. Sbranije tiekstov v dvuh tomah* [Ancient Chinese Philosophy. Collection of texts in two volumes]. Vol.1. M.: Mysl'. 363 p. (in Russian).
  9. Martyšyn D. S. (2016). *Rol' i misce chrystyjans'kych cinnostej v systemi suspil'no-polityčnoho rozvytku sučasnoji deržavy* [Role and place of Christian values in the system of social and political development of the modern state]. *Deržavne upravlinnja: udoskonalennja ta rozvytok*. no. 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1429> (in Ukrainian).
  10. Matveev, P. E. (2009). *Relihioznaja etika: kurs lekcyj* [Religious Ethics: Course of Lectures]. 3 č. Č. 1. Osnovy obščej teorii morali. Vladimir: Yzd-vo Vladim. gos. un-ta, 115 p. (in Russian).
  11. *Pravoslavnoje npravstvennoje bohoslovje. Arximandrit Platon [Serhiev Posad]: Svjato-Troyc. Serhyeva Lavra* [Orthodox Moral Theology. Archimandrite Platon: Holy Trinity Sergius Lavra]. M.: Kruhlyj stol po relyh. obrazovaniju v Rus. Pravoslav. cerkvy. 1994. 240 p. (in Russian).
  12. Ryk M. S. *Symvolizm u tvorčosti H. Skovorody: religijeznavčyj analiz* [Symbolism in the art Of H. Skovoroda: Religious studies]: dys... kand.. filос. nauk: 09.00.11. Kyiv, 2019, 196 p. (in Ukrainian).

13. Skovoroda H. S. (1961). *Tvory v dvox tomax* [Works in two volumes]. K.: AN URSS, Vol. 1.636 p. (in Ukrainian).
14. Uylber K., Patten T., Leonard A., Morelly M. (2008). *Praktyka yntehral'noj žyzny* [Integral life practice]. «Ipraktik», 314 p. URL: <https://www.litres.ru/adam-leonard/praktika-integralnoy-zhizni/> (in Russian).
15. Uškalov L.V. (2004). *Hryhorij Skovoroda: seminarij* [Grigory Skovoroda: Seminars] Xarkiv: Majdan, 774 p. (in Ukrainian).
16. Antony Koch DD A Handbook of Moral Theology CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014. – 298 p.
17. Miller, Richard B. What is Religious Ethics? Friends and Other Strangers: Studies in Religion, Ethics, and Culture, New York Chichester, West Sussex: Columbia University Press, 2016, P. 17–39. URL: <https://doi.org/10.7312/mill17488-003>
18. Schweiker William. Clairmont, David A. Religious Ethics: Meaning and Method. Published by Wiley-Blackwell, 2020. 336 p. URL: https://www.academia.edu/44089142/Religious_Ethics_Meaning_and_Method

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.16>
УДК 271.2.23-87

Віктор МИШКОВ

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії,
Рівненський державний гуманітарний університет

ORCID: 0000-0002-0394-3296
Email: viktomyshkov@gmail.com

Тетяна ШАМСУТДИНОВА-ЛЕБЕДЮК

кандидат філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії,
Рівненський державний гуманітарний університет

ORCID: 0000-0001-9288-7005
Email: ta.sha@ukr.net

СТАРООБРЯДНИЦЬКА ЦЕРКВА: АСПЕКТИ ЖИТТЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Анотація. У статті розкриваються певні аспекти життя українського старообрядництва в сучасних умовах. Зауважується, що старообрядництво сформувалося внаслідок глибоких морально-релігійних пошуків у російському й українському суспільствах XVII століття. За понад триста років свого існування воно виявило значний духовний потенціал, суспільні можливості та стало невід'ємною частиною українського соціуму.

Зі здобуттям Україною незалежності, старообрядці змогли відбудувати культові споруди, що були закриті за радянських часів, вільно відправляти та відвідувати богослужіння, відкривати недільні школи, відроджувати національні традиції тощо.

Сучасні старообрядці на теренах нашої держави виступають самодостатнім структурним елементом релігійної культури України, маючи значний потенціал не лише для власного збереження, а й для подальшого розвитку.

Сьогодні старообрядництво спрямоване на розширення своїх позакультових пріоритетів. У суспільному житті такими пріоритетами є благодійність, філантропія, просвітництво; у політичному – прагнення свободи совісті та співпраця з урядовими і громадськими інституціями; у культурному – сприяння духовному оздоровленню суспільства, розвитку національної культури; у релігійному – активне церковне життя.

Білокриницька митрополія старообрядницької церкви, яка була частиною російської православної старообрядницької церкви, одразу, після широкомасштабного вторгнення росії на нашу територію, зайняла патріотичну проукраїнську позицію та чітко заявила про засудження агресії росії проти України. Представники Білокриницької митрополії були активними учасниками супротиву російській агресії ще вісім років тому. Сьогодні вони також беруть участь у захисті незалежності України. Попри російське етнічне походження, старообрядці не мають зв'язків з ідеологією «руського міра», вони

усвідомлюють себе частиною українського суспільства. Старообрядці займають чільне місце в суспільному, духовному і міжконфесійному житті та залишаються динамічною християнською конфесією й зміцнюють власні позиції в Україні.

Ключові слова: релігія, православ'я, старообрядництво, розкол, старовіри, старообрядницькі приходи, Білокриницька митрополія.

Victor MYSHKOV

Ph.D. in Philosophy, Associated Professor,
Department of Philosophy,
Rivne State University of the Humanities

Tetyana SHAMSUTDYNOVA-LEBEDYUK

Ph.D. in Philosophy, Associated Professor,
Department of Philosophy,
Rivne State University of the Humanities

OLD BELIEVER CHURCH: ASPECTS OF LIFE IN MODERN CONDITIONS

Abstract. The article reveals certain aspects of Ukrainian Old Believer life in modern conditions. It is noted that Old Believers were formed as a result of deep moral and religious searches in the Russian and Ukrainian societies of the 17th century. For more than three hundred years of its existence, it has revealed significant spiritual potential and social opportunities and has become an integral part of Ukrainian society.

With Ukraine gaining independence, the Old Believers were able to rebuild religious buildings closed during the Soviet era, freely send and attend religious services, open Sunday schools, revive national traditions, etc.

Modern Old Believers on the territory of Ukraine act as a self-sufficient structural element of the religious culture of Ukraine, having significant potential not only for their own preservation, but also for further development.

Today, the Old Believers are aimed at expanding their extra-cult priorities. In social life, such priorities are charity, philanthropy, education; in the political sphere - striving for freedom of conscience and cooperation with government and public institutions; in the cultural field - promoting the spiritual improvement of society, the development of national culture; in religious - active church life.

The Old Believer Ukrainian Church, which is a part of the large Old Believer Church, immediately, after the large-scale invasion of Russia on our territory, took a patriotic pro-Ukrainian position and clearly declared its condemnation of Russia's aggression against Ukraine. Representatives of the Bilokrynysia Metropolitanate were active participants in the resistance to Russian aggression eight years ago. Today, they also take an active part in the defense of Ukraine's independence. Despite their Russian ethnic origin, the Old Believers have no ties to the ideology of the "Russian world", they are aware of themselves as a part of Ukrainian society. They occupy a prominent place in social, spiritual and interfaith life and remain a dynamic Christian denomination, and strengthen their own positions in Ukraine.

Keywords: religion, Orthodoxy, Old Believers, schism, Old Believers, Old Believers parishes, Belokrynysia Metropolitanate

Постановка проблеми. Актуальність дослідження визначається тим, що орієнтація України на європейські цінності та неминуче повернення її в лоно європейського цивілізованого світу, надзвичайно актуалізують проблему визначення ролі старообрядництва в суспільному і духовному житті країни. Це питання ось уже не одне століття залишається дискусійним. Місце старообрядництва в нашій історії і до тепер певною мірою не оцінене. Варто сказати, що громадянське суспільство концентрує увагу на великих конфесіях, які є в Україні. Насамперед це проблеми православ'я. Ця зосередженість не дозволяє побачити всю палітру релігійного життя в Україні – унікальної країни, з точки зору духовних пошуків людини. Так історично склалося, що Україна –

поліконфесійна держава, яка була відкрита для людей різних поглядів та конфесій. Саме на українських теренах склалися багатотомові традиції співжиття прихильників різних релігій, що свідчить про толерантність українського народу, його повагу до представників інших культур.

На рубежі XX-XXI століть відновлюється інтерес до вітчизняної релігійної культури, активізується релігійна діяльність, легалізуються заборонені раніше християнські конфесії, відкриваються перспективи у різноманітних міжконфесійних відносинах. Старообрядницькі громади, витіснені радянською владою на узбіччя суспільного життя, долаючи наслідки довготривалого квазіатеїстичного експерименту, активно долучаються до цього процесу.

Історично склалося, що старообрядництво як релігійний феномен було привнесено на територію України. Ідейно воно сформувалося після церковного розколу в Московській державі, формальним приводом якого стала церковна реформа середини XVII ст. Під терміном «старообрядництво» діяла також велика кількість різноманітних течій. Це і безпоповці, і біглопоповці, і просто поповці, які мають священників.

Сучасний стан старообрядництва в Україні демонструє не лише приклад умотиваного євангельським ідеалами і власними догматичними концептами вписування у нові реалії суспільного, політичного, культурного, міжконфесійного життя, а й безперечну зацікавленість у їх розгортанні й утвердженні як визначального фактора своєї подальшої еволюції. В Україні старообрядці – люди, які живуть повсякденним життям, які є частиною українського суспільства. Попри російське етнічне походження, старообрядці не мають зв'язків з ідеологією «руського міра», вони усвідомлюють себе частиною українського суспільства вже так давно, що для них всі інформаційні фейки, які йдуть з росії, є чужими.

Аналіз публікацій. Хоча останнім часом в наукових періодичних виданнях друкуються роботи українських істориків, культурологів та філософів, котрі спеціально досліджують історію старообрядництва України, однак їхні праці мають локальний характер і в основному стосуються Південно-Західної України та сусідніх із нею регіонів. У цих працях акцентується увага більше на побутовій та культурній стороні життя старообрядництва. Серед них праці А. І. Федорової [7], старообрядництво Слобідської та Лівобережної України стало предметом дослідження Ю. В. Волошина [1] та С. В. Таранця [5].

Виклад основного матеріалу. Духовне життя України невід'ємне від релігійних традицій, що, як правило, асоціюються з християнством. Однією із конфесій, яка має давню і багату історію, є старообрядництво. Групи старовірів, в основному безпопівських згод, котрі внаслідок переслідувань залишають Московське царство, з'явилися на території України ще в кінці XVII століття і як соціокультурний феномен мали до початку XX століття помітний вплив на широкий комплекс чинників господарського, станового, культурного життя краю, були суб'єктом відчутних етнокультурних контактів з автохтонним населенням, відігравали суттєву роль у старообрядницькому світі загалом [2]. Зауважимо, що в сучасній Україні успішно діють громади старообрядців: найчисельнішою є представники попівської згоди – Руської Старообрядницької Православної Церкви, також значними є групи безпопівців.

З чотирьох найбільших світових центрів старообрядництва – два знаходяться на території України – Біла Криниця Чернівецької області та Стародубщина на Чернігівщині. В цілому общини

старообрядців різних толків проживають на території Одеської, Харківської, Житомирської, Тернопільської, Вінницької, Хмельницької, Херсонської областей, що дає підставу характеризувати Україну як представницький регіон старообрядництва в світі [3]. Процес еволюції старообрядництва в Україні має власні особливості. З одного боку, засвідчує загальні еволюційні й концептуальні зміни світового старообрядницького руху, з іншого – історичні, генетичні, світоглядні особливості вітчизняного старообрядництва, спричинені соціально-політичним і культурним розвитком, духовними традиціями, релігійною ситуацією в Україні.

Становище старообрядницьких общин суттєво змінилося зі здобуттям Україною незалежності. Старообрядці змогли відбудувати закриті за радянських часів культові споруди, вільно відправляти та відвідувати богослужіння, відкривати недільні школи, відроджувати національні традиції тощо. Сьогодні старообрядництво спрямоване на розширення своїх позакультових пріоритетів.

У суспільному житті такими пріоритетами є благодійність, філантропія, просвітництво; у політичному – прагнення свободи совісті та співпраця з урядовими і громадськими інституціями; у культурному – сприяння духовному оздоровленню суспільства, розвитку національної культури; у релігійному – активне церковне життя. Старообрядницька церква, розуміючи, що ефективність її соціального служіння значною мірою залежить від соціально-політичних умов, прагне сама впливати на обставини, змінюючи їх таким чином, щоб вони стали якомога сприятливішими для виконання ними своєї земної місії. При цьому церква намагається тісно контактувати з державними чиновниками, усвідомлюючи, що саме від них значною мірою залежить зміна несприятливих для старообрядців умов діяльності. Попри проблеми, старообрядництво має значний потенціал для подальшого розвитку на теренах України.

Займаючи патріотичну, проукраїнську позицію, Білокриницька митрополія, яка є частиною великої Старообрядницької церкви одразу після широкомасштабного вторгнення росії на нашу територію, у квітні 2022 року чітко заявила про засудження агресії росії проти України, а «ідеологія «руського міра» – це жах і ересь», «в Україні немає ніяких нацистів і вона живе своїм демократичним життям»... «І взагалі, ми хочемо автокефалію» [4]. Цей лист підтримали всі старообрядці. Це була дуже потужна заява. Ну і, окрім усього іншого, у церкви є ще й моральні принципи. Зрештою, «пастирем може бути тільки той, хто називає війну війною і молиться за її закінчення, а не той, хто молиться за вбивство власних парафіян і використовує проповідь заради виправдання такого вбивства» [6].

Тим нелогічнішою була ініціатива московського митрополита старообрядницької церкви – Корнілія, колишнього комуніста «зі стажем», котрий заявив, що російська армія виконує завдання

щодо захисту одновірного братнього народу та запобігання гуманітарній катастрофі. Заява митрополита була витримана у найгірших традиціях кремлівської пропаганди – сам патріарх РПЦ Кирило позаздрив би [2]. Попри такі заяви московського митрополита, Леонтій, Білокриницький митрополит – очільник старообрядницької церкви в Україні, у спеціальному посланні київському архієпископу Никодиму наголосив, що «ця шалена і жахлива війна викликала загальне сум'яття» і заявив про солідарність з українським народом та висловив протест проти будь-яких форм війни [3]. У заяві митрополита також було сказано про готовність надати будь-яку допомогу єдиновірцям. При цьому слід зрозуміти, що митрополит Леонтій виступає із публічними заявами вкрай рідко. Важливо й те, що у посланні митрополита про московську юрисдикцію Київської архієпископії взагалі не згадується жодним словом [3].

Зауважимо, що у старообрядництві не вирішене питання про те, кому має належати діаспора (Білокриницька митрополія), яка вже 200 років мешкає поза межами Росії [9]. Якщо в Україні триватиме нинішній політичний вектор, то велика вірогідність переходу значної частки старообрядницьких парафій від Москви до Білокриницької митрополії на чолі з Леонтієм [8].

Для старовірів дуже важлива символіка спадкоємності, сила коріння. Владика Леонтій та всі липовани, які мешкають у Румунії, це корінні старовіри, а Московський владика Корнілій прийшов до Церкви в дуже зрілому, майже пенсійному віці. Так само й багато хто з духівництва з його оточення. Таким чином, виникає конфлікт різних традицій. Якщо в Україні, Молдові та Румунії домінують корінні старовіри, то в Росії вже біля 50% – новонавернені. Вирішити цей конфлікт можна тільки на спільному Соборі. В такому випадку не виключено розрив канонічного спілкування [11].

Разом з тим, українські древлеправославні християни мають свій власний духовний центр на території України та свого власного митрополита на території Румунії, тобто, історичний центр старообрядництва знаходиться не у Москві, а саме у Білій Крилиці та Бреїлі. Адже росія та російська православна церква завжди боролися зі старообрядцями та робили все можливе, щоб їх взагалі не було. Попри небажання Москви, українські старообрядці зробили спробу отримати власну автокефалію, яка мала успіх – в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань 2 листопада 2022 року було зареєстровано Древлеправославну церкву України, яка до цього називала себе Архієпископією Київською та всієї України Руської православної старообрядницької церкви. Про це повідомляє Державна служба з етнополітики та свободи совісті [10].

Представники Білокриницької митрополії були активними учасниками супротиву російській агресії

ще вісім років тому. Сьогодні вони також беруть активну участь у захисті незалежності України. Волонтери, котрі захищають нашу державу від окупації росією – є вихідцями з старообрядницьких родин. Багато парафіян Київської громади Білокриницької згоди розірвали особисте спілкування з членами московської громади ще після подій 2014 року, а старообрядський єпископ – Алімпій (Вербицький) – навіть офіційно емігрував в Україну з росії після того, як благословив своїх духовних чад захищати Україну.

Звичайно, серед старовірів є різні політичні погляди – в цьому сенсі вони мало відрізняються від загальноукраїнської соціологічної картини. Політичні погляди українських старовірів відповідають тенденціям історичного розвитку цілої України. Тому ставлення до старообрядців, як прихильників «руського міра», носіїв ідей колаборації є абсолютно необґрунтованим.

Висновки. Сучасні старообрядці на теренах України виступають самодостатнім структурним елементом релігійної культури України, маючи значний потенціал не лише для власного збереження, а й для подальшого розвитку та з яким необхідно рахуватися і шукати шляхи для порозуміння. Вони займають чільне місце в суспільному, духовному і міжконфесійному житті та залишаються динамічною християнською конфесією, й зміцнюють власні позиції в Україні. Отримавши реальне право на свободу віросповідання, старообрядці змогли відбудувати закриті за радянських часів культові споруди, вільно відправляти та відвідувати богослужіння, відкривати недільні школи, відроджувати національні традиції.

1. Волошин Ю. Древлеправославні християни в Україні. З історії розселення. *Людина і світ*. № 7(475). 2000. С. 24–27.
2. Ідучи слідами Гітлера: Глава російської старообрядської церкви закликав українців скласти зброю. URL: <https://df.news/2022/03/31/hlava-rosijskoi-staroobriadskoi-tserkvy-zaklykav-ukraintiv-sklasty-zbroiu/>
3. Обращение духовенства Киевской и всея Украины Архиепископии РПЦ. URL: <https://www.facebook.com/2241869976038861/posts/3767489986810178/?d=n>
4. Поки УПЦ МП мовчить, автокефалію просить російська православна старообрядницька церква в Україні. URL: <https://df.news/2022/04/03/rosijska-pravoslavna-staroobriadnytska-tserkva-v-ukraini-zvernulas-po-avtokefaliuu/>
5. Таранець С. Старообрядство міста Києва та Київської губернії. Київ. 2004. 352 с.
6. Українська Древлеправославна Церква повністю вийшла з підпорядкування Москві: старовіри йдуть до автокефалії. URL: <https://kontrakty.ua/article/206733>

7. Федорова А. Старообрядницькі общини Південної Бессарабії у XIX – першій половині XX ст.: історико-конфесійний аспект автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук : 07.00.01. Одеський нац. ун-т ім. І. Мечникова. О. 2005. 19 с.
8. Clergy of the Russian Orthodox Old Believer Church of Kyiv and all Ukraine express their desire of autocephaly URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://risu.ua/en/clergy-of-the-russian-orthodox-old-believer-church-of-kyiv-and-all-ukraine-express-their-desire-of-autocephaly_n128247/amp&ved=2ahUKEwifgeD97tD7AhXrs4sKHQRpAeMQFnoECA8QAQ&usg=AOvVaw1XE27eWIDGOBsFQXq_5umY
9. Division between Orthodox Christians in Ukraine deepening by day – Spiritual Front of Ukraine. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://df.news/en/2022/09/17/division-between-orthodox-christians-in-ukraine-deepening-by-day-spiritual-front-of-ukraine/%3F&ved=2ahUKEwifgeD97tD7AhXrs4sKHQRpAeMQFnoECCMQAQ&usg=AOvVaw17sbpMOUfPtQc9QBnoOP2D>
10. Old Believers on the Ukraine-Romania border. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://www.hiddeneurope.eu/old-believers-on-the-ukraine-romania-border&ved=2ahUKEwjqtZ6V8ND7AhXq-SoKHbEjCo4QFnoECCUQAQ&usg=AOvVaw0QFQr0g5U3sKpNH7FuEOkc>
11. Specifics of the Traditional Culture of the Old Believers of Moldova and Southern Ukraine: Dwelling Practices. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, vol. 52, no. 1 (Summer 2013). Pp. 22–38.
4. *Poky UPTS MP movchyt', avtokefaliyu prosyt' rosiys'ka pravoslavna staroobryadnyts'ka tserkva v Ukraini*. [While the UOC MP is silent, the Russian Orthodox Old Believer Church in Ukraine is asking for autocephaly]. URL: [https://df.news/2022/04/03/rosijska-pravoslavna-staroobryadnytska-tserkva-v-ukraini-zvernulas-po-avtokefaliu/\(in Ukrainian\)](https://df.news/2022/04/03/rosijska-pravoslavna-staroobryadnytska-tserkva-v-ukraini-zvernulas-po-avtokefaliu/(in%20Ukrainian)).
5. Taranets S. (2004). *Staroobryadstvo mista Kyyeva ta Kyyivs'koyi huberniyi* [Old Faith in the city of Kyiv and the Kyiv province]. Kyiv. 352 p. (in Ukrainian).
6. *Ukrayins'ka Drevlepravoslavna Tserkva povnistyu vyyshla z pidporyadkuvannya Moskvi: staroviry ydut' do avtokefaliyi* [The Ukrainian Old Orthodox Church has completely left Moscow: the Old Believers are going to autocephaly]. URL: <https://kontrakty.ua/article/206733> (in Ukrainian).
7. Федорова А. (2005). *Staroobryadnyts'ki obshchyny Pivdennoyi Bessarabiyi u XIX – pershiy polovyni XX st.: istoriko-konfesiynyy aspekt* [Old Believer communities of Southern Bessarabia in the 19th - first half of the 20th centuries: historical and confessional aspect]. Autoref. thesis for obtaining sciences. stupa Ph.D. history Sciences: 07.00.01. Odessa National. Mechnikov University. Odessa. 19 p. (in Ukrainian)
8. Clergy of the Russian Orthodox Old Believer Church of Kyiv and all Ukraine express their desire of autocephaly. URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://risu.ua/en/clergy-of-the-russian-orthodox-old-believer-church-of-kyiv-and-all-ukraine-express-their-desire-of-autocephaly_n128247/amp&ved=2ahUKEwifgeD97tD7AhXrs4sKHQRpAeMQFnoECA8QAQ&usg=AOvVaw17sbpMOUfPtQc9QBnoOP2D
9. Division between Orthodox Christians in Ukraine deepening by day – Spiritual Front of Ukrain. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://df.news/en/2022/09/17/division-between-orthodox-christians-in-ukraine-deepening-by-day-spiritual-front-of-ukraine/%3F&ved=2ahUKEwifgeD97tD7AhXrs4sKHQRpAeMQFnoECCMQAQ&usg=AOvVaw17sbpMOUfPtQc9QBnoOP2D>
10. Old Believers on the Ukraine-Romania border. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://www.hiddeneurope.eu/old-believers-on-the-ukraine-romania-border&ved=2ahUKEwjqtZ6V8ND7AhXq-SoKHbEjCo4QFnoECCUQAQ&usg=AOvVaw0QFQr0g5U3sKpNH7FuEOkc>
11. Specifics of the Traditional Culture of the Old Believers of Moldova and Southern Ukraine: Dwelling Practices. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, vol. 52, no. 1 (Summer 2013). Pp. 22–38.

References

1. . Voloshyn Yu (2000). *Dryevlyeppravoslavni khrystyany v Ukraini. Z istoriyi rozselennya* [Old Orthodox Christians in Ukraine. From the history of resettlement]. *Human and world*. No. 7(475). P. 24–27 (in Ukrainian).
2. *Yduchy slidamy Hitlera: Hlava rosiys'koyi staroobryads'koyi tserkvy zaklykav ukrayintsiv sklasty zbroyu* [Following in Hitler's footsteps: The head of the Russian Old Believer Church called on Ukrainians to lay down their arms.] URL: [https://df.news/2022/03/31/hlava-rosijskoi-staroobryadskoi-tserkvy-zaklykav-ukrayintsiv-sklasty-zbroiu/\(in Ukrainian\)](https://df.news/2022/03/31/hlava-rosijskoi-staroobryadskoi-tserkvy-zaklykav-ukrayintsiv-sklasty-zbroiu/(in%20Ukrainian)).
3. *Obrashcheniye dukhovenstva Kiyevskoy i vseya Ukrainy Arkhiyepiskopii RPSTS* [Conversion of the clergy of Kyiv and all Ukraine to the Archdiocese of the Russian Orthodox Church.] URL: https://www.facebook.com/2241869976038861/posts/1376748998681017_8/?d=n (in Ukrainian).

Людмила СОРОЧУК

кандидат філологічних наук, науковий співробітник,
Центр українознавства філософського факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-0478-356X

Email: LVS1166@ukr.net

КОНЦЕПТ СВІТОВОГО ДЕРЕВА В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОКУЛЬТУРНІЙ ТРАДИЦІЇ ТА КУЛЬТУРІ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Анотація. Розглянуто концепт Світового Дерева як домінанти в українській етнокультурній традиції і культурі Стародавньої Індії. Образ Світового Дерева є основою архаїчної культури і репрезентується крізь призму міфології та системи світоглядних уявлень наших предків.

Акцентується увага на тому, що Світове Дерево відображає упорядковану модель всесвіту у просторі й часі, яка визначає організацію вселенського простору й має відповідну символіку. У багатьох культурах світу (у запропонованій роботі акцентується увага на культурі Стародавньої Індії) Світове Дерево уособлює єдність трьох світів – небесного (світу Богів), земного (світу людей) і потойбічного (світу предків). Світове Дерево (Дерево Життя) має і часовий символізм, тобто коріння – минуле, стовбур – сьогодення, крона – майбутнє. В українській етнокультурній традиції образ Світового Дерева є характерним для міфологічної свідомості наших предків і втілює універсальну концепцію світу, що відбивається в різних проявах (небесне дерево, дерево життя, прадерево), а також у трансформаційних образах (світовий стовп, світова гора, райське дерево, верба). На прикладах фольклорних текстів доведено, що Світове Дерево означає сакральну точку першопочатку, функціонуючи як важливий культ родючості в різних обрядодійствах календарного циклу та родинної обрядовості.

Зосереджено увагу на позиції універсальності образу Світового Дерева у давніх міфах Стародавньої Індії, що втілюється у світому вісь, храм, дерево життя, дерево пізнання і, що є цікавим – у образ великої «внутрішньої людини», що живе усередині кожного індивідуума. В індійській культурі, впродовж віків, накопичувалися знання про внутрішній духовний світ людини, в поєднанні з досконалим фізичним тілом і склали цілу систему вчення – уода (йога). У широкому розумінні це поняття вбирає поєднання духовних, психологічних і фізичних практик, започаткованих в індуїзмі й буддизмі. Тому, концепт Світового Дерева виступає як сакральний, зафіксований символ практично всюди і має у минулому потужний вплив на формування міфологічного світогляду.

Ключові слова: Концепт, образ, Світове Дерево, міфологічний світогляд.

Liudmyla SOROCHUK

Ph.D. in Philology, Research Associate,
Center of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE CONCEPT OF THE WORLD TREE IN THE UKRAINIAN ETHNO-CULTURAL TRADITION AND IN THE ANCIENT INDIAN CULTURE

Abstract. The article examines the concept of the World Tree as a dominant element in the Ukrainian ethno-cultural tradition and the culture of Ancient India. The image of the World Tree is the basis of archaic culture and is represented through the prism of mythology and the worldview system of our ancestors.

Attention is focused on the fact that the World Tree reflects an ordered model of the universe in space and time, which determines the organization of the cosmic space and has the corresponding symbolism. In many cultures of the world (the proposed work focuses on the culture of Ancient India), the World Tree represents the unity of three worlds - the heavenly (the world of Gods), the earthly (the world of people) and the afterlife (the world of ancestors). The World Tree (Tree of Life) also has temporal symbolism, that is, the roots are the past, the trunk is the present, the crown is the future. In the Ukrainian ethnocultural tradition, the image of the World Tree is characteristic for the mythological consciousness of our ancestors and embodies the universal concept of the world, which is reflected in various manifestations (heavenly tree, tree of life, ancient tree), as well as in transformational images (world pillar, world mountain, paradise tree, willow). Using the examples of folklore texts,

it is proved that the World Tree means a sacred point of origin, functioning as an important sphere of fertility cult in various rites of the calendar cycle and family rites.

Attention is focused on the position of the universality of the image of the World Tree in the ancient myths of ancient India, which is embodied in the world axis, temple, tree of life, tree of knowledge and, what is interesting, in the image of the great "inner man" that lives inside each individual. In Indian culture, over the centuries, accumulated knowledge about the inner spiritual world of a person, combined with a perfect physical body, made up a whole system of teaching - yoga. In a broad sense, this concept includes a combination of spiritual, psychological and physical practices that were originated in Hinduism and Buddhism. Therefore, the concept of the World Tree acts as a sacred, fixed symbol almost everywhere and had a powerful influence on the formation of the mythological worldview.

Keywords: Concept, image, World Tree, mythological outlook.

Постановка проблеми. Важливою темою, що здавна привертає увагу науковців, є вивчення міфології, яка своїм корінням сягає глибокої давнини. Сучасні дослідники розглядають міф як атрибут людської свідомості, а також як певну естетичну реальність того періоду, коли творився міф. Міф був одним із перших продуктів самовідчуття людини у світі, коли ще вона не виокремлюється з природи, не протистоїть соціуму і природі. «Світоглядною обрядовою основою давнього мислення, що не послідовно описує світ, а прагне уявити його і пояснити загальну картину, ототожнюючи суб'єктивне і об'єктивне, є міф і ритуал», – зазначає Л.Копаниця [5, с. 6]. Міф є первинною й найдавнішою формою мислення й пам'яті, це можливість знаходження коріння (основи) давньої історії та етнічної культури. Загальну структуру картини світу в давніх культурах відтворив у своїй теорії Ж.Дюмезіль. Було доведено, що для світогляду давніх індоєвропейців притаманна тричленна модель поділу суспільства (жерці, воїни, трудове населення), космосу (верхня, середня, нижня сфери) та світу богів (вищого, середнього, нижнього) [2, с. 184–187].

Основним способом осмислення світу у період функціонування давньої культури (дохристиянський період), була міфологія і фольклор, що частково збереглися до наших днів в текстах обрядової, родинної поезії, обрядодіяч, молитвах та замовляннях. Тому, арсенал міфологічних текстів які розуміються "не лише як система міфів, що мають справу з дискретними одиницями, але і, головне – як особливий тип мислення, який хронологічно і по суті протистоїть історичному і природнонауковому типам мислення" [7, с.161–162]. Важливо зазначити те, що сприйняття світу у давні часи має міфологічне підґрунтя і розкривається через символічне наповнення внутрішнього духовного світу далеких пращурів, про що свідчить широке представлення символів і образів, різноманітних ритуалів у культурі багатьох народів світу, які є потужною категорією культурного, духовного розвитку та комунікації. Тобто, етнокультури світу у своїй основі є міфологічними, з наскрізно-потужними образно-символічними кодами. Міфологія становить собою своєрідний спосіб світосприйняття, світорозуміння і є неоціненним скарбом духовності далеких пращурів. Одним із найпоширеніших й універсальних символів світосприйняття та відображення цього світу у міфах, ритуалах, фольклорних текстах завдяки образно-символічній системі є – архетип Світового Дерева.

Епоха панування архетипу Світового Дерева належить до давнього, доісторичного часу і характеризує культурну сферу як праукраїнців, так і багатьох народів Стародавнього світу.

Розкриваючи зазначену наукову проблематику, зосереджуємо увагу на представленні концепту Світового Дерева в українській етнокulturі та культурі Стародавньої Індії.

Аналіз наукових публікацій. Проблематикою дослідження образно-символічного наповнення концепту Світового Дерева, як універсальної моделі Всесвіту й широкого відображення зазначеного архетипу в культурі, цікавило і продовжує зацікавлювати вчених як в Україні, так і в багатьох країнах світу. Теоретичний підхід до зазначеного питання у своїх працях розкривали В. Гнатюк, М. Грушевський, С. Килимник, І. Нечуй-Левицький, М. Сумцов, С. Кримський [6], В. Топоров, К. Леві-Строс, Ж. Дюмезіль [2], М. Ткач, М. Маєрчик, І. Мойсеїв [9], М. Дмитренко [11], С. Наливайко, О. Яремчук [17], та ін. Сучасні наукові дослідження про міфологію спираються, насамперед, на праці М.Еліаде [3], Е. Кассієра [4], Б. Малиновського, М. Костомарова, М. Сумцова, Ф. Буслаєва, М. Мюллера, А. Лосева та ін. Міф є передусім історією, яка оповідає про початок світу або народження людини, у деяких міфах Стародавньої Індії говориться про народження Богів. Функція міфології полягає в тому, що вона дає людям екзистенційну, буттєву орієнтацію й відкриває нам інформацію про міфологічне мислення людей у прадавні часи. У своїх наукових дослідженнях про міфологію Е. Кассієр розглядає міфологічний світогляд прадавніх людей як символічну форму культури, позначену особливим способом символічної об'єктивації почуттів та емоцій [4, с. 81]. Міфологічні витоки в українському фольклорі розкривали у своїх дослідженнях сучасні науковці О.Таланчук, В. Давидюк, М. Гримич, Л. Копаниця [5], А. Ціпка [15;16], Наумовська О., Янковська Ж. [18], Сорочук Л. [12;18] та ін., наголошуючи на думці про те, що образи у обрядовій поезії і фольклорних текстах часто виступають символами, які доповнюючи, утворюють образно-символічну систему і, відповідно, розкривають архетипи міфологічного світу, на основі яких здійснюється моделювання (структурування) світу. Структурування міфологічного світу, упорядкування уявлень про світ найяскравіше репрезентується завдяки *концепту Світового Дерева*.

Мета дослідження полягає в осмисленні концепту Світового Дерева, що є основою архаїчної культури і репрезентується крізь призму міфології та

системи світоглядних уявлень наших предків. Стисло охарактеризувати стан досліджуваної проблематики, яка торкається методології міфотворчості, долучаючи давні фольклорні тексти та їх аналіз. Показати універсальність концепту Світового Древа у давніх міфах Стародавньої Індії, що репрезентується у образах дерева життя, дерева пізнання, великої «внутрішньої людини» і характеризує, за індійською філософією, повну гармонію духовного, розумового та фізичного станів людини.

Виклад основного матеріалу. В українській етнокультурній традиції до теперішнього часу збереглися фольклорні тексти й архаїчні обряди, які характеризують емоційно-чуттєве світосприйняття та міфологічний світогляд наших предків. У прадавні часи міфологічний світогляд як праукраїнців так і народів Стародавньої Індії, був наповнений образами і символами. Давня міфологія, архаїчні уявлення й релігійні культури зумовили ритуальну поведінку людей, пов'язану з їхнім буттям і є потужною категорією культури й ознакою духовного розвитку людини. Етнокультура праукраїнців і давня культура Стародавнього світу, яка репрезентує систему міфологічних уявлень про світобудову і людину (емоційна сфера) й постає як замкнута система образів та символів, об'єднана і характером функціонування, і способом моделювання навколишнього світу, тобто має багато спільного. Тому, на основі давніх вірувань і міфологічних уявлень сформувалась архаїчна міфологія яку, за твердженням М. Еліаде, нині розглядають не «як казку, вигадку, фантазію, а так, як її розуміли в первісних і примітивних суспільствах, де міф навпаки означав справжню, реальну подію [...], подію сакральну, значущу, яка служила прикладом для наслідування» [3, с. 69]. Отже, міфологія у її первісній формі – це не розповіді й різного роду повчання, а система знань, завдяки яким творився особливий тип світогляду – міфологічний, тобто образне уявлення про природу і гармонійне поєднання життя людини з навколишнім світом.

Міфологічний світогляд санкціонував певний тип вірування і поведінки, об'єднавши у собі початки знань, релігійні вірування, емоційно-естетичні відчуття людини. Міфи стверджували гармонійність відносин між людиною та навколишнім світом, утверджували в певному суспільстві систему цінностей та формували відповідні норми поведінки, систему обрядодій. Такі норми і ритуальна обрядовість спрямовувались на встановлення певних відносин із надприродним, впорядковуючи і зберігаючи норми, звичаї та традиції. Тому міфологічне мислення характеризується особливим світовідчуттям і специфічними чуттєвими уявленнями про явища природи, життя людини, її емоційний стан, про що свідчить представлення образів і символів у давніх фольклорних текстах багатьох людських спільнот. М. Дмитренко розглядає символіку, як інструмент пізнання, метод вираження реальності і прихований скарб духовності. Він зазначає: «Символіка – поняття загальнолюдське й національно-специфічне. Українська символічна система відображення світу належить до найдавніших і найбагатших систем традиційної культури на Землі» [11, с. 5]. Варто наголосити, що у

давніх віруваннях і обрядодійствах образно-символічна система найкраще розкривається через зіставлення символу із суміжними категоріями *архетипу – образу – знаку*. Отже поняття *архетип* розуміємо як праісторичну форму-матрицю, що наповнюється змінним історично-унікальним людським досвідом і, насамперед, образами-символами, які мають глибоко архаїчну природу. У наш час дослідження архетипів набуло неабиякої ваги, тому перед етнолінгвістами, культурологами, філософами, психологами, етнологами з'явилося завдання дослідити моделі (структури) архетипу як «першобраза культурного безсвідомого» й постало питання про узагальнене поняття. Часто науковці цей термін позначають поняттям – *концепт*. У філософії це трактується як *формулювання, загальне поняття, думка* (див.: Новий тлумачний словник укр. мови у чотирьох томах. Т. 2, с. 321). Базовий концепт визначає координати, в яких людина сприймає і осмислює навколишній світ і в ньому проживає своє життя.

У фольклорі багатьох народів світу через століття збереглися міфи про походження людини (антропологічні), про походження роду та окремих народів (етногонічні), про властивості явищ природи (етіологічні), про виникнення світу (космогонічні) та ін., показуючи цілу систему образів і символів універсальної моделі Всесвіту – Світове Древо. Існують різні підходи до поняття Світового Древа в міфології праукраїнців і народів Стародавньої Індії, але є і багато спільного. К. Сосенко, наприклад, розглядав мотив прадерева як культурну ознаку народів Сходу. У своїх дослідженнях М. Гримич стверджує: «Виводячи генетику Світового Древа ще від індоєвропейської спільноти, ми тим самим перебуваємо під гіпнозом еволюціонізму і культурної безперервності і сплутуємо різні цивілізації, різні рівні розвитку людства» [1, с. 117]. Стає очевидним, що Світове Древо відображає упорядковану модель всесвіту у просторі й часі, що визначає організацію вселенського простору і має відповідну символіку. У пошуках достеменної моделі світу, вчені дійшли висновку, що один з найдавніших образів – образ Світового Древа, який реалізував найбільш важливі для людини ідеї: впорядкованість просторової моделі Всесвіту; прагнення гармонійного співіснування людини і природних стихій; перетинання макро- та мікрокосму; існування центру, позачасового та позапросторового; ієрархічність.

Варто наголосити на концепції образно-символічної структури Світового Древа, докладний семантичний аналіз, реконструювання та цілісність системи, яку подає І. Мойсеїв у праці «Храм української культури (філософія семіфосфери)». За його визначенням ця ієрархічна системність має такий вигляд: а) ґрунтовний рівень (яйце) – проблема первісного синкретизму і тотальності, «ціннісно-сміслового універсуму»; зерно (насіння і камінь) – символіка циклізму культурного життя; могила (ніч, море і човен) – «проблема символіко-архетипного коду»; б) серединний рівень (земля, дорога і річка) – просторові і часові виміри; доля і особистість (ментальні аспекти); дерево (сад, квітка і плід); в) верхній рівень (вершина і злет); сонце правди і провідна зірка (християнізований ідеал повноти

всезагального та особистого буття); світ і всесвіт (співвідношення макро- і мікрокосмосу) [9, с. 447-448].

У картині світу архаїчних та традиційних культур архетип Світового Дерева репрезентує як "рослинну" модель світу, так і антропоморфну модель, що представляє космос як простір, як уособлення чоловічого і жіночого, космічних явищ, стихій (вогнь, вода). Вплив цього архетипу на формування міфопоетичного світогляду настільки великий, що дослідники, наприклад В.Топоров, почали назвати його епохою Світового Дерева.

Репрезентація архетипу Світового Дерева як рослинної моделі світу, так і антропоморфної, космогонічної розкриває параметри вселенського простору і правила орієнтації в ньому, а також часові, етичні, етнологічні, генеологічні та інші структури. Всесвіт наші пращури уявляли в образі живого організованого об'єкта, схожого на дерево. Тому в деяких прадавніх українських колядках і в міфах Стародавньої Індії всесвіт називали Деревом Життя.

У деяких колядках дерево стоїть серед океану, а на ньому "голубоньки, соколоньки раду радять, як світ основати":

*Колись то було з початку світу, / Втоди не було
неба ні землі,
А серед моря та два дубойки. / Сіли, впали та два
голубойці,
Два голубойці на два дубойки, / Почали собі раду
радити,
Як ми маємо світ основати? [10, с. 74].*

У наведеному прикладі голуби – є символом світотворчої сили, адже відомо, що світотворча концепція побудована на ідеї вічності, циклічного відновлення і базується на основі землеробського культу родючості.

Ми засвідчили, що першопочатками творення світу були вода, вогнь, "золоте яйце". Досліджуючи світоглядний симбіоз у психології світових образів в українській міфології, А.Ціпко зазначає: «Світове дерево – це водночас і світоструктура (членована будова світу), і світо-генеа (космогонія) та світоакцепція (повне сприйняття світу). В питаннях розгляду образу "світового дерева", перш за все, виділяється в увазі специфіка семантики простору в ньому. Міфопоетичні простори постають з основними елементами – центром та шляхом (звідси і вибором способу існування, життєвого шляху) правдивого або хибного в розумінні людського згромадження. Отже, "світове дерево" є надто структурованим, з варіантами рівнів та підрівнів" [16, с.17]. Як бачимо, всі структурні рівні Світового Дерева складають картину Всесвіту. Характерною ознакою універсальності моделі концепту Світового Дерева з його образно-символічною системою є представлення першоелементів світу *води, землі, вогню* структурними ізоморфами (стовп, камінь, гора, ворота, яйце), з якими пов'язуються космогонічні уявлення наших далеких пращурів, що заклали основу світоглядних понять і відобразилися в усній народній творчості. Наведемо приклад з фольклору про міфологічні уявлення прадавніх людей Стародавньої Індії, а саме – про створення світу:

*Спочатку не було нічого: ні сонця, ні місяця,
ні зірок. З темряви первісного хаосу, який наче
спав глибоким сном, першою виникла вода. З цієї*

*води повстав вогнь. Од великої сили тепла, що
дав той вогнь, зародилося Золоте Яйце. І
плавало те Яйце у водах безкрайнього та
бездонного океану, доки в ньому не виник
Прабатько Брахма. Він розбив Яйце, і воно
розкололося на дві половини. Верхня стала
Небом, нижня – Землею, а між ними Брахма
розмістив повітряний простір. І утвердив він
землю серед вод. Так було створено світ [8].*

Найбільш архаїчним компонентом моделювання упорядкованого світу була опозиція "верхній-нижній". З неї розвинулося уявлення про Верхній і Нижній світи. Верхній світ асоціюється з небом і тим, що знаходиться за ним. В українському фольклорі це передається поняттям "вирій". «У східнослов'янській міфології вирій – це давня назва раю, де росте Світове Дерево. Згідно з давніми віруваннями, на «прадубі» росли плоди безсмертя» [13, с. 135]. Нижній світ (світ темряви) – підземні, підводні глибини, світ предків. Між Верхнім світом і Нижнім світом знаходиться світ Земний (людський світ). У цьому світі й проходить життя людей, де вони за допомогою різних обрядово-ритуальних дійств співіснують із сакральними істотами Верхнього і Нижнього світів. Так, наприклад, у багатьох місцях України під час Великодня зберігся обряд кидання шаралуп від крашанок у річку чи водойми, щоб вода могла донести їх до індо-рахманського царства. Люди вірили, що в такий спосіб вони сповіщають своїх далеких предків про свято. «Ці ж південні краї уявлялися народним баченням і вирієм, а самі рахмани мали ототожнення з померлими прародичами. Ад'єктив «рахман», що має певну паралель у понятті давньоіндійського означення жрецьтва– брахман, брахманізм, має смислову прив'язаність до поняття Божества і в аравійській культурі», – зазначив А.Ціпко, досліджуючи культурно-спільнотні взаємини між Україною і Сходом [15, с. 45].

Цікавим є той факт, що древні індійці спостерігали за природою і досліджували навколишній світ. Минали роки, інформацію передавали наступним поколінням в усній формі, згодом накопичили знання записували у священні тексти Веди (знання), які є давньою пам'яткою індійської літератури. Ведична література дуже широка за своїм змістом, і до неї входять тексти різних історичних періодів, написані мовою санскрипт.

Досліджуючи концепт Світового Дерева як універсальний класифікатор Всесвіту О. Яремчук, охарактеризувала своє бачення і аналіз міфологічних уявлень про Людину, її місце у цьому світі, як образ Дерева Життя, образ Космічної людини. Вона говорить: «В дереві знаходиться деякий скарб (матеріальний чи навіть духовний), охоронюваний змієм, драконом і т.п.; міфологічний герой має знайти цей скарб, відкрити його, пізнати. Подібна схема, трактована як архетипічна, виявляється в перетвореному виді в деяких текстах, зв'язаних з викладом техніки медитації, зокрема в індійській «Кундаліні-йозі», де образи дерева, змії, орла, двоюбо небесних і земних сил трансформовані в контекст проблематики духовного зростання, звільнення. Згідно з гностичними уявленнями, Космічна

людина була радше внутрішнім психічним образом, аніж конкретною зовнішньою реальністю» [17].

Достатньо розповсюдженим у міфах Стародавньої Індії був образ великої Внутрішньої людини, як прототип Дерева Життя, Дерева Пізнання, що живе усередині кожної особи і є його невмирущою частиною людської душі. Образ Космічної людини є і початком, і кінцем усієї світобудови. Древні мудреці дотримувалися думки, що людина представляє собою мікрокосмос ідентичний оточуючому світові – макрокосмосу. В індійській культурі, впродовж віків, накопичувалися знання про внутрішній духовний світ людини, в поєднанні з досконалим фізичним тілом і склали цілу систему вчення – уога (йога). Тому, основна ідея філософії йоги – допомогти людині досягнути вивільнення, тобто вийти на вищий рівень духовного буття [14]. У широкому розумінні це поняття вбирає поєднання духовних, психологічних і фізичних практик, започаткованих в індуїзмі й буддизмі.

Висновки. Концепт Світового Дерева є репрезентантом міфологічної свідомості, показником факту наявності ідентичного в українській етнокulturі й культурі Стародавньої Індії, представленням універсальної знакової моделі світобудови та філософських знань про Людину і Всесвіт. Концепт Світового Дерева є основою архаїчної культури і відтворюється кризь призму міфології та систему світоглядних уявлень наших предків. Образно-символічна система концепту Світового Дерева репрезентується в релігійних вченнях, літературі, народному мистецтві, соціальному житті, побуті, вишивках, живописі, гончарних виробках тощо. Образно-символічне наповнення концепту Світового Дерева представляється у фольклорних текстах, давніх міфах, обрядових діях, ритуальних танцях та практиках йоги.

У міфах Стародавньої Індії архетип Світового Дерева задований у образах дерева життя, дерева пізнання, великої «внутрішньої людини» й виражає, за індійською філософією, повну гармонію духовного, розумового та фізичного станів людини.

1. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. К.: АТ «Віпол», 2001. С. 117.
2. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев. М.: Наука, 1986. С. 184–187.
3. Елиаде М. Аспекты мифа. Пер. с франц. М.: Инвест-ППП, 1995. С. 69.
4. Кассирер Э. Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры. Проблемы человека в западной философии. М.: «Прогресс». 1988. С. 81.
5. Копаниця Л. М. Українська лірична пісня: еволюція поетичного мислення. Автореф. дисертації на здобуття наук. ст. д. філол. н. К., 2001. С. 6.
6. Кримський С. Архетипи української культури. *Феномен української культури: методологічні засади осмислення*. К.: Фенікс, 1996. С. 91–113.
7. Мифы народов мира: Энциклопедия, в 2 т. Гл. ред. С.А. Токарев. М.: «Останкино», 1991. Т. 1. С. 161–162.

8. Міфологія Давньої Індії. Створення Світу. URL: <https://ukrtvory.in.ua/stvorennya-svitu-mifologiya-davnoyi-indiyi/>
9. Мойсеїв І. Храм української культури (філософія семіосфери). Київ. 1995. С. 447–448.
10. Нечуй –Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. К.: Обереги., 1992. С. 74.
11. Потапенко О. І., Дмитренко М. К., Потапенко Г. І. Словник символів. К.: Редакція часопису «Народознавство», 1997. 156 с.
12. Сорочук Людмила. Архетип Світового Дерева в українській та європейській культурі. *Соціокультурний поступ українства: цивілізаційний контекст*. Монографія. Упор. К.А. Кобченко, за заг. ред. М.І. Обушного. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2015. С. 65–70.
13. Сорочук Людмила. Символіка Різдва: українська самобутність та світова практика. *Україна в етнокulturному вимірі. Міфи і символіка в етнокulturі українців*. Збірник наукових праць. Відп. Ред. М.П. Чернега. К.: Вид. НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015. С. 132–139.
14. Філософія йоги (основные идеи). URL: webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:UjOWMUkKH0J:https://blog.icall.ru/filosofiya-jogi-osnovnye-idei/&cd=3&hl=uk&ct=clnk&gl=ua
15. Ціпко А. Зі Сходу світло – від світла навчилися. *Україна і Схід: панорама культурно-спільнотних взаємин*. Випуск 1. За заг. ред. д. іст. н., профес. В. Сергійчука. К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. С. 4–8.
16. Ціпко А.В. Світоглядний симбіоз у психології світових образів в українській міфології. Автореферат дис. на здобуття вченого ступеня кан. філол. н. Київ. 1997. С. 17.
17. Яремчук О. Світове дерево як універсальний класифікатор Всесвіту в міфолого-релігійних традиціях. URL: <http://forum.onu.edu.ua/index.php?topic=5080.0>
18. Z. O. Yankovska, L. V. Sorochuk. Anthropocentric dimensions of Ukrainian Culture (in the Context of the Archetype of wise old Man). *Anthropological measurements of philosophical research*. Proceedings Scientific Publication Issue 18, 2020. Pp. 87–101. URL: http://eadnurt.diit.edu.ua/bitstream/123456789/12796/1/AMPR_18.pdf

References

1. Hrymch M. (2001). *Tradytsijnyj svitohliad ta etnopsykholohichni konstanty ukrainsiv*. [Traditional worldview and ethnopyschological constants of Ukrainians]. Kyiv: Vipol, 2001. P. 117. (In Ukrainian).
2. Diumezyl' Zh. (1986). *Verkhovnyie bohy yndoevropейtsev* [The Supreme Gods of the Indo-Europeans]. Moskva: Nauka. Pp. 184–187. (In Russian)
3. Elyade M. (1995). *Aspekty myfa* [Aspects of myth]. Per. s frants. Moskva: Ynvest-PPP. P. 69. (In Russian).
4. Kassyrer E. (1988). *Opyt o cheloveke: Vvedenye v fylosofiyu chelovecheskoj kul'tury. Problemy cheloveka v zapadnoj fylosofyy*. [Experience about the human: Introduction to the philosophy of human

- culture. Human problems in Western philosophy]. Moskva: Prohress. P. 81. (In Russian).
5. Kopanytsia L.M. (2001). *Ukrains'ka lirychna pisnia: evoliutsiia poetychnoho myslennia* [Ukrainian Lyrical Song: Evolution of Poetic Thinking]. Avtoref. dysertatsii na zdobuttia nauk. st. d. filol. n. Kyiv. P. 6. (In Ukrainian).
  6. Kryms'kyj S. (1996). *Arkhetypy ukrains'koi kul'tury. Fenomen ukrains'koi kul'tury: metodolohichni zasady osmyslennia* [Archetypes of Ukrainian culture. The phenomenon of Ukrainian culture: methodological principles of understanding]. Kyiv: Feniks. Pp. 91–113. (In Ukrainian).
  7. *Myfy narodov myra: Entsyklopedyia, v 2 t.* (1991) [Myths of the peoples of the world: Encyclopedia, in 2 volumes]. Hl. red. S.A. Tokarev. Moskva: Ostandyno. T. 1. Pp. 161–162. (In Russian).
  8. *Mifolohiia Davn'oi Indii. Stvorennia Svitv* [Mythology of Ancient India. Creation of the World]. URL: <https://ukrtvory.in.ua/stvorennia-svitv-mifologiya-davnoi-indiyi/> (In Ukrainian).
  9. Mojseiv I. (1995). *Khram ukrains'koi kul'tury (filosofiiia semiosfery)* [Temple of Ukrainian culture (philosophy of the semiosphere)]. Kyiv. Pp. 447–448. (In Ukrainian).
  10. Nechuj –Levyts'kyj I. (1992). *Svitohliad ukrains'koho narodu. Eskiz ukrains'koi mifolohii* [Worldview of the Ukrainian people. Sketch of Ukrainian mythology]. Kyiv: Oberehy. P. 74. (In Ukrainian).
  11. Potapenko O.I., Dmytrenko M.K., Potapenko H.I. (1997). *Slovnyk symvoliv* [Dictionary of symbols]. Kyiv: Redaktsiia chasopysu «Narodoznavstvo». 156 p. (In Ukrainian).
  12. Sorochuk Liudmyla. (2015). *Arkhetyp Svitovoho Dereva v ukrains'kij ta ievropejs'kij kul'turi. Sotsiokul'turnyj postup ukrainstva: tsyvilizatsijnyj kontekst* [Archetype of the World Tree in Ukrainian and European culture. Sociocultural progress of Ukrainians: civilizational context]. Monohrafiia. Upor. K.A. Kobchenko, za zah. red. M.I. Obushnoho. Nizhyn: Vydavets' PP Lysenko M.M. Pp. 65–70. (In Ukrainian).
  13. Sorochuk Liudmyla. (2015). *Symvolika Rizdva: ukrains'ka samobutnist' ta svitova praktyka* [Symbolism of Christmas: Ukrainian identity and world practice. Ukraine in the ethnocultural dimension]. *Ukraina v etnokul'turnomu vymiri. Mify i symvolika v etnokul'turi ukrainsiv. Zbirnyk naukovykh prats'*. Vidp. Red M.P. Cherneha. Kyiv: Vyd. NPU im. M.P. Drahomanova. Pp. 132–139. (In Ukrainian).
  14. *Fylosofyia johy (osnovnye ydey)* [Yoga philosophy (basic ideas)]. URL: webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:UjOWMUkKH0J:https://blog.icall.ru/filosofiya-jogi-osnovnye-idei/&cd=3&hl=uk&ct=clnk&gl=ua (In Russian).
  15. Tsipko A. (2001). *Zi Skhodu svitlo – vid svitla navchylsya* [Light from the East - we learned from light]. *Ukraina i Skhid: panorama kul'turno-spil'notnykh vzaemyn*. Vypusk 1. Za zah. red. d. ist. n., profes. V. Serhijchuka. Kyiv: Ukrains'ka Vydavnycha Spilka. Pp. 4–8. (In Ukrainian).
  16. Tsipko A.V. (1997). *Svitohliadnyj simbioz u psykhologhii svitovykh obraziv v ukrains'kij mifolohii* [Worldview symbiosis in the psychology of world images in Ukrainian mythology]. Avtoreferat dys. na zdobuttia vchenoho stupenia kan. filol. n. Kyiv. P. 17. (In Ukrainian).
  17. Yaremchuk O. *Svitove derevo iak universal'nyj klasyfikator Vsesvitu v mifoloho-relihijnykh tradytsiakh* [The world tree as a universal classifier of the universe in mythological and religious traditions]. URL: <http://forum.onu.edu.ua/index.php?topic=5080.0> (In Ukrainian).
  18. Z. O. Yankovska, L. V. Sorochuk. (2020). Anthropocentric dimensions of Ukrainian Culture (in the Context of the Archetype of wise old Man). *Anthropological measurements of philosophical research*. Proceedings Scientific Publication Issue 18, Pp. 87–101. URL: http://eadnurt.diit.edu.ua/bitstream/123456789/12796/1/AMPR_18.pdf

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.18>
УДК 304 (477)

Михайло ЦЮРУПА

доктор філософських наук,
професор кафедри військової підготовки,
Національний університет оборони України, м. Київ

ORCID: 0000-0003-0464-7939

E-mail: mvz999@ukr.net

АНТИЛЮДЯНИЙ СМИСЛ РОСІЙСЬКОЇ «СПЕЦОПЕРАЦІЇ ЗВІЛЬНЕННЯ»: СПРОБА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ АКЦІЇ ВИНИЩЕННЯ УКРАЇНСТВА БЕЗ ОБМЕЖЕНЬ

Анотація. Будь яка війна, загарбницька тим паче, приносить незчисленні страждання: немає нічого гіршого за неї, каже полонений, герой роману Ж.-П. Сартра «Смерть в душі», причому вона наче «хамелеон», завжди змінює свій колір, тобто природу. Сьогодні, коли пройшов перший шок, викликаний

неспровокованим нападом росіян на Україну, стало зрозуміло, що кардинально змінилась так звана людиновимірною стороною війни, як і політична. Відійшли в минуле «благородні війни за правилами». При всій жадливості руйнувань та страждань у війнах минулого був цілераціональний аспект – змусити військо противника зазнати поразки та скористатись «плодами перемоги» на захопленій території.

Агресивний напад РФ на Україну 24 лютого 2022р. за своєю антилюдською сутністю перевершив усі попередні війни, бо відкинуті ті слабкі регулятори, які мали на меті обмежити брутальне насильство. Йдеться про гуманітарне право, військова мораль, загальнолюдська совість, правила та традиції ведення війн, згідно з якими цивільне населення та споруди не є об'єктами нападу. Цілеспрямоване вбивство людей за їх належність до українства, катування дітей, а не тільки полонених та заручників, розстріли священників і медиків (не комбатанти), загрози вдатись до ядерної зброї показали моральну нищість агресора, який, за виразом Т. Адорно, встановив «чисту тотожність українця та смерті через муки».

Філософський логіко-раціональний інструментарій не дозволяє висловити моральну глибину цих екзистенційних загроз, тому ліпше використовувати символічну форму. Зокрема, символом став свого часу «Освенцім», вживаний культурологами та філософами Європи після завершення Другої світової війни, а тепер його замінили назви українських міст «Буча», Маріуполь («Азовсталь»), що позначають український надособистісний спротив агресорам та невимовну біль тисяч закатованих російською воєнщиною українців.

Воєнно-політичне керівництво країни-агресора та його мовчазні виконавці відродили «банальність зла», притаманну нацистам, фашистам Європи та мілітаристам Сходу під час Другої світової війни, уособлену мільйонними вбивствами та перетворенням людини у дим печей Аушвіца. Нові символи «Маріуполь» та «Азовсталь» закарбували надмірну жорстокість та антилюдянність ворога, як і неминуче покарання його за вчинені злочинства через загальнолюдське засудження, дію Міжнародного карного трибуналу, помсту справедливого всеохоплюючого опору російським окупантам.

Ключові слова: модули війни, традиції та правила війни, російська агресія, антилюдянність, «нові варвари», символи «Освенцім» та «Буча».

Mykhailo Tsiurupa

Doctor of Sciences in Philosophy, Professor,
Department of Military training,

Ivan Cherniakhovskyi National Defense University of Ukraine, Kyiv

THE ANTIHUMAN MEANING OF THE RUSSIAN "SPECIAL OPERATION OF LIBERATION": AN ATTEMPT TO CONCEPTUALIZE THE ACTION OF EXTERMINATION OF UKRAINIANS WITHOUT RESTRICTIONS

Abstract. Any war, the war of aggression in particular, brings countless suffering: There is nothing worse than it, says the captured, the character of the novel by J. -P. Sartre "Iron in the soul", and it seems "chameleon", reminded Karl Clausewitz of the appearance of its new modules, always changes its color, i.e. nature. Today, when the first socio-cultural shock caused by the unprovoked attack of the Russians on Ukraine faded, it became clear that the so-called human-dimensional side of the war, as well as the political side, has radically changed, "noble wars by rules" have gone in the past. With all the greed of destruction and suffering in the wars of the past, there was a rational aspect – to force the enemy's troops to suffer defeat and take advantage of the "fruits of victory" on the seized territory.

Aggressive attack by Russian federation on Ukraine since February 2022 in its anti-human essence surpassed all previous wars, because the weak regulators, which had the aim to limit brutal violence, were rejected. They refer to humanitarian law, noble morale, universal conscience, rules and traditions of the conduct of wars, according to which civilians and buildings are not the object of attack. The targeted murder of people for their belonging to Ukrainians, the torture of children, not only of the prisoners and hostages, the shooting of priests and doctors (not combatants), the threat to use nuclear weapons have shown the meanness of the aggressor, who as T. Adorno noted, established "the pure identification of Ukrainians and death in torment".

Philosophical logical and rational tools do not allow expressing the moral depth of existential threats, so it is better to use symbolic form. In particular, the symbol "Auschwitz" was used by the culturologists and philosophers of Europe after the end of the Second World, and now the names of the Ukrainian cities "Bucha", Mariupol (Azovstal) are being used to mark the Ukrainian unrivaled fight against the aggressors and the impersonal pain of thousands people tortured by Russian soldiers.

The military and political authorities of the aggressor state and its silent performers have given birth to the "banality of evil" characteristic of the Nazis, fascists of Europe and the East's militarists in the Second World War, which lead to the millions of murders and the transformation of a persona into the smoke of Auschwitz. The new symbols "Mariupol" and "Azovstal" engraved the unprecedented cruelty and anti-humanity of the enemy, as well as the imminent punishment of his crimes through a common human judgment, the operation of the International Criminal Tribunal, the revenge of a just and comprehensive resistance to Russian invaders.

Keywords: war modes, traditions and rules of war, Russian aggression, inhumanity, new barbarians, the "Auschwitz" symbol and the "Bucha" symbol.

Вступ. Будь яке негативне ставлення до війни, включно з почуттям відрази та ненависті, або несприйняття цього нещастя, схожого зі стихійними лихами, нерозуміння екзистенційної загрози глобального масштабу разом із руйнуванням «крихкого буття» (Ж.-П. Сартр) окремої людини, не заважає визнавати її різновидом конфліктної мілітарної практики.

Можна зустріти твердження, що в часи освоєння нових земель у Америці «цивілізовані» завоювальники з Європи зустріли туземців, які не вели війн, що лише сприяло їх завоюванню. Відбувалось згідно негативної діалектики так, що тотальна миролюбність принесла корінним народам нещастя саме через війну, якої вони раніше не знали. Герберт Зінн у «Історії США з 1492 року по наші дні» описав, як іспанці втопили дружину вождя племені разом із малолітніми дітьми, щоб не було ніяких претензій на владу [1].

Позбавлення ідентичності стало бідою для місцевих жителів, а не загарбання їхньої землі, вимушено проданої за безцінь або анексованої у подальшому колоністами згідно «волевстановленого права», яке, мовляв, вище природного права на життя на рідній землі.

Нині Україна зіштовхнулася із «азійським нецивілізованим» ворогом, який поставив собі за мету забрати все: землю, багатства матеріальної культури, знищити нашу ідентичність, зруйнувати український соціокультурний пласт цивілізації, який йде у глиб тисячоліть.

Є ще містичне соціокультурне сподівання, що зворотня дія Зла обернеться проти його носія. Хто прийшов до нас із мечем, той від меча й загине! Запеклий опір українських захисників, їх неперевершена мужність, національний спротив стали запорукою нашої майбутньої перемоги.

Аналіз наукових публікацій показав, що наразі відбувається осмислення фактів антигуманної сутності російської агресії на морально-політичному рівні. Для концептуалізації масиву поточної інформації ми здійснили критичний аналіз робіт Т. Адорно [1] та С. Шапа [12], А. Камю [6] стосовно символічної форми виразу незаслужених страждань людини від дій завоювальників, твори українських дослідників символізму Гр. Сковороди Т. Лютого [9], П. Кретьова [8] та інших.

Метою статті є розкриття згубності для всього цивілізованого людства нечуваної жорстокості та звірств російських окупантів в Україні, антилюдяну сутність яких неможливо зрозуміти на логіко-раціональному рівні, вона стає доступною «серцю» через передачу людських мук, що висвітлюються символізмом мужності та самопожертви захисників людяності на противагу ницості окупантів.

Виклад основного матеріалу. Методологічний прийом «негативної діалектики» обрано одним із інструментів нашого дослідження, бо

завоювання та переможні плани ініціатора війни часто-густо перетворюються на власну протилежність. У Ж.-П. Сартра у п'єсі «Господь Бог і Диявол» імператор казав генералам: не потрібно подробиць щодо перемоги, вони виглядають як поразка [11, с. 259]. Перемоги та поразки мають також людиновимірний аспект, адже через радості та страждання людини ми розуміємо духовну ситуацію часу.

У загрозові часи для спільнот, в ситуації смертельних небезпек, вказував герой знакового роману А. Камю «Чума» доктор Ріє, виявляється один із небагатьох позитивних моментів: люди починають замислюватись над тим, що відбувається та над своєю роллю у подіях [6, с. 297]. Існує зауваження, що при неможливості вирішення проблем слід *зрозуміти ситуацію*.

Ситуація є характерною категорією екзистенційної філософії стосовно переживання людиною певних небезпек «тут і зараз», а також онтологічний стан, в якому людина, нерідко мимоволі, опинилась. Письменник і філософ А. Камю у незавершеній повісті «Адам або перша людини» вказав, що війна падає на нас знезацька, як грім та блискавка з неба.

Духовна ситуація часу транзиту миру через війну не оптимістична: від «майже закінченої антигуманності» у Ортегі-і-Гасета з початком наступу фашизму та його злочинів, до «пост гуманізму» Петера Слотердайка епохи «пост правди». Нині розпочалась ера здійснення завершеної антилюдяності «нових варварів» з Росії до тих країн, що стали на заваді тоталітаризму. Французькі «філософи у обіймах бурі», як висловила Е. Рудинеско, у передчутті злодіянь, які звальються на Європу на межі 30-40-х ХХ століття, писали: «Те, що досі було названо миром, є певна форма міжнародних конфліктів, іншою формою яких є війна» [10, с. 29.]

Із початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну, коли пройшов перший соціокультурний та психологічний шок суспільства, яке не очікувало такого рівня жорстокості, варварства, нехтування правилами цивілізованого життя та нормами міжнародного права, виникло питання щодо смислу небаченого в Європі стану загальної небезпеки та пошуку відповіді для запобігання гуманітарній катастрофі.

Жахи війни дійсно складно передати словами, тому людську трагедію зруйнованого вщент міста Герніка в Іспанії Пабло Пікассо передав епічним полотном, яке у вигляді гобелена більше 35 років у залі штаб-квартири ООН нагадувало про те зло. Після рішення повернути її володарю Рокфеллеру-молодшому постало питання, чим замінити цей символ людських страждань?

Наступний ще страшніший символ «Освенцім» означав для філософів постмодернізму та прибічників європейської культури кінець всякої

людяності, уособленої у знищенні неповторності індивідуальності людини та її життєвого світу, бо, як писав Теодор Адорно, до смерті прирікали не індивіда, а екземпляр, номер на руці, який перетвориться у печач у спільний безликий дим [1]. У поясненні складного змісту цього символу нідерландський філософ, знавець філософії Т. Адорно Сібе Шаап посилається на новий символ «Аушвіц»: цей табір смерті знаходився на території Освенціму. Він пише, що суспільна інтеграція тоталітарного (*читай*: нині російського суспільства) перетворює людину на «чистий матеріал і тим самим забирає у неї все. Життя та смерть вільно переходять одне в інше» [12, с. 55].

Відтепер існує ще більш жадливий символ – «Буча», що позначив вбивство людей, їхньої індивідуальної та колективної української ідентичності. Знищення українства, позначене символом мирного містечка на Київщині, розкрило сутність російської агресії як «закінченої антигуманності».

Інший приклад зі шкіл окупованого Ізюму, де були вкрадені не тільки сантехніка, холодильники та печі СВЧ, але й столовий посуд, замість якого завезений пластиковий, а книжки навчального змісту замінили розмальовки із прославлянням агресора.

Це знищення багатоліке та тотальне: руйнування матеріального та духовного надбання нашого народу, вірніше, основ нинішнього та майбутнього нашого життя. Тобто, якщо у агресора немає людяності, то гуманізм йому не потрібен. Навіть ставлення до своїх вояків, задурених, заляканих виконавців чужої волі, має таку ж саме бездушність: поранених і загиблих кидають, щоб здичавілі тварини розривали їхні тіла, хоча є польові крематорії; явні факти смерті приховуються для уникнення виплати обіцяних компенсацій. Напрошується сумна паралель із часів Сократа. Тоді засудили воєначальників, які надали наказ відступу без поховання полеглих на бойовищі, а рашисти цього не роблять.

Наше завдання – спробувати концептулізувати масив жорстокості «війн нового покоління», які відтепер можуть стати звичайною безжалісною практикою, яка вкладається у формулу, запропоновану Ханною Арендт, – «банальність Зла».

Війна при показовій раціональності – наявності стратегій досягнення політичної та військової мети, є різновидом абсурдності збройної боротьби у економіко-політичній та культурно-гуманітарній сфері. Витрати на війну та матеріальні надбання переможців не виправдані, намагання «розширити життєвий простір» обертаються трагедією народу-нападника, а моральна деформація мільйонів, які раділи вбивствам, залишається надовго. У вказаному контексті варто згадати різанину одного етносу іншим через розпал ненависті між народами Руанди, спорідненими мовою та культурою. Тоді загинуло 1,5 мільйони з 4-х мільйонного населення. Напрошується аналогія зі злочинними окупантами в Україні. Вони

відкрили новий акт трагедій війни, у яких згідно заяв Президента України В. Зеленського у зверненні до учасників форуму «Закон і війна» (Париж, вересень 2022 р.), агресор намагається «зруйнувати саму основу нашого життя»[4].

Ідеологічне обґрунтування нападу на Україну мало на меті уникнути відповідальності за жахи війни. Надумана «спецоперація» позначила відмову від звичаїв та домовленостей «гуманітарного обмеження насильства» мораллю та правом.

Не можна оминати увагою і забуття вояками агресора милосердних християнських приписів «Не вбий» та інших релігійних настанов, які у свій час викликали мрії Й. Фіхте «занурити вояків у Бога», які так і не здійснились. Катівні росіян у районах Харківської області з православними іконами на стінах морально ганебні, не відповідають Заповідям Священного писма. Вони є задокументованим фактом воєнних злочинів. Міжнародний трибунал по Руанді 1994 р. встановив відповідальність священників за розпалення ненависті до іншої народності. Те, що відбувалось на окупованих територіях України, раціональності – глибше за злодіяння фашизму, серйозніше, ніж гуманітарна катастрофа, геноцид євреїв, ромів, вірмен. Це знищення українства як соціокультурного пласти цивілізації. Реальність спростовує тезу Г. Гегеля про те, що «війни новітнього часу ведуться гуманно, та люди не відчують ненависті по відношенню один до одного» [2, с. 368].

XX століття увійшло в історію двома Світовими війнами, де загинули десятки мільйонів та з'явилось «втрачене покоління». Доля скалічених війною молодих людей не цікавила навіть їхніх близьких, роз'єднувались родинні зв'язки. Російські окупанти перевершили ту жорстокість до своїх дітей, «покоління Z». Матері та наречені раділи можливості купити авто завдяки смерті синів та наречених.

Два століття тому Карл Клаузевіц із скепсисом писав, що «ледь примітні обмеження, які накладають на себе воюючі сторони, по суті не зменшують жорстокості воєнних дій» [7, с. 38], але наразі російська сторона і цього не робить, орієнтуючись «на винищення» українства: людяності, культури, мови, літератури, всього символічно українського.

Нинішні російські вояки з професійною підготовкою до руйнування та вбивств, чи насильно мобілізовані з віддалених регіонів – це вояки руйнації та злодіяства, тоді як, наприклад, у Григорія Сковороди воїн був символом «боротьби за радість». Філософ вживав специфічний символ «воїн радості». «Наше християнське життя – це військова служба. Але якщо я сам не Геркулес, то Христос для нас є зразком багатьох героїв. Під його знаменами ми боремося» [8, с. 32].

Філософ вважав себе у сфері соціального життя воїном. «Воїн радості» той, хто не сприймає насильницької організації життя людини. Ми не повністю згодні з науковцем та митцем Тарасом Лютим, що символи Сковороди «фантастичні», вони

є «лушпиння правди» [7]. Скоріше це глибоко індивідуальна спроба представити видиме та приховане в житті через множинну тлумачень, які синтезують розум, почуття, фантазії. Варто звернути увагу і на ідею справедливості у Григорія Сковороди [3]. Вона має принципове значення і для сучасного українства.

«Буча», «Маріуполь», «Лиман» виявили антилюдяну сутність російської військової акції не у конкретній формі. Адже ненависть до противника як до людини, тобто до іншого, є патологією. Вона мала місце у концтаборах та сталінських «Гулагах». Це цілеспрямована дія по винищенню українства створеною за сотні років панування імперії машиною патологічної ненависті до спільноти, названої «братським народом».

Політична індоктринація ненависті до українства, заздрість на побутовому рівні щодо достатньо заможного та вільного життя «гречкосіїв», ідеологічна обробка вояків на засадах «руського мира» синтезувались у лють «нових варварів». Термін «нові варвари» виник у суперечці Сартра з ідеологом «філософії звільнення» Фаноном. Той вказував, що обиватель милується фальшивими картинами віддаленого від нього дійства. Прикладом є реакція масового суспільства росії на дії, коли загарбники чужих земель забирають українських дітей «на оздоровлення» та вже не повертають.

Росіяни продовжують ганебну практику всіх традиційних форм геноциду та додають нові – розстріли вагітних жінок, немовлят, удари по пологових будинках, лікарнях загального типу надання медичної допомоги. При звільнені Куп'янська українські військові виявили розстріляних у автоколоні: з 22 осіб було вбито 13 дітей та вагітну жінку. У братських могилах серед по-звірячому замучених людей більшість складала цивільні всіх вікових категорій включно з немовлятами.

Ханна Арентд здійснила теоретичний аналіз машинерії знищення євреїв, циган, слов'ян гітлерівським режимом і дійшла висновку, що величезне Зло знищення мільйонів людей було «банальною», звичайною, марудною справою.

Не тільки військово-політичне керівництво країни-агресора має бути засуджено згідно вироків спеціального Трибуналу по Україні, але й виконавці параноїдальної ідеї «Я їх знищу», до речі, запозиченою із твору Іллі Оренбурга «Історія загибелі Європи. Трест Д.Е.». Цей наразі призабутий автор брав участь у створенні «Книги пам'яті» знищення євреїв та українців гітлерівським режимом разом з Василем Гроссманом та акцентував увагу на жорстокості передбаченої ним раніше війни в Європі.

Президент України Володимир Зеленський нещодавно нагадав слова з засідання Нюрнберзького трибуналу: «Злочини проти міжнародного права скоюються конкретними людьми, а не абстрактними особами, тільки покаранням конкретних індивідуумів, які скоїли ці злочини, можна

забезпечити дотримання положень міжнародного права» [3].

Висновок. Найактуальніше завдання для науковців соціогуманітарної сфери України – викриття нічим не виправдану антигуманну сутність дій російського військово-політичного керівництва та «слухняних» виконавців його військової машини, для яких (за аналогією з назвою знаменитої книги Х. Арентд «Банальність Зла...»), знищення «не своїх», їхніх культурних надбань, основ життя є марудною справою, «банальним Злом».

Ми твердо віримо у перемогу війська України, її патріотичних громадян, світової цивілізації нашого століття. Проте, навіть перемога (словами А. Камю) не буде надміру оптимістичною: «...для тих, хто втратив рідних, друзів, близьких це «безповоротна поразка, якою завершуються війни, й яка перетворює мир, що настав, у незцілиме страждання» [5, с. 353]. Ставити нездолану перешкоду війнам та насильству є завданням всього цивілізованого світу, який сьогодні захищає Україна.

1. Адорно Т. Негативная диалектика. Часть 3. Модели. После Освенцима. Пер. с нем. М., 2004. 454 с.
2. Гегель Г.В.-Ф. Философия права. Пер. с нем. М.: Мисль, 1980. 524 с.
3. Грабовська І. Ідеї справедливості у філософії Григорія Сковороди в контексті західної філософської традиції трактування поняття справедливості (до 300-річчя філософа). *Українознавство*, №2(83), 2022. С. 26–32.
4. Зеленський В. Звернення Президента України до учасників форуму «Війна і закон». URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/051022-potribno-stvoryty-specialnyy-trybunal-shchodo-zlochynu-agresiyi-proty-ukrayiny-zelenskyu>
5. Зинн Г. Народная история США с 1492 года до наших дней. Пер. с англ. М.: Весь Мир, 2006. 880 с.
6. Камю Альбер. Стронній: повість; Чума: Роман; Падіння: повість. Пер. з франц. К.: Дніпро, 1991. 256 с.
7. Клаузевиц К. О войне. Пер. с нем. М, 1990. 289 с.
8. Кретов. П. Містичний символізм Г.С. Сковороди під кутом зору філософської антропології. *Наукові записки. Національного університету «Острівська академія»*. Серія "Філософія". Вип.14. 2013. С. 30–34.
9. Лютий Тарас. Символічний світ Сковороди. *Український тиждень*. 2017.
10. Рудинеско Е. Філософи в обіймах бурі. Пер. з франц. К.: Ніка-Центр, 2007. 207 с.
11. Сартр Ж.-П. Дьявол и Господь Бог. *Стена: Избранные произведения*. Пер. з франц. М.: Политиздат. 1992. 573 с.
12. Сібе Шаап. Здійснення філософії. Метафізичні претензії у мисленні Т.В. Адорно. Пер. с нем. Київ: Вид-во Жупанського, 2011. 556 с.

References

1. Adorno T. (2004). *Negativnaia dyalektyka. Chast 3. Modely. Posle Osventsyma*. [Negative Dialectics. Part

3. Models. After Auschwitz. Translated from German]. Moscow, 454 p. (in Russian).
2. Gegel G.W.-F. (1980). *Fylosofyia prava* [Philosophy of Law]. Moscow, 524 p. (in Russian).
3. Hrabovs'ka I. (2022). *Idei spravedlyvosti u filosofii Hryhoriia Skovorody v konteksti zakhidnoi filosofskoi tradytsii traktuvannia poniattia spravedlyvosti (do 300-richchia filosofa)* [Ideas of justice in the philosophy of Grigory Skovoroda in the context of the Western philosophical tradition of the interpretation of the concept of justice (to the 300th anniversary of the philosopher)]. *Ukrainoznavstvo*, №2(83). Pp. 26–32 (in Ukrainian).
4. Zelenskij V. *Zvernennia Prezydenta Ukrainian do uchasnykiv forumu «Viina i zakon»: Elektronnyi resurs: rezhym dostupu* [Address of President of Ukraine to the participants of the forum "War and Law"]. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/051022-potribnostvovroty-specialny-trybunal-shchodo-zlochynu-agresiyi-proty-ukrayiny-zelenskyy/> (in Ukrainian).
5. Zinn G. A. (2006). *Narodnaia ystoriia SSHA s 1492 hoda do nashykh dnei* [People's History of the United States from 1492 to the Present]. Moscow, (in Russian). 880 p.
6. Camus Alber (1991). *Storonnii: povist, Chuma: Roman, Padinnia: povist* [The Outsider: a short story, The Plague: A novel, The Fall: a novel]. K.: Dnipro, 256 p. (in Ukrainian).
7. Clausewitz K. (1990). *O voine* [About the war] M, 289 p.(in Russian).
8. Kretov P. (2013). *Misty`chny`j sy`mvolizm G. S. Skovorody` pid kutom zoru filosofskoyi antropologiyi* [Mystical symbolism G.S. Skovoroda the perspective of philosophical anthropology]. *Naukovi zapy`sky`. Seriya "Filosofiya"*. Vy`pusk 14. Pp. 30–34 (in Ukrainian).
9. Lytij Taras (2017). *Sy`mvolichny`j svit Skovorody* [The symbolic wordl of Skovorudy]. *Ukrayins`ky`j ty`zhden`* (in Ukrainian).
10. Sartre J.-P. (1992). *Diavol y Hospod Boh* [The Devil and the Lord God]. *Stena: Yzbrannyye proyzvedenyia*. Moscow: Politizdat, 480 p. (in Russian).
11. Rudinesco E. (2007). *Filosofy v obiimakh buri* [Philosophers in the embrace of the storm]. K.: Nika-Center, 208 p. (in Ukrainian).
12. Sibe Schaap (2011). *Zdiishennia filosofii. Metafizychni pretenzii u myslenni T.V. Adorno* [The realization of philosophy. Metaphysical claims in the thinking of T.V. Adorno]. Kyiv: Zhupansky Publishing House, 256 p. (in Ukrainian).

Наукове видання

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 31

Друкується за авторською редакцією

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Передрук статей та розміщення їх в Інтернеті може бути здійснено тільки з дозволу автора та відповідального редактора Українознавчого альманаху.

Підписано до друку 30.11.2022 р. Формат 60×84½. Папір офсетний.
Гарнітура Arial. Ум. друк. арк. 16,2. Обл.-вид. арк. 15,6. Замовлення № 81
Наклад 100 прим.

Видавництво «МІЛЕНІУМ» (Київ)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19.07.2001 р.

Видавництво «МІЛЕНІУМ»

м. Київ, вул. Фрунзе, 60
Тел.: +38 (067) 849-34-60
+38 (044) 222-50-84
E-mail: milenium_ofis@ukr.net